

Жаҳон

АДАБИЁТИ

Адабий-бадиий, ижтимоий-публицистик журнал

Alisher Navoiy Xose Ortega-i Gasset Janni Rodari Anna Axmatova Jonatan Swift Ryunoske Akutagava Jeyms Joys Edgar Allan Po Jorj Bayron Fransua Rable Frans Tomas Eliot Vilyam Shekspir Martti Larni Artur Rembo Gi de Mopassan Kafka
Ivan Bunin Aflotun Dante Aligeri Chan Chhol Roa Bastos Mario Vargas Losa Isay Kalashnikov **Anton Chexov** Taduesh Dolenga Mostovich **Fyodor Dostoyevskiy** Andreys Pumpurs **Fridrix Nitshe** Viktor Gyugo Ivo Andrich Ann Filip Marsel Prust **Mo Yan** Aleksandr Veselovskiy Roxelio Sinan Andres Mata **Abdulla Qodiriy** Moris Meterlink Hermann Hesse **Oktavio Pas** Migel Otero Silva **Arastu** Onora de Balzak Rikardo Miro Tomas Mann G'afur G'ulom Gabriela Mistral **Ernest Heminguey** Zahiriddin Muhammad Bobur **Aleksandr Pushkin** Tetsuo Miura Erkin Vohidov Boris Pasternak Premchand Uolter de la Mer Toni Morrison **Migel de Servantes** Emil Zolya **Muxtor Avezov** Abdulla Oripov **Iohann Gyote** Mark Toutant **Yan Parandovskiy** Nelli Zaks Bernard Shou **Chingiz Aytmatov** Oskar Uayld Li Munyol Xose Marti Patrik Modiano **Semben Usmon** **Homer** **Jaloliddin Rumiy** **Grem Grin** Emili Dikinson **Oybek** **Lev Tolstoy** Avetik Isaakyan Jan-Mari Leklezio Gabriel Garsia Markes Migel de Karron **Rabindranat Tagor** Sharlotta Bronte Grant Motevosyan Lesya Ukrainka **Sofokl** **Aka-uka Grimmlar**

Жамоатчилик кенгаши:

Муҳаммад АЛИ
Наум КАРИМОВ
Иброҳим ҒАФУРОВ
Низом КОМИЛОВ
Шуҳрат СИРОЖИДДИНОВ
Абдухалил МАВРУЛОВ
Муҳаммадҷон ХОЛБЕКОВ
Хуршид ДҮСТМУҲАММАД
Абдураҳим МАННОНОВ
Муҳаммадҷон ҚУРОНОВ
Муҳаббат ТҮЛАХҶАЕВА
Баҳодир КАРИМОВ
Муҳиддин ОМОН

МУАССИСЛАР:

РЕСПУБЛИКА МАЪНАВИЯТ
ВА МАЪРИФАТ КЕНГАШИ

ЎЗБЕКИСТОН МАТБУОТ
ВА АХБОРОТ АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

Бош муҳаррир Шуҳрат РИЗАЕВ

Таҳрир ҳайъати:

Амир ФАЙЗУЛЛА
Назира ЖҶРАЕВА
Отабек САФАРОВ
Дилдорхон АЛИЕВА
Алимурод ТОЖИЕВ
Алишер ОТАБОЕВ
Жамила АСҚАРОВА
Даврон РАЖАБОВ
Шаҳноза НАЗАРОВА
Шоҳрух АБДУРАСУЛОВ

МУНДАРИЖА

- 3** *МУҲАРРИР МИНБАРИ*
Ш.РИЗАЕВ. Ислом Каримов сабоқлари.
- 7** *НАВОИЙ САБОҚЛАРИ*
Алишер НАВОИЙ. Эй орази насрин... (Рус ва инглиз тилларига А.Наумов, А.Обид тарж.)
- 11** *ЖАҲОН АДАБИЁТИ ДУРДОНАЛАРИ*
В.ГЮГО. Париж Биби Марям ибодатхонаси. (Рус тилидан Б.Зокир тарж.)
- 65** *ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ*
А.АХМАТОВА. Шундоққина денгиз бўйида. Достон (Рус тилидан А.Шер тарж.)
- 95** *ДРАМА*
Ж.САРМАН. Мамурэ. Драма. (Рус тилидан Ш.Бошбеков тарж.)
- 73** *АДАБИЁТШУНОСЛИК. ФАЛСАФА*
Абу Али ибн СИНО. Ёруғланиш. (Рус тилидан М.Маҳмудов ва З.Баҳриддинов тарж.)
- 156** В.АЛИМАСОВ. Фикр-ҳикмат излаш – файласуф қисмати. (Сухбатдош – Л.Баҳранов)
- 165** Ш.НАЗАРОВА. Қахрамонлик достонларида синов мотивлари.
- 114** *ЭССЕ*
Я.ПАРАНДОВСКИЙ. Сўз кимёси. (Рус тилидан М.Акбаров тарж.)
- 128** М.ВАРГАС ЛЬОСА. Ёш романнависга мактуб. (Рус тилидан О.Отахон тарж.)
- 173** М.АЪЗАМ. Одил Ёқубов ибратлари.
- 179** А.ЖЎРАЕВ. Одил Ёқубов хазинаси.
- 141** *УСТОЗ ТАРЖИМОНЛАР БИСОТИДАН*
С.АҲМАД. Венгриядаги ўзбек таржимони.
- 147** *ШАРҚ ВА ҒАРБ ҲИКМАТИ*
Қ.НАЗАРОВ. Шарқ ва Ғарб – илдишлари туташ маъволар.
- 169** *ЖАРАЁН*
М.ЮГЛЕР: “Романим қахрамони – ўзим”. (Сухбатдош – Н.Умарова)
- 187** *ЖАҲОН МАДАНИЯТИ ВА САНЪАТИ*
О.ИБРОҲИМОВ. Юнус Ражабий ҳақида сўз
- 192** *ЖАҲОНДАГИ ЁШЛАРИМИЗ*
Ш.ҲАЙИТОВ: “Умидвор кўзлар далда бўлади”. (Сухбатдош – О.Мухаммадиев)
- 201** Муқовамизда.
- 203** Таквим.
- 206** Журналнинг русча ва инглизча мухтасар мазмуни.

ИСЛОМ КАРИМОВ САБОҚЛАРИ

Ўзбекистонимизнинг бугунги кийёфасига маҳлиё бўлиб, қай томонига нигоҳингиз қадалмасин, хаёлингиз – кўз олдингизга Ислон Каримов сиймоси келаверади. Чунки юртимизнинг бори кийёфасида ул зотнинг қўли, қадами, тафаккури излари бор. Бемуболаға барчасида. Қаранги, бугунга келиб ўттиз икки миллионли халқ яшайдиган фарсах-фарсах майдон-худудларда Ислон Каримов излари қолмоғи учун чорак аср кифоя қилибди. Ваҳоланки, бу қадар бўлиқ излар қолдирмоқ учун оддий бир инсонга асрлар ҳам етмаслиги аниқ.

Ғайрат, шижоат, шавқу эҳтирос шунчалар эканки, улғимиз тарих учун киприк қоққанча озгинагина фурсатда оламшумул ишларни амалга оширибди. Тўғри, бу тиниб-тинчимасликнинг, улкан масъулиятнинг чўнг бир кўриниши, албатта. Аммо айнаи тушунчаларнинг барчасидан улғуроғи борки, ўша шавқу шижоатнинг бош омили асли шу, яъниким – Ватан тушунчаси, Ватанпарварлик туйғуси.

Агар ватанпарварликнинг шоҳ намунасини кўрмоқчи, билмоқчи бўлсак, ҳаққаст рост, Ислон Каримов ҳаёти ва фаолиятини бот-бот ўрганмоғимиз, идрок этмоғимиз лозим. Гарчи ул зотнинг бу фоний дунёни тарк этганига беш ойгина ўтган бўлса-да, илк қайғули дамлар йироқлашгани сари, тоғ қоясидан узоклашаётган одамнинг таассуроти мисол, Ислон аканинг хаёлдаги бўй-басти шунчалар улканлашиб, улғайиб бораётгандек гўё. Аслида ҳам шу – унинг бор бўй-басти юртнинг – Ўзбекистон халқининг юксаклиги даражасидаги юксакликдир. Ҳозирга келиб Ўзбекистоннинг юксалиш миқёслари эса Ғарбу Шарқ дунёси эътироф этаётган иқтисодий, ижтимоий кўрсаткичлар билан муҳрланган.

Айтишгагина осон, бироқ амалда кунма-кун, соатма-соат не-не таҳлика ва хавотирларда бу юксалиш сари жараёнлар кечди... Мустақилликнинг эълон қилиниши бу ҳали мутлақ ғалаба дегани эмасди, албатта. Гарчи 1991 йил 31 августига қадар не-не талатўп, йўқотиш, қонли можароларни бошдан кечириб, очлик, йўқчилик ёқасида қолган паллаларни ўтқариб турган вазиятда хурриятга эришган бўлсак-да, Мустақилликнинг эълон қилиниши янги, аввалгиларидан-да миқёсли ва таҳликали, ғоятда мураккаб курашларнинг бошланиши эди. Э-ҳе, ўтган чорак асрда озмунча эҳтиросу синовларга гувоҳ бўлмадимиз бу заҳматқаш, аламдийда халқ?! Унинг гўёки қисқагина кечмиш йўлларида ўзларимиз гувоҳликларимиздаги рўй берган воқеалар, ходиса-жараёнлар ҳар бири-

мизнинг манглаймизда ажинлар, сочу соқолларимизда оппоқ захматлар, хавотирлар, тахликалар бўлиб мухрланиб қолмадимикан?!)

Ҳаётимни фаровон, болаларимни соғлом, тўқ назару тўқис бахтиёр этман деб барпо этилган жабҳалар, сарфланган қуввату асаблар – бари ўзи бўлдими?! Ана шу ишлар гарчи машаққату қийинчиликлар билан бўлсада, тинч осмон остида ва келажакка комил ишонч билан заррама-зарра, босқичма-босқич рўёбга чиқиб боргани, энг аввало, доно Раҳнамо, бардошли, жасоратли Йўлбошчи туфайлидан, унинг узокни кўзлаган узлуксиз қатъий сиёсати сабабли эканини энди-энди теран ва таъсирли алпозда сезиб, англаб турибмиз. Ахир, атроф кўшнилари, ўзимиздан икки қадам наридаги юртлар, халқларнинг ҳам аҳволини кўряпмиз-ку!

Қозоғистонлик таникли ёзувчи, драматург дўстимиз Дулатбек Исабеков бундан уч йиллар муқаддам Олмаотада кўришиб, суҳбатлашиб қолганимизда куюнчаклик билан эътироф этди: “Сизлар Мустакилликнинг арафасида йигирма миллиондан биров ошган халқ эдинглар. Биз ҳам Сизлардан бешолти юзлар кам, аммо демографик нисбатларда бир-биримизга ниҳоятда яқин, урф-одат, миллий тил ва тутумларда қондош-жондош кўшнилари эдик. Қолаверса, Истиқлолда ҳам ҳамқадам бўлдик. Қардошлигимиз абадий, албатта, бироқ ўтган йигирма йилларда Сизлар ўттиз миллиондан ошдинглар, биз эса деярли ўшандаймиз”.

Ҳа, биз мана бугунга келиб ўттиз икки миллионли буюк халқ, мустақил давлатимиз. Чорак асрда қарийб бир ярим баробар ўсдик, кўпайдик. Бу нимадан, ахир? Яна ўша мусаффо осмону эртанги кунга ишончданми?! Ахир, қайси она нотинч турмуш ва умидсиз эртасини кўриб, билиб туриб бола туғади, зурриёт ўстиради?! Демакки, бугун аҳоли нуфусида шундай микёсларга кўтарилибмиз, бу ҳам доно сиёсат, оқилона иш тутуми ва узокни кўра билган Йўлбошчи туфайлидан экани исбот талаб этмас ҳақиқатдир. Зеро, бундай чўнг ҳақиқатлар юрт манзараларининг ҳар қаричи, ҳар одимида бисёр. Бу ҳақиқатлар асли фақатгина кечмиш тарихлар, ўтмиш хотиралари эмас, балки сабоқлар, ниҳоятда муҳим ҳаётий сабоқлар, ибратлардир. Камина тақдир тақозоси билан турли давлат идоралари, таълим, маданий-маърифий даргоҳларда баҳоли қудрат хизмат қилиб вазиладорлик тақозоси билан Биринчи Президентимизнинг бир неча бор суҳбатлари, мулоқот ва йиғинларида иштирок этганман. Агар уларнинг ҳар бири ўзига хос сабоқлар бўлган десам, сира янглишмайман. Шулардан бири ҳақида ҳиқоя қилиб, айрим хулосаларимни ўртоқлашгум бор.

2000 йилнинг баҳорида “Шаҳидлар хотираси” жамғармасини тузиш ва Шўро даври қатағонларига учраган юртдошларимиз қатл этилган ҳозирги Юнусобод тумани Бўзсув бўйларида хотира майдони барпо этиш ҳақида Президентимизнинг Фармони ва Вазирлар Маҳкамаси қарорлари эълон қилинди. Жадал олиб борилган ишлар натижасида ҳозирги сўлим ва табаррук зиёратгоҳ барпо этилиб, ўша йили Истиқлол арафасида тантанали очилди. Юртбошимиз мазкур тадбирда иштирок этиб, оммавий ахборот воситалари мухбирларига батафсил интервью бердилар. Шунда хотира майдонининг ўзи билан чекланмай, бу ерда музей барпо этиш, сўнгги 130 йиллик Чор Россияси ва Шўро мустамлакаларининг истибод тарихи ва уларга қарши ваганпарварлик ҳаракатларини кўрсатиш ҳақида кенг тўхтаб, жуда муҳим фикрларни билдирдилар. Табиийки, тезда тегишли Ҳукумат хужжатлари қабул қилиниб, қурилиш ишлари бошланиб кетди. Биз – Ва-

Биринчи Президентимиз Ўзбекистон тарихи давлат музейида

зирлар Маҳкамасининг фан, маданият, мафкура соҳаларига мутасадди масъул ходимлар музейнинг илмий-тарихий концепцияси ва экспозиция масалаларига киришиб, республикамиздаги ўнлаб тарихчи олимлар, филологлар, музей мутахассислари, рассом-дизайнерларни жалб қилган ҳолда ишларни ташкил этдик.

2002 йили Мустақиллик байрамига топширилиши керак бўлган мазкур биринчи даража ва рақамли объект деярли тўлиқ тайёр бўлганида, тантаналардан икки-уч кун аввал тайёргарлик ишларини кўриш учун мамлакатимиз раҳбарининг ташриф буюришлари ҳақида маълумот тарқалди. Биз музей ташкилотчилари, курувчилар, олимлар кўлимизга дафтар-қалам тутиб шай турдик. Амалга оширган ишларимиздан хотиржам, ҳеч бир жиддий нуқсон топилмаслигига қатъий ишонч билан турибмиз. Юртбошимиз келдилару, экспозициянинг бошланғич бўлимларидаёқ тўхтаб қолдилар. У ерда 1898 йилги Андижон қўзғолони ҳақида маълумотлар, турли экспонатлар намойиш этилган бўлиб, марказда бир неча баробар катталаштирилган сурат – қўзғолон раҳнамоси Муҳаммадали халфа, халқ тилида Дукчи эшон номи билан машҳур шахснинг кўлу оёқлари кишанланган, калтак ва азоблашлардан эзилган, афтодаҳол қиёфаси акс этган эди. Бу билан мустабид сиёсатнинг исён кўтарган маҳаллий халқ вакилларига даҳшатли жазо чоралари қўллаганини кўрсатиш мақсади кўзланган эди. Мазкур сурат ўша давр расмий Чор матбуоти саҳифаларида эълон қилинган, кейинроқ Фозилбек Отабек ўғлининг ўтган аср 20-йилларида чоп этилган “Дукчи эшон воқеаси” китобида ҳам босилган эди. Шу манбалар асосида экспозицияга мослаб катталаштирилиб қўйилган сурат Президентимизга мутлақо ёқмади. Ёқмадигина эмас, балки узоқ ва яқин ўтмишимиз тарихини пухта ўрганган, билган одам сифатида мафкуравий тарғиботнинг тарбия жараёнларидаги ўрнини чуқур идрок этувчи раҳбар ўларок бу суратнинг намойиши ости ва устида не тушунчалар ётганини, пировардида нимага хизмат қилишини теран англаб турган эдилар. Табиийки, бизларга шундай савол ташладилар: “Бу музейни кўргани кимлар келади, кимлар бу сурату маълумотларни кўпроқ ўзлаштиради?” Саф тортиб турган тарихчи опалардан бири: “Халқимиз, хорижлик меҳмонлар, саёҳатчилар, энг аввало, ёшлар – мактаб, коллеж-

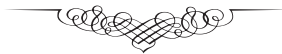
лицей ва олий ўқув юртлари ўқувчи ва студентлари келади”, – деб жавоб берди. Шунда Ислоом Абдуғаниевич: “Баракалла, кўпроқ ёшлар келади, албатта. Хўш, энди айтинглари-чи, кимнинг тегирмонига сув қуйяпсизлар? Аслида Чор ҳукумати маҳаллий халқнинг, ёшларнинг ички ғурурини букиш, ўлдириш, қўрқув ва мутеликда сақлаш учун бундай сураглари тарқатган. Сизлар эса орада яна шунча вақт ўтиб ҳам уларнинг ногорасига ўйнаяпсизлар.

Бизнинг аждодларимиз мард, жасур инсонлар бўлишган. Ватани учун жонини тиккан не-не ботирларимиз, ватанпарвар ота-боболаримиз ўтган. Спитамен, Жалолиддин Мангуберди, Темур Малик, Амир Темур каби зотларнинг авлодларимиз биз. Уларнинг мард, салобатли, чиройли киёфаларига илк бор нигоҳи тушган бола ўз халқи, ўтмиши учун ғурур туяди, фахрланади. Фарзандларимизнинг қалбига энг аввал ўз халқи, миллати учун ғурур туйғусини сингдирсак, улар албатта ватанпарвар инсонлар бўлиб ўсади”. Дарҳақиқат, бу ходиса моҳиятини чуқур англаб, билиб, узокни кўзлаб айтилган фикр эдики, уни ҳеч бир ўзга мантиқ билан инкор этиб бўлмасди. Айни чоғда бу бизга ўзига хос сабоқ ҳам эдики, таълим ва тарбия жараёнларида унга амал қилиш том маънода ватанпарвар авлодларни ўстиришда муҳим аҳамият касб этиши шубҳасиз.

Орадаги фурсатда биз “Қатағон қурбонлари хотираси” музейининг мукаддимасини ўша улуғ саркарда боболаримизнинг маҳобатли сураг-портретлари билан бегаб, 31 август куни илк зиёратчи – Ўзбекистон Президенти Ислоом Каримовни кутиб олдик. Юртбошимиз бу сафар музейни енгил айланиб, орада “пахта иши”, “ўзбеклар иши” бўлимларига оид баъзи хотираларини айтиб, сўнгра қўлларимизни сиқиб, хайрлашиб чиқиб кетдилар. Бу бизнинг муҳим ҳаётий, илмий-тарихий сабоқни ўзлаштирганимизнинг ўзига хос баҳоси эди.

Ислоом Каримов сабоқлари бугун катта-юкичик бари ўзбекистонликларнинг қалби ва тафаккурига сингиган. Бунинг исботи Юртбошимизнинг таъзия кунларида яққол кўринди. Элнинг юрт, миллат, халқ бўлиб бирлашгани бутун жаҳонга аён бўлди. Айни чоғда ана шу мақсадлари бир, қалби бирга ураётган халқнинг Ислоом Каримов ғояларига содиқ давомчи бўлган Шахсни яқдиллик билан мамлакат раҳбарлигига сайлаганида яна бир бора намоён бўлди.

Шухрат РИЗАЕВ

NAVOIY SABOQLARI

Алишер НАВОИЙ

(1441–1501)

ЭЙ ОРАЗИ НАСРИН...

*Эй орази насрин, сочи сунбул, қади шамшод,
Булбул киби ҳажрингда ишим нолаву фарёд.*

*Сайд ўлди кўнгул кўзларинга, ваҳ, қутулурму
Бир қушки, анинг қасдида бўлгай ики сайёд.*

*Ул мактаб ароким ўқудунг ноз румузин,
Гўёки, вафо илмин унутмиш эди устод.*

*Ашкимни кўруб тез бўлур кўнгли жафога
Оре, итимас чунки суйи бўлмаса фўлод.*

*Мингдин бир эмас ўз юраги захмларидин,
Ҳар нечаки тоғ бағрини захм айлади Фарҳод.*

*Ўлугни киши дафн эта олмас вале ҳар кун
Юз тийг қилур дафн кўзунг бўлгали жаллод.*

*Гул яфроги тирноглар эрур бу чаман ичра,
Булбул пару болини юлуб бергали барбод.*

*Не айб, Навоий киби девоналиғ этса,
Ҳар одамиким, бўлса анинг ёри парийзод.*

“Ғаройиб ус-сигар”, 118-газал

ЛУҒАТ

Насрин – оқ хушбўй гул
Сайд – ўлжа
Румуз – рамзлар
Тез – шиддатли; ўткир

Оре – тўғри
Итимок – ўткир бўлмоқ
Пару бол – қанот

Ғазалнинг насрий баёни

Дилнавоз ЮСУПОВА шарҳи

1. Эй чехраси насрин гулидек гўзал, сочи сунбул, қадди шамшод ёр, сенинг ҳажринг туфайли менинг ишим нола ва фарёддан иборат.
2. Менинг кўнглим сенинг кўзларингга ўлжа бўлди, у шундай бир кушки, унга икки овчи – икки кўзинг қасд қилмоқда, энди улардан кутулиб бўладими?
3. Сен мактабда ноз қилиш, инсон кўнглига ғавғо солиш сирларини ўргандинг, лекин, менимча, устозинг вафо илмидан сабоқ беришни унутган бўлса керак.
4. Кўзимдаги ёшни кўриб унинг кўнгли жафо қилишга янада иштиёқманд бўлади, бу тўғридир, чунки сув бўлмаса пўлат ўткир бўлмайди.
5. Фарҳод тоғ бағридаги тошларни майдалаган ва тоғ бағрини тилка-пора қилган бўлса-да, бу тоғнинг бағридаги ўйиқлар Фарҳоднинг юрагидаги дарду жароҳатнинг мингдан бири ҳам эмас.
6. Ўликни ҳар куни кўммайдилар, лекин кўзинг жаллодлик қилиб ҳар куни юз тиғ – киприкларинг билан мени ўлдириб кўмади.
7. Бу чаманда гулнинг барглари булбулнинг парларини ва қанотини юлиб, уни ҳалок этишни мақсад қилган тирноқдир.
8. Ҳар кишининг севган ёри паризод бўлгач, у Навоӣ каби девоналик, телбалик қилса, унда нима гуноҳ!

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Мазкур ғазал ишқий мавзуда бўлиб, унда ошиқнинг ёрга бўлган муҳаббат ва соғинчи бетакрор бадий санъатлар: нидо, ташбех, тамсил, ҳусни таълил, талмеҳ воситасида баён қилинган. Матлаъ ошиқнинг чехраси насрин гулидек гўзал, сочи сунбул, қадди шамшод ёрга мурожаати билан бошланади:

*Эй орази насрин, сочи сунбул, қади шамшод,
Булбул киби ҳажрингда ишим нолаву фарёд.*

Иккинчи байтда шоир ўз кўнглини қушга, ёрнинг икки кўзини овчига ўхшатади. Бир қушни овлаш учун икки овчининг қасд қилгани ҳақидаги тасвир шеърдаги лирик кайфиятни, ундаги бадий таъсирчанликни оширишга хизмат қилган.

Учинчи байтда ёрнинг ноз қилиш сирларини ёки ноз замиридаги маъноларни ўргатадиган мактабда ўқиганлиги айтилади. Аммо шу мактабда дарс берган устоз вафо илмини ўргатмаган экан. Шунинг учун унинг шогирди бўлган париваш ўз ошиқларига садоқат кўрсатишни билмайди. Енгил юморга асосланган ушбу байт китобхонда эстетик завқ уйғотади.

Тўртинчи байтдан ёр бевафо эканлиги етмаганидек ўта бераҳмлиги ҳам маълум бўлади. У ошиқнинг кўзида ёш кўрса, яна унга озор бергиси келади. Шу ўринда шоир тамсил санъатини қўллайди. Биламизки, тиғли буюмлар – пичок, ханжар, қилич пўлатдан ясалса, сифатли бўлади. Темирчи усталар пўлатдан ясаган тиғларини чўғ ҳолатида сандон устига қўйиб, болға билан текислаб чархлагач, сувга солганлар. Навоӣ айни шу ҳолатга ишора қилиб, сув бўлмаса пўлат ўткир бўлмайди, ошиқ ҳам кўз ёш тўкмагунча ишқи камолга етмайди деган фикрни ифода этади:

*Ашкимни кўруб тез бўлур кўнгли жафоба
Оре, итимас чунки суйи бўлмаса фўлод.*

Бешинчи байтда ошиқ талмех санъати воситасида ўзини Фарҳодга қийслайди. Фарҳод тоғ бағрини ўйиб, Ширин учун сув йўлини очган. Аммо унинг қалби ишқдан яра эди. Агар у ўйиб ташлаган тоғ билан унинг қалбини солиштирсак, юрагидаги жароҳатлар олдида тоғнинг ўйиқлари ҳеч нарса эмаслиги аён бўлади. Юракда қандай жароҳатлар бор эди? Инсоний иллатлар – нафс, ғазаб, дунёга муҳаббат ва бошқаларга қарши бўлган ботиний кураш натижасида қолган жароҳатлар. Бу билан дардманд ошиқ ўзини Фарҳоднинг ҳолатида қолганлигига ишора қилади.

Навбатдаги байтда ёрнинг кўзлари жаллодлик қилиш учун ҳар қуни киприк тиғлари билан ошиқни ўлдириб кўмиши тасвирланади:

*Ўлугни киши дафн эта олмас вале ҳар кун
Юз тийг қилур дафн кўзунг бўлгали жаллод.*

Еттинчи байтда шоир бу дунё чаманидаги ҳар бир гул барги, яъни дунёнинг ўткинчи гўзалликлари булбул – ошиқнинг пар ва қанотларини юлиб, ўзини ҳалок қиладиган тирноқ эканлигини баён этади. Чунки ошиқнинг ҳолатини ишқдан бебаҳра олам аҳли тушуна олмайди.

Мақтаёда шоир ўз ҳолатидаги жунун – телбаликни ўзи севган ёрнинг инсон боласи эмас, балки паризод эканлиги билан боғлайди. Маълумки, Шарқ халқлари оғзаки ижодида парилар одамларга дўстлик қилмайдиган, аммо ўзларига мафтун этиш борасида ўта устомон, васлига ҳеч қачон етишиб бўлмайдиган гўзалликда тенгсиз мавжудотлардир. Демак, парига ошиқ бўлган киши унга эриша олмайди ва ишқда чинакам телбага айланади:

*Не айб, Навоий киби девонализ этса,
Ҳар одамиким, бўлса анинг ёри парийзод.*

Ҳазалда мажозий ишқнинг ҳақиқий ишққа айланиб бориш жараёни, яъни инсонга бўлган севгининг Оллоҳга бўлган ишққа эврилиши ёритилган. Ошиқ ёр тимсолида Оллоҳнинг жамолини, унинг нурини идрок этгач, ҳақиқий ишқ томон бетоқатлик билан қадам боса бошлайди. Ишқ йўли енгил эмас: ошиқ маъшуқасининг иштиёқида алангада ёнгандек ёниб, изтироб чекади, ишқнинг моҳиятини ҳис қилади. Ҳазал учун танланган ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи максур баҳри ошиқнинг ҳолати билан уйғунлик касб этган: вазнда қисқа ҳижолатнинг кетма-кет жойлашиши ўйноқи ва шиддатли оҳангни юзага келтирган, бу ошиқнинг соғинчдан бетоқатлигини, ҳажрдан изтироб чекаётганлигини яққолроқ ифода этишни таъминлаган ҳамда шеърнинг бадий таъсирчанлигини оширган.

Ҳазалнинг русча таржимаси Александр Наумов томонидан муваффақият билан амалга оширилган; таржимон ҳазалнинг тўлиқ ҳажмини сақлаб қолиб, уни аслият каби 8 байт тарзида рус тилига ўгирган. Диккатга сазовор томони: таржимада ҳазал вазнига мос ўйноқи ритм танланган, натижада рус китобхонларининг аслиятга ҳос оҳангни ҳис қилишларига ва шу орқали ҳазал жозибаси ҳамда мазмунини муайян тарзда англашларига имкон яратилган.

Ғазалнинг русча таржимаси

Таржимон – Александр НАУМОВ

*Лик – белой розы, косы – смоль, и тонкий стан – самшит.
Пою о ней... Так соловей пролить свой стон спешит.*

*Живому сердцу стать дано добычей глаз твоих:
Два ловчих гонят дичь одну, она ли убежит?*

*А в школе той, где весь тобой лукавства пройден курс,
Наверно, верностью простой никто не грешит.*

*И разве эти слезы – сталь? За что ж, в ответ на них,
Я этим взглядом ледяным, как пикою, прошит?*

*Хоть каждый день меня казнишь, – не предаешь земле,
Когда ж твой скорбный долг тебя спокойствия лишишь?*

*Не камнем, что дробит скалу, – тоской души своей
Фархад пробился в грудь горы, где сладкий ток бежит...*

*А этой розы лепестки – подобие когтей,
И соловей у ног ее растерзанный лежит.*

*Кто виновать в судьбе такой, безумный Навои?
Любой, кто истинно влюблен, тоске принадлежит.*

Ғазалнинг инглизча таржимаси

Таржимон – Аъзам ОБИД

*Hey fancy-faced, longer-haired, cypress-figured belle,
Because of you I moan and wail, like a nightingale.*

*As a bird my soul is a trophy of your eyes –
So that two of your hunters will undoubtedly tail.*

*Looks like you only mastered the secrets of flirtation,
As if your teacher did – teaching allegiance – fail.*

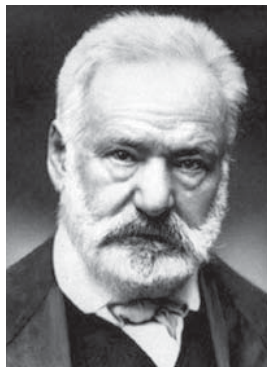
*You become more offensive when you see my teardrops,
That's right, without water, steel can't be sharpened well.*

*Those cracks of the mountain once crushed by Farhod
As opposed to his heartbreak are a little tiny cell.*

*A lifeless man's not buried every day, but your eyes daily
With lashes kill and bury me, letting me not dwell.*

*In the flower garden, the rose petals are a nail
To pluck the nightingale's wings, to announce a death bell.*

*What is wrong with acting so foolishly like Navoi,
For a man who has a beauty, which is looking swell.*

Виктор ГЮГО

(1802–1885)

ПАРИЖ БИБИ МАРЯМ ИБОДАТХОНАСИ

Роман¹

*Рус тилидан
Баҳодир ЗОКИР
таржимаси*

Бундан ўн беш йил илгари, “Тафаккур” журналида ишлаб юрган кезларимда хорижий давлатларнинг мамлакатимиздаги Фавқулодда ва Мухтор элчилари, нуфузли халқаро ташкилотларнинг масъул вакиллари билан суҳбатлар уюштириш анъанага айланган эди. Журналнинг катта-кичик юмушлари қаторида бу иш менинг чекимга тушган эди. Ушанда Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Ўзбекистондаги вакили, Буюк Британия, Италия, Германия, Франция каби давлатларнинг элчилари билан суҳбатлашганман.

Албатта, суҳбатларни тайёрлаш жараёнида юрагимнинг туб-тубида ўша мамлакатларга сафар қилиш, дунёга донғи кетган шаҳарлар, ноёб обида ва санъат асарларини ўз кўзим билан кўришни орзу қилганим табиийдир. Лекин бу орзу қарийб йигирма йилдан кейин рўёбга чиқади, деб сира ўйламаганман...

Хуллас, 2012 йилнинг 29 июнь – 1 июль кунлари Франция пойтахти – Париж билан танишиш имконияти туғилди.

Парижда мен тўхтаган меҳмонхона Зафар аркидан (шаҳарнинг ўн икки кўчаси шу ерга келиб туташгани учун у Юлдуз майдони деб ҳам юритилди) сал берида, машҳур француз адиби Виктор Гюго номи билан аталадиган кўчанинг биринчи торкўчасида жойлашган экан. Дастлаб буни тасодифга йўймоқчи бўлдим. Бироқ Парижда минглаб катта-кичик меҳмонхоналар бўлса-ю, нима сабабдан айнан Гюго кўчасидаги меҳмонхонага жойлашиш на-сиб қилди экан? Қадимги давр юнон мутафаккирлари ибораси билан айтганда, тасодифийлик, бу – ҳали кашф этилмаган қонуниятлар ҳалқаси. Мен ҳам ана шу ҳалқалардан бирининг ичига тушиб, шу ерга келиб қолган бўлишим мумкин-ку! Нима бўлганда ҳам, тўрт кун мобайнида эрталаб сайрга кетаётиб ва кечки пайт меҳмонхонага қайтиш маҳали, айниқса, тунлари кўз ўнгимда адибнинг улуғвор қиёфаси гавдалангандек, ул зот билан ғойибона

¹ Манба: Гюго В. Собор Парижской Богоматери. – М.: Правда, 1988.

¹ Журнал варианты.

суҳбатлашгандек бўламан...

Эҳтимол, адибнинг энг машҳур асарларидан бири – “Notre-Dame de Paris” (“Париж Биби Марям ибодатхонаси”) романини она тилимизга ўгириш нияти ҳам ўша хаёлий суҳбатлар таъсирида туғилган бўлса ажаб эмас.

Асарни ёзишга киришганда (1831 йил) Гюго шоир, адиб ва драматург сифатида танилган эди. Айниқса, XIX аср француз адабиётида янги – романтик йўналишнинг шаклланишига туртки берган “Кромвель” (1827) “Эрнани” (1829) драмалари, “Шарқона оҳанглар” (1829) шеърий туркуми ва “Маҳкумнинг сўнги куни” қиссаси адибга катта шухрат келтирди.

1831 йилда дунё юзини кўрган “Париж Биби Марям ибодатхонаси” романи ўша йилнинг ўзидаёқ етти марта қайта нашр этилгани бу асарнинг Франция ижтимоий ва маънавий ҳаётида улкан воқеа сифатида муҳрланганидан далолат беради.

Гюго XV аср воқеаларига мурожаат этгани бежиз эмас. Чунки бу мамлакат ҳаётида туб бурилиш палласи – Ўрта асрлардан Уйғониш даврига ўтиш даври бўлган эди. Адиб тарихий воқеалар силсиласи орқали ўша кескин ва ўзгарувчан давр манзарасини акс эттирар экан, унда барча даврларга хос умуминсоний ғояларни, оддий инсон қисмати, унинг ҳақ-ҳуқуқ ва эркинлигини тараннум этади, ҳукмдор табақа вакиллари ва диндорларнинг ғайриинсоний қилмишларини фош этади, бир сўз билан айтганда, эзгулик ва ёвузлик курашини юксак бадиий маҳорат билан тасвирлайди.

Ўзбек китобхонлари олтмиш йилдан зиёд сермахсул ижод қилган, кўплаб шеърий, драматик ва прозаик асарлар яратган адибнинг айрим асарлари, масалан, “Хўрланганлар” (1862), “Кулаётган одам” (1869) романлари билан танишган, холос. “Париж Биби Марям ибодатхонаси” романи таржимаси бу кемтикликни қисман бўлса-да тўлдиради, деган умиддамиз. Асар қисқартирилган ҳолда чоп этилмоқда.

Таржимондан

Бундан бир неча йил муқаддам Париждаги Биби Марям ибодатхонасини кўздан кечираётиб, аниқроқ айтганда, уни батафсил ўрганишга киришган ушбу китоб муаллифи бино минораларидан бирининг нимқоронги бурчагида деворга ўйиб ёзилган

‘АМАГКН’¹,

деган сўзга кўзи тушиб қолади.

Ўтган давр мобайнида қорайиб тошга сингиб кетган, ҳарфларнинг шакли ва жойлашувидан готика услубида ўйиб ёзилгани сезилиб турган бу юнонча сўз, айниқса, унинг замиридаги мудҳиш сир-синоат муаллифни ҳайратга солди.

У ўзига ўзи савол бериб, кимнинг изтиробга тўла руҳи ана шу кўҳна ибодатхонанинг бир бурчагида жиноят ёхуд бахтсизлик белгисини акс эттирмай, бу ёруғ дунёни тарқ этишини истамаганини англамоқчи бўларди.

Кейинчалик бу деворнинг устки қисми кўпорилганиданми, ё бўяб қўйилганиданми – ёзув исиз йўқ бўлиб кетади. Сўнги икки аср мобайнида ўрта асрларда бунёд этилган барча мўъжизавий обидаларимизга муносабат айнан шундай бўлиб келди. Улар ичидан ҳам, ташиқарисидан ҳам майиб-мажруҳ этилди. Руҳоний бўяди, меъмор ўйиб-кўпориб ташлади, оломон эса таг-туғи билан вайрон этди.

Шу тариқа, нимқоронги миноранинг деворига ўйиб ёзилган ўша сир-

¹ ‘АМАГКН (юнон.) – тақдир, қисмат.

ли калима ҳам, у ифода этган машъум тақдир ҳам изсиз кетди – ундан айрим хотираларгина қолган, холос. Муаллифнинг ана шу хотиралари маҳсули сифатида ушбу китоб дунёга келди. Бир неча аср муқаддам деворга бу сўзни ўйиб ёзган одам ҳам, бу сўз ҳам йўқ бўлиб кетди; яқин орада ибодатхонанинг ўзи ҳам завол топиши эҳтимолдан холи эмас.

Мазкур китоб ана шу сўз туфайли дунё юзини кўрди.

1831 йил, март

БИРИНЧИ КИТОБ

I. Катта зал

Уч юз қирқ саккиз йил, олти ой ва ўн тўққиз кун муқаддам париждликлар Сите¹, университет ва шаҳар деворлари ортидан қулоқни қоматга келтираётган шовқин-сурон – тўхтовсиз чалинаётган қўнғироқлар овозидан уйғониб кетди.

Ҳолбуки, 1482 йилнинг 6 январида хотирада муҳрланиб қоладиган, эътиборга молик бирон-бир жиддий воқеа юз бергани йўқ. Аслида сахармардондан қўнғироқлар ва париждликларни жунбишга келтирган воқеага бу қадар эътибор қилмаса ҳам бўларди. Чунки бу пикардияликлар ёки бургундияликларнинг қутилмаган тажовузи ҳам, муқаддас хок солинган тобут ортидан эргашган руҳонийлар тўдаси ҳам, “қудратли ҳукмдоримиз – шавкатли қирол”нинг шаҳарга виқор ила кириб келиши ҳам, талабаларнинг исёни ҳам, ҳатто чиндан барчанинг эътиборини тортиши мумкин бўлган воқеа – ўғриланинг Париж адлия маҳкамасининг ҳукми билан дорга осилишига дахлдор воқеа ҳам эмасди. Бу воқеа XV асрда тез-тез юз бериб турадиган ғаройиб манзара – турфа ранг ва башанг либосларга бурканган хорижий элчилар ташрифи ҳам эмасди. Зеро, бундай ташрифлардан сўнггиси – дофин² билан фландриялик Маргарита³ ўртасида никоҳ ришталарини боғлаш ваколоти билан ташриф буюриб, кардиналнинг ғашини келтирган, тинимсиз куяётган ёмғир Бурбон саройига киравериш жойига тўшалган нақшинкор гиламларни шалаббо қилаётганига қарамай, ул зот қиролнинг ғазабидан кўрқиб, бир гала беўхшов фландриялик ҳокимларни истар-истамас ўз саройида қабул қилишга, “жозибали сахна кўриниши, ҳазил-мутойиба” ила қўнглини олишга уринаётган меҳмонлар – фландриялик элчиларнинг Парижга келганига ҳали икки кун ҳам бўлгани йўқ.

Тарихчиларнинг гувоҳлик беришича, 6 январь куни париждликларни бу қадар жунбишга келтирган воқеа – қадим-қадимдан нишонланиб келаётган Чўқинтириш байрамининг ҳар йили ўтказиладиган “масхарабозлар қиролини сайлаш” маросими билан бир кунга тўғри келгани эди.

Айнан шу куни Грев майдонида⁴ ғаройиб шамчироклар ёкилиши, Брак ибодатхонаси ҳовлисида ниҳол қадаш маросими ўтказилиши, Одип суллов саройида эса мистерия⁵ қўйилиши анъана тусига кирган

¹ Сите – Сена дарёсидаги Париж Биби Марям ибодатхонаси жойлашган орол.

² Дофин – шаҳзода, тахт вориси.

³ Фландриялик Маргарита (1350–1405) – Фландрия графиняси, қирол Людовик Иккинчининг қизи.

⁴ Грев майдони – Сенанинг ўнг соҳилида, Парижнинг 4-муниципал округидаги шаҳар ҳокимлиги олдидаги майдон (бугунги кунда Отель де Виль майдони деб юритилади). 1803 йилгача у Грев майдони деб номланган. Асрлар мобайнида мазкур майдон оммавий қатл ўтказиладиган жой сифатида машҳур бўлган.

⁵ Мистерия – XIV–XVI асрда Ғарбий Европага хос театр санъати жанри. Асосан руҳонийлар томонидан ёзилган бу асарлар мазмуни Инжилда баён этилган ҳикоялар, ривоятлар, воқеа-

эди. Бир кун олдин карнайлар садоси остида Париж превосининг¹ эг-нида қизил камлотдан² тикилган либос, кўкрак қисмига оқ рангдаги хоч акси туширилган жарчилари шаҳарнинг ҳар бир чорраҳасида бу ҳақда хабар берган эди.

Эрталабдан парижликлар уй ва дўконлар эшикларини тамғалаб, га-ла-гала бўлиб, биз тилга олган манзиллар томон йўл олишди.

Шундай қилиб уч кун олдин ташриф буюрган фландриялик элчилар-нинг театр томошаси ҳамда Одил судлов саройида ўтказиладиган “мас-харабозлар папасини сайлаш маросими”да иштирок этишидан хабар топган оломон Сарой олдидаги майдонда тўплана бошлади.

Табиийки, шу куни ўша пайтлар дунёдаги энг катта ёпиқ жой ҳисобланган Катта залга кириш осон эмасди (адолат юзасидан айтиш керакки, Соваль³ бу пайтга келиб маҳобатли Монтаржи саройидаги ул-кан залнинг ҳажмини ўлчашга ҳали улгурмаган эди). Одил судлов са-ройи олдидаги майдонни теварак-атрофдаги уйлар деразаларидан ку-затиб турган томошабинлар назарида, худди денгизга куйилаётган дарё ирмоқлари сингари майдонга туташган беш-олти кўчадан ёпириб кела-ётган оломон оқимининг охири кўринмас эди.

Одил судлов саройининг готика услубида безатилган баланд олд қисмининг ўртасида жойлашган асосий зинапоядан одамлар оқими тўхтовсиз кўтарилиб-тушарди; оломон зинанинг пастрокдаги май-дончасида бўлиниб, икки ёнлама зиналардан пастга оқиб кетарди; ана шу асосий зинапоядан чиқиб-тушаётган оломон, кўпириб, даҳшатли шовқин-сурон билан кўлга оқиб тушаётган шаршара сингари, майдон узра юзиб кетарди. Бақир-чақир, кулги, оёқларнинг тапира-тупуридан кулоқ қоматга келарди. Вақти-вақти билан оломонни асосий зинапоя-га олиб бораётган оқим бирдан ортга қайтиб, ўзига хос айлана, гирдоб ҳосил қилганда шовқин-сурон авжига чиқарди.

Эшиклар, деразалар, туйнуклар, уйлар тоmidан Сарой ва оломонга кўзларини қадаб турган минглаб бемалолхўжа, бекорчи парижликларга майдондаги оломонни томоша қилишнинг ўзиёқ завқ-шавқ бағишлар, ҳатто девор ортида юз бераётган аллақандай воқеа ҳам уларнинг эъти-боридан четда қолмасди.

Мабодо, 1830 йилда яшаётган биз каби кишиларга XV асрдаги Па-риж оломони орасига хаёлан суқулиб кириш имконияти туғилганда эди, 1482 йилнинг 6 январида жуда тор туюлган Саройга урилиб-сурилиб, ҳар томондан туртки еб, бир амаллаб ичкарига кириб олганимизда, кўз ўнгимизда ғаройиб манзара гавдаланган, бизни мутлақо янги нарсалар кўраб олган бўларди.

Китобхон эътироз билдирмаса, кенг зал бўсағасидан биргаликда кадам қўйиб, йиртиқ-ямоқ, энгли-енгсиз, турли-туман либос кийган авом орасига тушиб қолган одам кўнглида пайдо бўладиган илк таассу-ротларни хаёлан тиклашга уриниб кўрамиз.

Авваламбор, кулоқларимиз оғирлашиб, кўзларимиз қамашиб кетган бўларди. Бошимиз узра сирти ёғоч ўймакорлиги, мовий ранг чеккалари эса зарҳал нилуфарлар билан безатилган иккиёқлама ёйсимон гумбаз; ходисаларга асосланган.

¹ Прево – шаҳар ҳоқими.

² Камлот – асосан устки кийим тикиш учун мўлжалланган қалин жун ёки яримжун мато.

³ Анри Соваль (1623–1676) – XVII асрда яшаб ижод этган француз адвокати, парламент амал-дори ва тарихчиси, Париж тарихига бағишланган уч жилдли асар муаллифи.

оёқларимиз остида – оқ ва қора мрамрдан пол. Биздан бир неча кадам нарида улкан устун, сўнг иккинчиси, учинчиси – ҳаммаси бўлиб залнинг икки ёқлама гумбазларини кўтариб турган етти устун бутун зал бўйлаб жойлаштирилган. Олдинги тўрт устун атрофида – савдогарларнинг ярқираб турган шиша ва бошқа майда-чуйда буюмлари қўйилган; қолган уч устун атрофида эса зиёратчилар ва хизматкорлар ўтириб туриши натижасида ялтираб кетган дуб ўриндиқлар ўрнатилган. Залнинг бутун айланаси бўйлаб – баланд деворлар, деразалар ва устунлар оралиғида – Фарамонддан⁴ бошлаб Франциянинг барча ҳукмдорлари: шафқатсиз, бебурд ва омадсиз ҳамда боши ва қўлларини кўтариб турган мард ва шавкатли қиролларнинг ҳайкаллари қад ростлаган. Сўнгра баланд ўқсимон деразалар – минг хил тусдаги ойналар, кенг киравериш жойларида эса – бағоят кўркам, жуда нозик ишлов берилган нақшинкор эшиклар кўзга ташланади; буларнинг бари – гумбазлар, устунлар, деворлар, деразалар атрофидаги нақшинкор гардишлар, эшиклар, ҳайкаллар тепадан пастгача тилла суви аралаштирилган гўзал мовий ранг билан бўялган; афсуски, 1549 йилга келиб, дю Брель⁵ анъанага кўра бу гўзалликдан ҳайратга тушгани ҳақида ёзган кезлардаёқ, у анчайин хиралашган, чанг ва ўргимчак толалари қатлами остида қолиб кетган эди.

Ўша изғиринли январь кунининг нимкоронғи нури билан ёритилган улкан узунчоқ зални, деворлар бўйлаб оқиб бораётган ва етти устун атрофида тинимсиз ғамирланаётган сершовқин оломонни кўз олдингизга келтиришга уриниб кўрсангиз, биз тасвирамоччи бўлган ғаройиб манзарани тасаввур қилишингиз мумкин.

Агарда Равальяк⁶ Генрих Тўртинчини⁷ ўлдирмаганда Одил судлов девонхонасида сақланаётган Равальяк ишига доир ҳужжатларга эҳтиёж туғилмаган бўларди; бу ҳужжатларнинг йўқ қилинишидан манфаатдор бўлган Равальяк ҳамтовоқлари ҳам бўлмасди; демак, улар ўзга чора топа олганида эди, ҳужжатларни йўқ қилиш учун девонхонани, девонхонани йўқ қилиш учун Одил судлов саройини ёқиб юбормаган, табиийки, 1618 йилдаги ёнғин ҳам юз бермаган бўларди. Демак, қадимий сарой ҳозир ҳам қад ростлаб турарди; ўшанда китобхонларга “Уни бориб кўринг, бу бетакрор гўзалликдан баҳраманд бўлинг!” дея даъват қилган бўлар эдим; шундай қилиб, мен – ўша сарой ва зални тасвирлашдан тийилардим, сиз эса ушбу ўртамиёна баённи ўқишдан қутулардингиз. Бу ҳол буюк воқеаларнинг оқибатларини олдиндан тасаввур қилиб бўлмайди, деган ҳақиқатни яна бир бор тасдиқлайди.

Аммо Равальякнинг ҳеч қандай ҳамтовоқлари бўлмагани, мабодо, бўлган тақдирда ҳам, 1618 йилда юз берган ёнғинга алоқаси йўқлиги ҳам эҳтимолдан холи эмас. Бунинг ҳақиқатга яқин яна икки изоҳи ҳам бор. Биринчидан, 7 март тунида Одил судлов саройи томига осмондан, кенглиги бир фут⁸, узунлиги бир қарич келадиган улкан юлдуз келиб тушганидан, иккинчидан, Теофилнинг⁹:

⁴ Фарамонд (370–430) – франкларнинг афсонавий қироли.

⁵ Дю Брель – француз тарихчиси, Гюго унинг 1612 йилда битилган “Парижнинг кўхна обидалари” асаридан фойдаланган.

⁶ Франсуа Равальяк – қирол Генрих Тўртинчини ўлдирган диний ақидапараст.

⁷ Генрих Тўртинчи (1553–1610) – Франция қироли (1589 йилдан), Бурбонлар сулоласи асосчиси.

⁸ Фут – 30,48 см.га тенг инглиз ўлчов бирлиги.

⁹ Теофил – XII асарда яшаган роҳиб, “Хилма-хил санъат турлари рўйхати” асари муаллифи.

*Ҳазил чинга айланди,
Одил Ҳуқуқ маъбуди
Ширинликлар еб қўйиб,
Самога ўт қўйганди, –*

деган сатрларидан кўпчилик хабардор бўлса керак.

Мана шу уч изох – сиёсий, табиий ва шеърий талқинларнинг қай бири ҳақида сўз юритмайлик, машъум ёнғин чиндан ҳам юз берганини инкор этиш қийин. Ана шу фалокат, айниқса, кетма-кет қайта тиклаш ва таъмирлаш тадбирлари туфайли оловдан омон қолган қисмлари ҳам батамом яксон қилинган Франция қиролларининг илк қароргоҳи, аслида Луврдан ҳам қадимийроқ бўлган, тарихчиларнинг таъкидлашича, Гўзал Филипп¹ ҳукмронлиги давридаёқ қирол Робер² томонидан бунёд этилган маҳобатли иншоот излари қидирилган мухташам Саройдан деярли ҳеч нима қолмаган эди.

Чиндан ҳам Сарой деярли йўқ бўлиб кетган эди, десак муболаға бўлмайди. Хўш, айтинг-чи, муқаддас Людовикнинг “никоҳи поёнига етган” хосхонаси қани? У оқ камлотдан тикилган калта кўйлак, дағал матодан тўқилган камзул, қора сандалиясигача³ тушиб турган плашга бурканган ҳолда хуштори Жуанвиль хоним билан гиламларга ястаниб, ҳукм чиқарган маскан – боғни кимлар яксон этган? Император Сигизмунд⁴, Карл Тўртинчи⁵, Иоаннинг⁶ ётоқхоналарини-чи? Карл Олтинчи⁷ ўзининг меҳр-мурувватга йўғрилган машҳур фармонини эълон қилган айвондан бирон-бир нишона қолганми? Марсель деган кимса дофин хузурида Клермонтлик Робер ва маршал Шампаннинг бошини танидан жудо қилган тош ҳали ҳам жойида турганига ишончингиз комилми? Фирибгар папа – Бенедиктнинг⁸ булласи⁹ бурдалаб ташланган ҳамда уни олиб келганлар Парижнинг ҳар бир чорраҳасида тавба-тазарру қилиб, ортига қайтиб кетишга мажбур бўлган эшикча кўпориб ташланмаганми? Кенг гумбазлари, зарҳал ва мовий безаклари, ўқсимон аркалари, ҳайкаллари, меъморий ёдгорликлари билан барчани ҳайратга солган Катта зални ким вайрон этган? Киравериш жойидаги Соломон¹⁰ тахтида акс эттирилган шерлар сингари дағал кучнинг одил судлов олдида тобелик тимсоли бўлган – оёғи букилган, боши эгилган, думи туширилган тош шер ўрнатилган ётоқхонадан бирор нима қолганми? Кўҳна нақшинкор эшиклар, ҳашаматли баланд деразалар қаёққа ғойиб бўлди? Уларни кўриб, Бискорнетнинг қўли ишга бормаи қолган нозик ўймакорлик ишлари, Дю Гансининг бетакрор шедеврларини ким кўпориб ташлади? Вақт ва одамлар бу мўъжизаларни не куйга солди? Бу бетакрор обидалар, гал-

¹ Гўзал Филипп (1268–1314) – Франция қироли (1285 йилдан), Капетинглар сулоласига мансуб.

² Робер (тах. 865–923) – Париж графи, Франция қироли (922–923).

³ Сандалия – пошнаси, енгил ёзлик пойабзал.

⁴ Император Сигизмунд (1368–1437) – Венгрия қироли (1387 йилдан), Германия қироли (1410 йилдан), Чехия қироли (1419 йилдан), Ломбардия қироли (1431 йилдан), Муқаддас Рим империяси императори (1433 йилдан).

⁵ Карл Тўртинчи (1316–1378) – Германия қироли (1346 йилдан), Чехия қироли (1347 йилдан), Муқаддас Рим империяси императори (1355 йилдан).

⁶ Мурувватли Иоанн Иккинчи (1319–1364) – Франция қироли (1350 йилдан).

⁷ Карл Олтинчи (1368–1422) – Франция қироли (1380 йилдан).

⁸ Бенедикт Ун Иккинчи (1280 ёки 1285–1342) – Рим папаси (1334–1342).

⁹ Булла – Рим папаси томонидан чиқариладиган фармон, фармойиш, нома.

¹⁰ Соломон – яҳудийларнинг учинчи подшоҳи, бирлашган Исроил давлати ҳукмдори (мил. ав. 965–928). Ислом манбаларида у Сулаймон пайғамбар деб юритилади.

лар тарихи, готика санъатининг ўрнига нималарга эга бўлди? Наҳотки, Сен-Жерве ибодатхонаси пештоқининг бебурд меъмори – де Броснинг ярим айлана шаклидаги пасткам, кўримсиз, оғир гумбазларини ана шу бекиёс санъат асарлари билан қиёслаш мумкин бўлса; тарихга келсак, афсуски, бизда марказий устун ҳақида баъзи кимсаларнинг сафсатасида ифодаланган айрим таассуротлардан ташқари, бошқа бирон-бир арзи-гулик хотиралар сақланиб қолмаган.

Аммо бу ҳам энг муҳими эмас. Келинг, яхшиси, ўша кўхна саройнинг асл қадимий залига назар солиб кўрайлик.

Бу улкан параллелограммининг бир бурчагида жойлашган машхур мрамор стол шу қадар узун, кенг ва қалин бўлган эканки, ифода услуби ҳатто Гаргантюани¹ ҳам лол қолдирадиган эски қўлёмаларнинг гувоҳлик беришича, мрамартошнинг бундай катта яхлит бўлагини ҳали дунё кўрмаган эди; карама-қарши томонда ибодатхона қурилган бўлиб, Людовик Ўн Биринчи² ўзининг Биби Марям ҳузурида тиз чўккан ҳолда акс эттирилган ҳайкалини, бундан ташқари, қироллар ҳайкаллари галереясидаги токчаларда иккита бўш жой бўлишига қарамасдан, унинг назарида, Франция ҳукмдорлари сифатида илоҳий иззат-икромга муносиб зотлар – Буюк Карл³ ва Муқаддас Людовик⁴ ҳайкаллари ҳам шу ерга ўрнатишни ихтиёр этган. Нисбатан янги, атиги олти йил бурун бунёд этилган ушбу ибодатхона готика даврининг сўнгги палласига хос бўлган ҳамда XVI асрнинг ўрталаригача давом этган Уйғониш даврининг бекиёс меъморий ғоялари билан йўғрилган бениҳоя жозибали безаклар ва юксак бинокорлик анъаналари асосида бунёд этилган эди.

Бино пештоқининг устки қисмига ўрнатилган ниҳоятда гўзал ва бежирим мўъжазгина розетка⁵ – бекиёс санъат асари. У турфаранг нур таратиб турган жимжимадор юлдузни эслатади.

Залнинг ўртасида асосий эшиклар рўпарасида деворга туташган ва зарҳал мато билан ўралган ердан анчагина баландликда супа қурилган; деворни тешиб очишган туйнук орқали ҳашаматли ётоқхонадан супага чиқиш учун алоҳида кириш жойи қилинган. У фландриялик элчилар ҳамда мистерияни томоша қилиш учун таклиф этилган мартабали зотлар учун мўлжалланган эди.

Азалий анъанага кўра, саҳна асари мрамор стол устида қўйилиши керак эди. Бунга эрталабданоқ ҳозирлик кўрилган. Ҳаммаёғида суд котиблари пошналариининг излари қолган ажойиб мрамор плитанинг устки, томошабинларга кўринадиган юқори қисми саҳна, гиламлар билан ўраб қўйилган пастки қисмида эса артистлар учун кийинадиган жой ва-зифасини ўтайдиган ёғочдан ясалган баландгина каталак ўрнатилган. Ташқаридан унга тиркаб қўйилган нарвон саҳнани кийинадиган жой билан боғлаши, унинг тик зиналари эса актёрларнинг саҳнага чиқиб тушиши учун мўлжалланган эди. Шундай қилиб, актёрлар ҳам, саҳна асари учун керакли жиҳозлар ҳам ана шу нарвонни четлаб ўта олмасди.

¹ Гаргантюа – XVI асрда яшаб ижод этган буюк француз адиби Франсуа Рабле қаламига мансуб “Гаргантюа ва Пантагрюэль” ҳажвий романи қаҳрамони.

² Людовик Ўн Биринчи (1423–1483) – Франция қироли (1461–1483).

³ Буюк Карл Биринчи (742/747 ёки 748–814) — франклар қироли (768 йилдан), Каролинглар сулоласи асосчиси.

⁴ Муқаддас Людовик (1214–1270) – Франция қироли (1226–1270). 7–8-салиб юришларига бошчилик қилган.

⁵ Розетка – марказдан бир текис жойлаштириб чиқилган барг ёки гул чечаклари шаклидаги айланасимон меъморий безак.

Бир сўз билан айтганда, санъат ва механиканинг “ноёб мўъжиза”си!

Одатда байрам ва қатл кунлари халқнинг шодиёнасини назорат қиладиган суд миршаблари мрамор столнинг тўрт бурчагида қотиб турарди.

Мистерия Сарой деворидаги катта соатнинг ўн иккинчи зарбидан кейин кун ярмида бошланиши белгиланган. Саҳна томошаси учун бу анча кеч бўлса-да, элчилар учун қулай вақт эди.

Шунга қарамадан, эрталабданок Сарой олдида тўпланган оломон томоша бошланишини сабрсизлик билан кутиб турарди. Бу соддакўнгил бекорчиларнинг ярми кун ёришиши билан Сарой пешайвони олдида тўпланиб, совуқдан дир-дир титраб турар, баъзилари залга биринчилар қаторида кириш учун асосий эшик ёнида қолиб, тунни шу ерда ўтказганини рўқач қиларди. Оломон қирғоқларидан тошиб кетган дарё сингари борган сари кўпайиб, деворлар ёнига уйилар, устунлар теварагида кўпирар, шунинг учун карнизлар, деразалар, бўртиб турган мёморий обида ва безакларни гўё сув босгандек туюларди. Табиийки, шу кунни арзимас нарсалар, дейлик, кимнингдир тирсаги ёхуд михланган бошмоғи туртиб кетгани, узоқ кутиш оқибатида тоқати тоқ бўлгани туфайли авжига чиққан захархандалик, шумлик, ур-йиқит, сабрсизлик – буларнинг бари ҳали элчилар келмасиданоқ сиқилган, эзилган, бўғилган оломоннинг норозилигига сабаб бўлган эди. Ҳар тарафдан фландрияликлар, савдогарлар етакчиси, Бурбонлик кардинал, саройнинг бош судьяси, австриялик Маргарита, қамчи ўйнатиб турган миршаблар, изғирин, жазирама, ёқимсиз об-ҳаво, Париж епископи, масхарабозлар “папа”си, тош устунлар, ҳайкаллар, ёпиқ эшиклар, очик деразаларга лаънат тошларини ёғдираётган оломоннинг кайфияти унинг орасида тимирскиланиб юрган ҳамда аччиқ-чучук сўзлар, ҳазил-хузул билан умумий норозиликни янада авж олдираётган ўқувчи-талабалар ва хизматкорларнинг кулгисини қистарди.

Улар орасида олдиндан деразалардаги ойналарни суғуриб, карнизлар устига чиқиб ўрнашиб олган, залга киришга улгурган ва майдондаги оломонни кузатиб, уларни аччиқ-чучук сўзлар билан сийлаётган бир гуруҳ шумтакалар алоҳида ажралиб турарди. Бетакаллуфлиги, бақириб кулиши, атрофдагиларни аёвсиз мазах қилаётганидан уларда аксарият томошабинлардан фарқли ўларок, чарчоқдан асар ҳам йўқлиги, бу шумтакалар ҳатто кутишни ҳам мароқли машғулотга, кўзига тушган нарса-ни томошага айлантиришга мойил эканини пайқаш қийин эмасди.

– Қасам ичиб айтаманки, сиз Жоаннес Фролло де Молендиносиз! – дея бақирди улардан бири, капителнинг¹ устида ўрнашиб олган оқ юзли болага қараб. – Бекорга сизни Жеан Тегирмончи дейишмайди, чиндан ҳам қўл-оёқларингиз шамол тегирмонининг тўрт қанотига ўхшаб кетар экан. Келганингизга кўп бўлдими?

– Иблиснинг хоҳиши билан, – деди Жеан Фролло, – тўрт соатдан буён шу ерда осилиб турибман, қилкўприкдан ўтаётганимда бу азобларим инобатга олинади, деган умиддаман! Соат еттидаёқ Сен-Шапель ибодатхонасидаги сицилиялик қиролнинг саккиз қўшиқчиси одамларни эрталабки ибодатга чорлаганини эшитган эдим. Жуда зўр...

– Ҳа, чиндан ҳам зўр қўшиқчилар! – дея гапини бўлди суҳбатдоши. – Овозлари қалпоқларининг учидан ҳам ингичкалигини айтмайсизми.

¹ Капитель – устуннинг энг юқори қисми.

Аммо, провансал шевада, бемаъни лотинчада муқаддас қирол Иоанн шарафига ҳамду санолар айтишдан олдин, бу унга маъқул келиш-келмаслигини билиб олсалар бўлармиди?

– У сицилиялик қиролнинг ўша ярамас қўшиқчилари пул ишлаб топиши учун буюртма берган бўлса керак! – дея бақирди деразалар остида тўпланган оломон ичида турган қандайдир кампир. – Нимасини айтасиз! Биргина ибодат учун минг Париж ливри тўланса-я! Тагин, Парижда денгиз балиқларини сотиш учун белгиланган солиқдан-а!

– Овозингни ўчир, кампир! – дея гапга аралашди балиқ сотувчи аёл ёнидаги, кўли билан бурнини қисиб турган семиз бир одам. – Ибодат қилиш шарт. Ё қиролимизнинг яна товлари қочишини истайсанми?

– Боппадингиз, жаноб Жиль Лекорню, Сарой мўйнадўзи! – дея бақирди капителни кучоқлаб осилиб турган бояги шумтака.

Ҳаммаёқдан талабаларнинг масхараомуз кулгиси эшитилди.

– Лекорню! Жиль Лекорню! – дея бақирарди айримлари.

– Cornutus et hirsutus!¹ – деб масхара қиларди бошқалари.

– Нега улар бунча кулади? – деди капителда ўтирган шумтакалардан бири. – Хўш, нима бўпти? Ҳа, чиндан ҳам бу мухтарам Жиль Лекорню, Сарой судьяси Жеан Лекорнюнинг иниси, Венсен ўрмони бош ўрмончиси Майе Лекорнюнинг ўғли; бари Париж фуқаролари, бари уй-жойи тайинли одамлар.

Оғир нафас олаётган ва терлаб-пишиб кетган мўйнадўз ҳар тарафдан ўзига қадалган кўзлардан яширинишга ҳарчанд уринмасин, фойдаси бўлмади. Оломон орасидан чиқиб кетишга уввало уринса ҳам, унинг кенг, газабдан қизариб-бўзариб кетган юзлари, деворга қоқилаётган пона сингари, қўшнилариининг елкалари орасига янада чуқурроқ кириб бораётгандек эди. Ниҳоят, ўзига бино қўйган басавлат одам унга ёрдамга келди:

– Бу қандай бетамизлик! Аллақандай талабалар ҳурматли ҳамшахаримизни масхара қилишга қандай ҳадди сиғди? Бизнинг давримизда уларни хивич билан роса савалаб, кейин ўша хивичлар алангасида ёқишган бўларди.

Талабалар қийқириб юборди.

– Эй, анови пих-пихлаётган ким? Бу даҳшатли бойўғли ким бўлди?

– Тўхтанглар-чи, мен уни танийман, шекилли, – деди шумтакалардан бири. – Адашмасам, бу – Андри Мюнье!

– Университетнинг тўрт суд маслаҳатчиларидан бири, – дея тасдиқлади бошқаси.

– Бу “дўконча”да ҳамма нарса тўрттадан, – деб гапга қўшилди учинчи талаба, – тўрт миллат, тўрт факультет, тўрт байрам, тўрт иш бошловчи, тўрт ҳомий ва тўрт кутубхоначи.

– Жуда яхши-да, – давом эттирди Жеан Фролло, – у ҳолда бу ерда эсипастлар ҳам тўрт карра кўп экан-да!

– Мюнье, китобларингни ёкамиз!

– Мюнье, хизматкорингни калтаклаймиз!

– Мюнье, хотинингни эзғилаймиз!

– Ўзиям бирам дўндикки, Ударда хоним!

– Бева қолган аёллардек хушсуврат, қувноқлигини айтмайсизми!

¹ Cornutus et hirsutus! (лот.) – шоҳдор ва пахмоқсоч.

– Жин урсин сизларни! – дея бўқирди Андри Мюнье.

– Тилингни тиймасанг, Андри, – дея унинг жон-ҳолига қўймасди ҳамон капителга осилиб турган Жеан, – бошингга гурс этиб бориб тушаман!

Андри бошини кўтариб, устуннинг баландлиги ва шумтаканинг вазнини ўзича чамалаб, уни мясида тезлик квадратига кўпайтирди-да, овози ўчди.

Ғалаба нашидасини сураётган Жеан заҳархандалик билан кўшиб кўйди:

– Архидьяконга жиян бўлишимга қарамасдан, мен ҳам шундай йўл тутган бўлардим.

– Университет раҳбарияти ҳам шундай бўладими, ахир! Бугунгидек ажойиб кунда бизга бирон-бир имтиёз беришни лозим кўришмасая! Шаҳарда ғаройиб шамчиқроқларни ёкиш ва навнихол қадаш маросими ўтказилаётган, бу ерда – Ситеда мистерия қўйилаётган, масхарабозлар “папа”сини сайлаш байрами нишонланаётган, қолаверса, фландриялик элчилар ташриф буюрган бўлсаю, бизнинг университетда сув куйгандек сукунат ҳукм сурса?!

– Ҳар ҳолда Мобер майдонида бизга ҳам жой етарди! – деди дераза-токчага ўрнашиб олган талаба.

– Ректор, васийлар ва иш бошқарувчилар йўқолсин! – дея бақирди Жеан.

– Бугун кечкурун Шан-Гальярда Андрининг китобларини ёксак зўр иш бўларди, – деди яна бир шумтака.

– Мирзаларнинг ёзув столи ҳам ёқилсин! – дея бақирди унинг кўшниси.

– Хунасаларнинг ҳассалари ҳам!

– Деканларнинг чиқит идишлари ҳам!

– Иш бошқарувчиларнинг буфетлари ҳам!

– Васийларнинг нон сақлайдиган сандиқчалари ҳам!

– Ректорнинг ўриндиги ҳам!

– Йўқолсин! – дея бақирди Жеан дўстларининг ҳайқириғига қўшилиб.

– Йўқолсин Андри, хунасалар, мирзалар, шифокорлар, руҳонийлар, конунчилар, васийлар, иш бошқарувчилар ва ректор жаноблари!

– Эй худо, бу охирзамон аломати-ку! – деди Андри, қўли билан кулоқларини беркитиб.

– Ректоримиз ҳам ҳозир у нозир! Ана ул зот майдонда пайдо бўлдилар! – дея бақирди дераза-токчада ўтирган талаба.

Имкон топганларнинг барчаси ўша томонга бурилди.

– Наҳотки, бу чиндан ҳам бизнинг мухтарам ректоримиз Тибо бўлса? – деди Жеан Тегирмончи. У ички устунларнинг бирида осилиб тургани боис майдондаги воқеаларни кўриш имкониятидан маҳрум эди.

– Ҳа, ҳа, – дея бир овоздан жавоб қилишди шумтакалар, – ректор Тибонинг худди ўзи!

Дарҳақиқат, ректор ва университетнинг барча раҳбарлари майдон бўйлаб шахдам қадам ташлаб, элчилар томон юриб келарди. Деразаларга пашшадек ёпишиб олган шумтакалар уларнинг ташрифини аччиқ истехзо ва кинояли қўл силташлар билан қарши олди. Олдинги сафда кетиб бораётган ректор дастлабки, айтиш мумкинки, ўта шафқатсиз “бомбардимон”га дош беришига тўғри келди.

- Хайрли кун, жаноб ректор! Эй! Саломлашмайсизми!
- Бу қари туллак қандай қилиб бу ерда пайдо бўлиб қолди экан? У сокқаларини ҳам кўтариб келганмикан?
- Эшагига ўтириб келишини кўринг буни! Эшакнинг кулоклари ректорниқидан калтарокми дейман!
- Эй! Хайрли кун, ректор Тибо! *Tybalde alea tor!*¹
- Худонинг ўзи ёрлақасин сизни! Хўш, айтинг-чи, тундаги ўйинда неча марта омадингиз келди?
- Унинг сарғимтир, бужмайган башарасини кўринг! Бу ўйин ва сокқаларга иштиёқнинг зўрлигидан!
- Орқангизни университетга, олдингизни шахарга буриб, қаёққа йўл оляпсиз, жаноб Тибо?
- У, ҳойнаҳой, Тиботоде кўчасидан ижарага уй олиш учун бораётган бўлса керак, – деди Жеан Тегирмончи ижирганиб.
- Шумтакаларнинг бари бор овози билан қийқирди, чапак чалиб, Жеаннинг бу киноясини илиб олди:
- Ректор жаноблари, эй иблис ҳамтовоғи, Тиботоде кўчасидан уй излаш учун бораётганингиз ростми?
- Шундан кейин университетнинг бошқа раҳбарларига навбат келди.
- Хунасалар йўқолсин! Ҳассакашлар йўқолсин!
- Айт-чи, Робен Пуспен, мана буниси ким бўлди?
- Бу Жильбер Сюльи – Отен коллежи хазинабони.
- Қалпоғим билан бошингга бир туширайми, эй, муқаддас Женевьева хазинабони! Сен мени алдадинг! Рост айтяпман, биродарлар! У норман ҳамшаҳарларим жамиятидаги жойимни, италиялик бўлишига қарамай, Бурж вилоятидан келган Асканио Фальцаспадага кўшқўллаб топшириб юборган!
- Бу қандай адолатсизлик! – дея қийқирарди талабалар. – Муқаддас Женевьева хазинабони даф бўлсин!
- Эй, Иоахим де Ладор! Эй, Лук Даюиль! Эй, Ламбер Октеман!
- Немис корпорацияси васийларини иблиснинг ўзи бўғзидан олсин!
- Сент-Шапелдаги чарм плашли капелланларни² ҳам!
- Эй, санъат магистрлари! Мана булар – қора либослилар! Мана булар эса – қизил либослилар!
- Ректорнинг думи чакки эмас-ку!
- Денгизга ошиқётган Венеция дожиникидек³ жимжимадор.
- Жеан, муқаддас Женевьева қонунчиларини кўряпсанми?
- Жин урсин уларни!
- Аббат Клод Коар! Доктор Клод Коар! Кимни излаяпсиз? Мабодо, Мария Жифардни эмасми?
- У Глатиньи кўчасида яшайди.
- У исловотхона эгасининг тўшагини иситиб туришини билмасми-дингиз?
- Мария унга тўрт денье тўлаб туради.
- Одам бошига демоқчимисиз?
- Оғайнилар! Мана бу киши Пикардия васийларидан бири Симон Санен бўлади, орқада ўтирган аёл эса – хотини!

¹ *Tybalde alea tor (фр.)* – Қари аҳмоқ!

² Капеллан – сарой, қалъа ва уйлардаги черков руҳонийси ёки унинг ёрдамчиси.

³ Дож (етакчи, бошлиқ деган маънони англатади) – Венеция Республикаси ҳукмдори. Улар қиядиган узун либос этаклари думга ўхшаб орқасидан судралиб борган.

– Орқадан босиб келаётган ғам-ташвиш.
– Кўркмасангиз-чи, Симон!
– Хайрли кун, жаноб васий!
– Хайрли кун, Санен хоним!
– Омадингиз бор экан, ҳаммасини кўриб турибсиз, – деди оғир хўрсиниб ҳамон капителга осилиб турган Жоаннес де Молендино.

Шу пайт университет кутубхоначиси Андри Менье мўйнадўз Жиль Лекорню кулоғига шивирлаб деди:

– Ишонтириб айтаманки, жаноб, бу охирзамоннинг худди ўзгинаси. Ҳеч қайси даврда талабалар орасида ахлоқсизлик бунчалик даражада авж олмаган, ҳаммасига ўша машъум кашфиётлар: тўплар, милтиқлар, кулевриналар¹, бомбардлар², айниқса, янги олмон вабоси – китоб чоп этиш айбдор. Кўлэзма асарлар ва асл қадимий китоблар қолмади ҳисоб. Ноширлик – китоб савдосининг кушандасига айланди. Бу охирзамон аломати эмасми?!

– Буни духоба савдосининг гуллаб-яшнашидан ҳам билса бўлади, – деди мўйнадўз.

Ниҳоят соат ўн икки бўлди.

– А-а! – деган овоз майдон узра эшитилди.

Шумтакалар бирдан тинчиб қолди. Бироздан кейин мисли кўрилмаган издиҳом бошланди; оёқлар ҳаракатга келди, бошлар ғимирлаб қолди; ҳар томондан бурун ва томоқ киришлар эшитилди; ҳар бир одам иложи борича қулайроқ жойлашиб олишга интиларди. Ниҳоят, майдон узра сукунат чўмди: бўйинлар чўзилган, оғизлар ярим очилган, барчанинг нигоҳи мрамор столга қадалган эди. Аммо унда янги бирор нима кўринмасди. У ерда тўрт суд ижрочиси бўялган хайкалга ўхшаб, ҳамон кимирламай қотиб турарди. Шу пайтда барчанинг нигоҳи фландриялик элчилар учун мўлжалланган чорпояга қаратилган эди. Бироқ эшик ҳамон ёпиқ, чорпояда ҳеч бир зоғ кўринмасди. Ҳолбуки, тўпланганлар эрталабдан буён пешин бўлишини, фландриялик элчиларнинг келишини ва мистерияни интиклик билан кутиб турарди. Пешингина ўз вақтида ташриф буюрди, холос.

Яна қанча кутиш керак?

Бир, икки, уч, беш дақиқа, чорак соат кутилди; ҳеч ким кўринмади. Чорпоя бўш, саҳнада ҳамон сукунат ҳукм суларди.

Оломоннинг тоқати тоқ бўлди, ғазаби кўзиди. Ҳар тарафдан “Мистерия! Мистерия!” деган хайқириклар эшитилиб, томошабинлар жунбишга кела бошлади. Ҳозирча секингина эшитилаётган қалдироқ овози даҳшатли гумбураётган момақалдироққа айланиши аён эди. Биринчи бўлиб Жеан Тегирмончи чакмоқ қақилишига сабаб бўлди.

– Мистериянгни бошла, жин урсин ўша фландрияликларни! – бор овози билан бақирди у, илон сингари капителга чирмашиб.

Оломон бу хайқирикни чапаклар билан қарши олди.

– Мистерия, мистерия! Фландрияликларни жин урсин! – такрорларди оломон.

– Зудлик билан мистерия қўйилсин! – давом этди бояги шумтака. –

¹ Кулеврина – диаметри 12,5 дан 22 мм.гача, узунлиги 1,2 м.дан 2,4 м.гача, оғирлиги 5 кг.дан 28 кг.гача бўлган ўқ отар қурол.

² Бомбард – XIV–XVI асрларда қалъаларни ҳимоя ва қамал қилишда қўлланган, калибри 1000 мм.гача, оғирлиги 16–19 т. келадиган тўпларнинг дастлабки намуналари.

Акс ҳолда кўнгил очиш ва кимларгадир сабоқ бўлиши учун бош судьяни дорга осишимизга тўғри келади.

– Тўғри! – бақирарди оломон. – Аммо дастлаб унинг қўриқчиларини осамиз!

Мисли кўрилмаган шовқин-сурон бошланди. Юзлари оқариб кетган тўрт соқчи бир-бирига кўз қирини ташлаб турарди, холос. Халқнинг ёпирилиб келаётганини кузатиб турган соқчилар назарида, уларни томошабинлардан ажратиб турган заифгина ёғоч балюстрада¹ босимга дош беролмасдан, эгилиб синаётгандек туюларди.

Бу чиндан ҳам хатарли дақиқа эди.

– Ҳаммаси осилсин! Осилсин! – дея хайқирарди ҳар томондан оломон.

Шу пайтда артистлар кийинадиган жойни ёпиб турган гилам кўтарилиб, унинг ортидан пайдо бўлган қандайдир одам гўё афсунгар таёқчасини биргина силкитиши билан оломонни ўша заҳоти тинчитиб, унинг ғзабини қизиқувчанликка айлантирди.

– Жим бўлинг! Жим бўлинг! – деган овозлар янгради.

Бутун жисми калтираб турган бояги одам тўхтовсиз таъзим бажо келтирар, мрамор столнинг четига томон юриб, ҳар бир қадам ташлаши билан бели тобора букилиб борарди.

Аста-секин майдон ва залга сукунат чўмди. Майдон узра билинар-билинемас гувуллаган овозгина эшитилиб турарди, холос.

– Хонимлар ва жаноблар! – деди кириб келган одам. – Кардинал ҳазрати олийлари иштирокида “Биби Марямнинг одил суди” номли сахна асарининг қўйилиши биз учун улкан шараф. Менга Юпитер сиймосини гавдалантириш топширилган. Айни пайтда ҳазрати олийлари Боде дарвозаси олдида университет ректори нутқини тинглаб, ушланиб қолган Австрия герцогининг мартабали элчиларига ҳамроҳлик қилмоқда. Ул зот ташриф буюришлари билан томошани бошлаймиз.

II. Пьер Гренгуар

Тантанавор нутқини давом эттирган сайин, айниқса, “Ул зот ташриф буюришлари билан томошани бошлаймиз”, деган машъум сўзларни айтиши билан унинг ташқи қиёфаси ва либосларига махлиё бўлган оломоннинг қизиқиши сўна бошлади – бора-бора унинг овози шовқин-сурон ва хуштаклар тўфониди йўқ бўлиб кетди.

– Зудлик билан мистерияни бошланг! Мистерияни бошланг! – дея хайқирарди оломон. Янграётган овозлар орасида Нимадаги карнавалда чалинадиган симизик сингари, умумий шовқин-сурондан ёриб чиқаётган Жоаннес де Молендинонинг овози яққол ажралиб турарди.

– Ҳозирок бошланг! – дея ўшқирарди шумтака.

– Йўқолсин Юпитер ва Бурбонлик кардинал! – хайқирарди дераза токчасида ин қуриб олган Робен Пуспен ва бошқа талабалар.

– Моралитэ, моралитэ! – дея ўқирарди оломон. – Ҳозирок, шу дақиқадаёқ намоиш этилсин, акс ҳолда артистлар ва кардинал учун қоп ва аркон тап-тайёр!

¹ Балюстрада (фр. balustrade < ум. balaustro – устунча) – айвон атрофлари ва зиналарнинг ёнларига ўрнатиладиган нақшинкор ғўлчалардан иборат панжара.

Гангиб, дир-дир титраётган, юзлари оқариб, қўлбола чакмоғи кўлидан тушиб кетган бечора Юпитер бошидан шляпасини олиб, таъзим қилди-да, кўрка-писа деди:

– Ҳазрати олийлари, элчилар... Фландриялик Маргарита...

У талмовсираб нима дейишни билмас, юрагининг туб-тубида дорга осишларидан хавфсирарди.

Агар яна кутишга мажбур қилса – оломон, кутиб турмаса – кардинал дорга осади; хуллас, қай томонга бурилмасин, олдида тубсиз жарлик, яъни дор яққол намоён бўлаверарди.

Бахтига қандайдир одам ёрдам қўлини чўзиб, масъулиятни зиммасига олмаганида, бўйнига сиртмоқ осилиши муқаррар эди.

Балюстраданинг нариги томонида, мрамор стол атрофидаги бўш тарафда турган ана шу нотаниш одам танасининг бесўнақайлиги ва ориқлиги ҳамда улкан тош устунга суяниб тургани боис шу чокқача ҳеч кимнинг эътиборини тортмаган эди. У дароз, озгин, нимжон, сочлари оқ, чаккаси ва пешонасини ажин босган бўлса-да, ҳали нисбатан ёш эди; унинг қора камзули эскириб, тусини йўқотганди. У жилмайиб, мрамор столга яқинлашди-да, бечора маҳкумга қўли билан ишора қилди. Аммо Юпитер эсанкираб қолганидан ҳеч нимани сезмасди.

Нотаниш киши бир қадам олдинга чиқди.

– Юпитер! – деди у. – Азизим Юпитер!

Аммо Юпитернинг кулоғига гап кирмасди.

Тоқати тоқ бўлган оқ сочли киши кулоғининг тагига бориб бакирди:

– Мишель Жиборнмисиз?

– Мени чақираётган ким бўлди? – деди Юпитер бехосдан уйқудан уйғонган одамдек сесканиб.

– Мен, – деди қора либосли нотаниш киши.

– Нима? – деди Юпитер.

– Ҳозироқ бошламасангиз, халқнинг талабини қондирмасангиз бўлмайди! – деди нотаниш киши. – Судья билан кардинални бир амаллаб кўндиришга уриниб кўрамиз.

Юпитер енгил нафас олди.

– Марҳаматли жаноблар! – деди у халққа мурожаат этиб. – Томошани бошлаймиз!

– Яшасин Юпитер! Уни олқишланг, одамлар! – хайқирарди шумтака талабалар.

– Яшасин! Яшасин! – дея жўр бўлди оломон.

Гулдурос қарсақлар янгради, ҳатто Юпитер сахна ортига кетганда ҳам зал шовқин-сурон ва бакир-чақирдан титраб турарди.

Ажойиб қариямиз Корнель¹ айтганидек, афсунгар сингари бирпасда “тўфонни тинчлантирган” бояги нотаниш киши камтарона ортга чекиниб, тош устуннинг нимқоронғи тарафига ўтиб кетди; агарда биринчи қаторда ўтирган ва унинг Мишель Жиборн – Юпитер билан суҳбатига эътибор берган икки хоним уни чақирганда, у аввалгидек ўша жойда ҳеч кимга кўринмай, сукут сақлаб турган бўларди.

– Мэтр! – дея чақирди хонимларнинг бири ёнига келишга ишора қилиб.

¹ Пьер Корнель (1606–1684) – француз шоири ва драматурги, Францияда трагедия жанри асосчиси.

– Жим, азизим Лиенарда, – деди унинг кўшниси – келишган, байрамона кийинган ёшгина хоним, – у руҳоний бўлмагани учун унга “мэтр” эмас, “мессир” деб мурожаат этиш лозим.

– Мессир! – дея такрорлади Лиенарда.

Нотаниш одам балюстрадага яқинлашди.

– Бизга нима хизмат, хонимлар? – сўради у тавозе билан.

– Хизмат йўқ! – дея жавоб қилди Лиенарда уялинқираб. – Бу менинг кўшним Жискета ла Жансьен, у сиздан ниманидир сўраб билмоқчи.

– Йўғ-е, – деди Жискета эътироз билдириб. – Лиенарда сизни “мэтр” деб чақирган эди, мен унинг хатосини тўғрилаб, сизга “мессир” деб мурожаат этиш тўғри эканини тушунтирдим, холос.

Қизлар нигоҳларини ерга қадаб туришарди. Нотаниш одам эса суҳбат давом этишини истар, жилмайиб, уларга тикиларди.

– Демак, хонимлар, менга айтадиган гапингиз йўқ, шундайми?

– Ҳа, ҳеч қандай гапимиз йўқ, – деди Жискета шоша-пиша.

– Йўқ-йўқ, – дея такрорлади Лиенарда.

Оқсоч кишининг кетишга чоғланганини кўрган қизиқувчан хонимлар бундай ўлжани қўлдан бой беришни истамасди.

– Мессир! – деди Жискета, тўғон очилиши билан ёпирилиб оқаётган сув ёхуд қатъий қарорга келган аёл сингари шиддат билан. – Мистерияда Биби Марям ролини ўйнайдиган анови ҳарбий сизга таниш эмасми?

– Сиз Юпитер ролини демоқчисиз, шундайми? – деб сўради нотаниш киши.

– Ҳа, ҳа! – деди Лиенарда тўлқинланиб. – Кўриниши жуда беўхшовку! Сиз Юпитер билан танишмисиз?

– Мишель Жиборн биланми? Ҳа, хоним, танишман.

– Соқоли ажойиб экан! – деди Лиенарда.

– Улар қўймоқчи бўлган мистерия зўрми? – дея сўради Жискета уялинқираб.

– Ғоят гўзал, хоним, – деди нотаниш киши дона-дона қилиб.

– Бу ўзи қандай асар экан? – деб сўради Лиенарда.

– Илоҳий Биби Марямнинг одил суди ҳақида, бу – моралитэ¹, хоним.

– Э, шунақа денг? – деди Лиенарда ҳайратланиб.

Суҳбатдошлар жимиб қолишди. Бироздан кейин нотаниш киши гапини давом эттирди:

– Бу мутлақо янги, ҳали бирор марта қўйилмаган моралитэ.

– Демак, бу икки йил олдин папа элчиси ташриф буюрган куни қўйилган асар эмас экан-да? Ўшанда ғоят хушбичим уч қиз гавдалантирган...

– Сиреналар, – деди Лиенарда топқирлик билан.

– Ҳа, улар яланғоч сиреналар ролини ўйнаган эди, – дея қўшиб қўйди нотаниш йигит.

Лиенарда уялганидан нигоҳини олиб қочди. Ўртоғига кўз ташлаган Жискета ҳам ундан ўрнак олди. Нотаниш йигит илжайиб, гапини давом эттирди:

– Ўшанда жуда марокли томоша бўлган эди. Бугун эса Фландрия маликаси шарафига ёзилган моралитэ қўйилади.

¹ Моралитэ – Ўрта асрларда Европа театрларида эзгулик ва ёвузлик, савоб ва гуноҳ тимсоли бўлган персонажлардан иборат маънавий-ахлоқий сахна асари.

– Пастораллар¹ ҳам куйланадими? – деб сўради Жискета.

– Йўғ-е! – деди нотаниш одам. – Моралитэда-я? Ҳар хил жанрларни аралаштириб бўлмайди, ахир. Комедия бўлса бошқа гап, унда истаган нарсани қўявериш мумкин!

– Афсус, – деди Жискета. – Ўшанда Понсо фаввораси атрофида ёввойи одамлар қиёфасини акс эттирган эркак ва аёллар бир-бири билан жанг қилган, пасторал ва сонетлар куйлаб, ғаройиб томоша кўрсатган эди-да!

– Папа элчисига тўғри келган нарса, малика учун ярамайди, – деди нотаниш киши.

– Уларнинг теварагида эса, – гапини давом эттирди Лиенарда, – пуфлаб чалинадиган чолғуларда жуда ажойиб куйлар ижро этилган мусобақа ташкил этилган эди.

– Сайр қилаётганлар томоғини ҳўллаб олиши учун, – қўшиб қўйди Жискета, – фавворанинг уч тешигидан шароб, сут ва лаззатли ичимлик оқиб турганини айтмайсизми? Истаган одам чанқоғини қондириши мумкин эди.

– Фавворадан берида жойлашган илоҳий Троица черкови ёнида эса, – давом эттирди Лиенарда, – Яратган изтироблари пантомимаси намойиш этилгани эсингдами?

– Кечагидек эсимда! – деди Жискета. – Яратган хоч устида турар, ўнг ва чап тарафидан уни қароқчилар қуршаб олган эди.

Папа элчиси ташриф буюрган кун ҳақидаги хотираларни эслаб завқланаётган хонимлар бири қўйиб, бошқаси гапга тушиб кетди:

– Ундан ҳам бироз нарида, Мусаввирлар дарвозаси олдида башанг кийинган аллақандай кишилар ҳам бор эди.

– Покизалик фаввораси олдида ов бурғулари ғувиллаб, итлар тинимсиз акиллаб турган пайтда овчи бир улокнинг ортидан қувгани эсингдами?

– Париж кушхонасининг ёнида Дьеп қалъасини эслатувчи сахна қурилгани-чи?

– Эсингдами, Жискета: папа элчиси ўтиб кетиши билан ўша қалъа босиб олинган ва инглизларнинг бари қатл этилган эди?

– Шатле дарвозаси олдидаги актёрлар ҳам зўр эди!

– Гидамлар билан ўраб ташланган Айирбошчилар кўпригидаги ажойиб томоша ҳам!

– Элчи ўтиб кетиши билан кўприк устидан икки мингдан зиёд кушлар осмонга учирилган эди. Эсингдами, Лиенарда, ўшанда кўз ўнгимизда жуда ғаройиб манзара намоён бўлган эди.

– Бугунги томоша аввалгилардан ҳам зўр бўлади! – деди хонимларнинг тўхтовсиз бидиллашидан тоқати тоқ бўлган йигит.

– Бу чиндан ажойиб мистерия бўлишига кафил бўла оласизми? – деб сўради Жискета.

– Албатта, – деди йигит ва бўйнини ғоздек чўзиб қўшиб қўйди: – Мен, мухтарам хонимлар, ана шу мистерия муаллифиман!

– Наҳотки? – дейишди қизлар ҳайратини яшира олмай.

– Ҳа, чиндан ҳам шундай, – деди шоир кўкрагини кериб. – Яъни биз икки кишимиз: тахталарни қирқиб, рандалаб сахна ясаган Жеан Маршан ва камина – пьеса муаллифи. Мени Пьер Гренгуар дейишади.

¹ Пасторал – XIV–XVIII асрлар Европа театр санъатида чўпонларнинг табиат қўйнидаги ҳаёти акс эттирилган драматик ёки мусиқа асари.

Назаримда, хатто “Сид”нинг муаллифи “Мен Пьер Корнелман” деганда ҳам ўзига бунчалар бино қўймаган бўларди.

Юпитернинг гилам ортига ўтиб ғойиб бўлишидан ҳамда янги моралитэ муаллифининг соддакўнгил Жискета ва Лиенарда билан танишган пайтгача анчагина вақт ўтганини китобхон пайкаган бўлса керак. Қизиғи шундаки, жунбишга келган оломон артистнинг ваъдасига лаққа ишониб, томоша бошланишини сабрсизлик билан кутиб турарди. Бу театрларимизда деярли ҳар куни тасдиғини топаётган азалий ҳақиқатнинг яна бир тасдиғи эди: томошабинни спектаклнинг бошланишини кутишга мажбур қилишнинг энг яхши усули, бу – унинг ҳозироқ бошланишига ишонтиришдир.

Бироқ шумтака Жеан отдан тушса ҳам, эгардан тушишни сира хоҳламасди.

– Эй! – бақирди у тинчиб қолган оломонга. – Эй, Юпитер! Эй, илоҳий Биби Марям! Эй, ярамас масхарабозлар! Устимиздан куляпсизми, нима бало? Пьесани бошланг! Зудлик билан пьесани бошланг деяпман! Акс ҳолда биз бошлашимизга тўғри келади!

Бундай босимга дош бериб бўлармиди?

Нихоят ёғоч қурилманинг ичкарасидан паст ва баланд мусиқа асбобларининг товуши эшитилиб, парда (яъни гилам) очилди. Унинг ортидан юзига упа-элик чаплаган, ола-була кийимдаги тўрт артист кўринди. Улар тик нарвондан мрамар сахнага чиқиб олишди-да, томошабинлар рўпарасида бир қаторга тизилиб, таъзим қилишди; мусиқа овозлари тинди. Мистерия бошланди.

Залда сукунат ҳукм сурарди, таъзим бажо келтиргани учун томошабинлар олқишига сазовор бўлган артистлар асар муқаддимасидаги матнни ифодали сўзлай бошлади. Бироқ бизнинг давримизда томошабин одатда артистлар ижро этаётган ролдан эмас, кўпроқ уларнинг либосларидан завқланади; бу ҳолни адолатга зид деб бўлмайди. Тўртовлон либосининг ярми сарик, ярми оқ рангли эди; биринчисининг либоси тилларанг ва кумушранг парчадан, иккинчисиники – шойидан, учинчисиники – жундан, тўртинчисиники – дағал матодан тикилган эди. Биринчисининг қўлида қилич, иккинчисида – иккита олтин калит, учинчисида – тарози, тўртинчисида – белкурак. Бу нарсалар ортикча изох талаб этмаса ҳам, уларнинг моҳиятини илғамаётган калтафаҳмларга тушунарли бўлиши учун парча либоснинг этагига “Мен – Зодагон”, шойи либос этагига “Мен – Руҳоний”, жун либос этагига “Мен – Савдогар”, дағал матодан тикилган либос этагига эса “Мен – Дехқон” деган сўзлар катта қора ҳарфлар билан тикиб қўйилган эди. Синчков томошабин улар орасида калта қўйлак ва учли қалпоқчасидан икки эркак жинсига ҳамда узун қўйлақлари ва бошидаги капюшонидан икки аёл жинсига мансуб мажозий тимсолларни қийналмай ажратиб оларди.

Ўта калтафаҳм одамгина асар бошламасининг шоирона тили воситасида Дехқон Савдогар билан, Руҳоний Зодагон билан никоҳ ришталари орқали боғлангани ва ҳар икки жуфтликнинг умумий мулки бўлган ажойиб олтин дельфинни оламдаги энг гўзал аёлга ҳадя этишга қарор қилишганини илғамаслиги мумкин. Шу тарика асарнинг сюжетида кўра, дунё бўйлаб саёҳатга йўл олган ҳамда Голконда қироличаси, Трапезунд маликаси, буюк татар хонининг қизи ва ҳоказоларни назар-пи-

санд қилмай, Одил судлов саройининг мәрмәр столида ҳордиқ чиқариш мақсадида чарчаб-ҳориб етиб келган Дехқон, Савдогар, Рухоний ва Зодагон тилшунослик фанлари факультети бўйича лицензиат¹ олиш учун белгиланган имтиҳонлардагина талаб этиладиган ибора, афоризм, ўхшатиш, таъриф ва шоирона ташбеҳларни қалаштириб ташлади.

Бу чиндан ҳам ҳайратомуз томоша эди!

Аммо бутун оломон орасида бир неча дақиқа олдин икки хушсурат хонимга исми шарифини ошкор қилишдан ўзини тия олмаган бизнинг шавкатли муаллимиз Пьер Гренгуарнинг кўзлари, қулоқлари, бўйни ва қалбидек сезгир қулоқ, титроқ қалб, тийрак нигоҳ, чўзинчоқ бўйин йўқ эдики, тўрт мажозий қаҳрамон тинмай ёғдираётган сўзлар оқимини илғасин. У хонимлардан бир неча қадам наридаги тош устун орқасидаги аввалги жойига бориб, бутун вужуди билан эшитар, қулоқ солар, завқланарди. Асар эпилогининг хайрихоҳлик билан қарши олиниши ва чапаклар гулдуриси ҳамон қулоғида жаранглаб турганидан масрур бўлган муаллиф диққат-эътиборини кўп сонли томошабинлар сукут сақлаб турган маҳалда бирин-кетин унинг фикрларини ифодали ўқиётган актёрларга қаратиб, бутун вужудини аллақандай роҳатбахш туйғу қамраб олгандек ҳис этарди. О, шавкатли Пьер Гренгуар!

Гарчанд қанчалик қайғули бўлмасин, бироздан кейин дастлабки дақиқаларнинг роҳатбахш онлари поёнига етганини тан олишимизга тўғри келади. Пьер Гренгуар эсдан оғдирувчи шон-шуҳрат ва ғалаба қадахидан ҳали бир қултум ичмасиданоқ, унга оғу аралашгани аён бўлди.

Оломон орасида тимирскиланиб юрган, ҳар томондан турткиланаётгани учун садақа сўрашга имкон тополмаётган, афтидан, кўрган зарарни ёнидагилар чўнтаги эвазига қоплай олмаган бир ялангоёқ, одамларнинг эътиборини жалб этиш учун, баландроқ жойга чиқиб олишга ҳаракат қилар эди. Мистериянинг дастлабки сатрлари янграши билан, у элчилар учун мўлжалланган чорпоя устунига осилиб, балюстрадаинг қуйи қисмидаги карнизга чиқиб, ўрнашиб олди-да, бир оғиз ҳам гапирмай, томошабинлар эътиборини жалб этиш ва уларнинг раҳмини келтириш мақсадида йиртиқ-ямоқ кийими ва ўнг қўлидаги маддалаб кетган ярани кўз-кўз қила бошлади.

У сукут сақлаб турган паллада асар бошламаси ўз йўсинида давом этарди. Бироқ, аксига олиб, устуннинг юқори қисмида осилиб турган шумтака Жеан қашшоқ ялангоёқ ва унинг аянчли башарасини кўриб қолмаганда ҳеч қандай кориҳол юз бермаган бўларди. У томошани тўхтатиб қўяётгани, барчанинг хаёлини қочираётганига парво қилмай, эсипаст одамдек тиржайиб, овози борича бақирди:

– Мана бу чалажонни кўринг! У садақа сўраяптими?!

Бу ноўрин сўзлар асарни диққат билан кузатаётган томошабинларга қандай таъсир қилганини қурбақалар вақиллаб ётган ботқоқликка тош отган ёхуд милтиқдан ўқ узиб, қушлар галасини чўчитиб юборган одамгина тасаввур қилиши мумкин. Гренгуар яшин ургандек бир сесканиб тушди. Пролог ярмига етмай тўхтаб қолди, ҳамманинг боши қашшоқ бола томон бурилди; у эса пинагини бузмай, аксинча, “ҳосил йиғиш”

¹ Лицензиат – ўрта асрларда Европа университетларида докторлик диссертацияси ёқлагунга қадар маъруза ўқиш ҳуқуқини берадиган ҳужжат.

учун кулай имконият туғилганидан фойдаланиб, кўзларини қисди-да, йиғламсираб илтижо қилди:

– Худо ҳақи, садақа беринг!

– Ана холос! – деди Жеан. – Қасам ичиб айтаман, ахир, бу Клопен Труйльфу-ку! Эй, оғайни! Оёғингдаги яра етмаганидек, қўлингни ҳам расво қилибсан-да?

Шу ондаёқ Жеан боланинг ярадор қўлидаги ёғ босиб кетган шапка-сига маймунларга хос эпчиллик билан майда кумуш тангачани ирғитиб юборди. Шўрлик садақани ҳам, дашномларни ҳам мижжа қоқмай қабул қилди-да, илтижоли оҳангда давом этди:

– Худо ҳаққи, садақа беринг!

Бу хол томошабинлар эътиборини жалб этмаслиги мумкин эмасди; уларнинг ярми Робен Пуспен ва бошқа шумтакалар бошчилигида мистерия прологининг ўртасида талабанинг бақироқ ва қашшоқнинг бир маромдаги илтижоли овозлари билан ижро этилаётган ўзига хос дуэтни олқишлай кетди.

Гренгуарнинг яна кайфияти бузилди. Бироз ўзига келгач, бояги болаларга кўз қирини ҳам ташламай, бор овози билан актёрларга бақирди:

– Давом этсангиз-чи, жин урсин!

Ниҳоят, унинг илтижолари актёрларга етиб борди, томошабинлар эса мистерия давом этаётганига ишонч ҳосил қилгач, эътиборни сахнага қаратган бўлса ҳам, тўсатдан прологни икки қисмга бўлиб ташлаган ўша машъум воқеа таъсирида асарнинг кўпгина жозибали лавҳаларидан бебахра қолган эди. Гренгуар юраги ачишиб, тинимсиз шу ҳақда ўйларди. Аммо аста-секин шовқин-сурон босилиб, шумтака талаба тинчиб, қашшоқ бола шапкасидаги тангаларни санаш билан овозра бўлиб турганда пьеса яна давом эттирилди.

Сирасини айтганда, бу ажойиб асарга айрим тузатишлар киритиб, ундан бизнинг кунларда ҳам фойдаланса бўлади деган тўхтамга келдик. Пьесанинг ўша замонлар учун хос бўлган бироз чўзилган ва маънисиз фабуласи соддалиги билан ажралиб турар, Гренгуар ҳам унинг аниқ-тиниклигидан юрак-юракдан ғурурланарди. Хуллас, тўрт мажозий тимсол уч қитъани айланиб, ўзининг олтин дельфинидан халос бўлиш учун важ тополмасдан чарчаб-хориб қолади. Шундан сўнг Дехқон, Руҳоний, Зодагон ва Савдогар айнан унинг учун бутун дунёни айланиб чиққанини хаёлига ҳам келтирмаган ва Амбуаз қалъасида бир ўзи зерикиб ётган фландриялик Маргаританинг навқирон қайлиғига, яъни шахзодага ишора тарзида мўъжизавий балиққа ҳамду санолар айтишади. Шу тариқа, тилга олинган дельфин ёш, хушсурат, қудратли ва энг муҳими (қиролларга хос фазилатлар манбаи шу!), у Франция шерининг¹ ўғли эди. Бу дадил ишоранинг ғоят жозибадорлигини қайд этиб айтмоқчиманки, қирол оиласидаги никоҳ шарафига бағишланган аллегория² ва эпиграммалар³ ёғилаётган пайтда театр сахналарида акс эттирилаётган табиий тарих учун шердан дельфин бунёд бўлгани ғайритабиий туюлмади. Ҳар ҳолда, бу каби камёб ва баландпарвоз ўхшатишларни шоирона ҳайрат маҳсули деб қабул қилсак ҳам бўлар.

Савдогар ва Зодагон ўртасидаги жанжал айни авжига чиқиб, Дехқон:

¹ Бу ўринда муаллиф мамлакат қиролига ишора қилаётган бўлса керак.

² Аллегория – мавҳум нарсани муайян бадий тимсол орқали ифодалаш услуби.

³ Эпиграмма – турмуш қурганлар шарафига айтилаётган тантанали шеър, дoston ёки қўшиқ.

“Йўқ-йўқ, бундан-да улўғвор йиртқични дунё кўрмаган”, деган ажойиб сатрларни айтаётган пайтда биз боя тасвирлаган баланд супанинг ни-магадир ҳозиргача ёпиқ турган эшиги бирдан очилиб, хизматкорнинг жарангдор овози янгради:

– Бурбонлик кардинал ҳазрати олийлари ташриф буюрдилар!

III. Кардинал

Бечора Гренгуар! Иван кунидаги бир жуфт улкан петардаларнинг дахшатли шовкин-сурони ҳам, йигирма қалъа аркебузларининг бирва-ракайига гумбурлаб отилиши ҳам, 1465 йил 14 сентябрда Париж қамали пайтида биргина зарбаси билан етти бургундиялик ҳаётига зомин бўлган машҳур замбарак ўқи ҳам, Тампль дарвозаси ёнидаги порох омбори-нинг портлаши ҳам шоиримизни айна пайтдаги тантанали ва фожиали дақиқада хизматкорнинг қисқагина “Ҳазрати олийлари Бурбонлик кар-динал ташриф буюрдилар!” сўзларидек гангитмаган бўларди.

Кардиналнинг пайдо бўлиши Пьер Гренгуарга ёмон таъсир эти-шини зоти олийларига нисбатан шахсий адоват ёки унинг томошада ҳозир бўлишини истамаслиги билан изоҳлаб бўлмайди. Аксинча, анча оқилона фикрлайдиган фақир шоиримиз асар прологигадаги нозик ишо-ралар, айниқса, Франция тахти меросхўри – дофинни шарафлайдиган ҳамду санолар ул олий мартабали зотнинг қулоғига етиб боришини жуда-жуда истарди. Эзгуликка йўғрилган шоирлар табиатида шахсий манфаат устунлик қилади деганлар адашади. Назаримда, шоир таби-атининг моҳиятини ўн рақами билан белгилаш мумкин бўлса, Рабле¹ ибораси билан айтганда, уни ҳар жиҳатдан ўрганиб, таҳлил этаётган аллақандай кимёгарнинг ҳисоб-китобига кўра, шахсий манфаат ўндан бир қисмини, тўққиз қисмини худпарастлик ташкил этса керак. Шу-нинг учун ҳам эшик очилиб, кардинал ичкарига қадам қўйган дақиқада оломоннинг ҳайрати ва олқишлари таъсирида Гренгуарга хос худпа-растлик мислсиз даражада шишиб-бўртиб кетган ва боягина шоирлар табиатида биз кашф этган кичкина шахсий манфаат молекуласини эзиб-эзгилаб юборган эди. Аслида, у ҳам жуда қимматли: воқелик ва инсон табиатининг ўзаро муштарақлигини таъминлайдиган ана шу молекула бирдан йўқ бўлса, шоирларнинг оёғи ердан узилиб қоларди. Гренгуар эпиталамларининг ҳар бир сатридан ёпирилиб келаётган ашъорлар-дан ҳайратланган, унинг тўхтовсиз оқимига тушиб, гўё чўкиб кетаёт-ган мана шу бекорчилар тўдасини кузатиб роҳатланарди. Комедияси-нинг такдимотида “Бу аҳмоқона гапларни ким ёзди экан?” деб сўраган Лафонтендан фарқли ўлароқ, бизнинг камсуқум шоиримиз, ҳойнаҳой, айна пайтда ёнида турган қўшнисидан “Бу дурдона асар кимнинг қаламига мансуб?” дейишига шубҳа қилмасак ҳам бўлади. Айнан шу сабабли кардиналнинг туйқусдан пайдо бўлиши Гренгуарга қандай таъ-сир этганини тасаввур қилиш қийин эмас.

Гренгуарнинг шубҳалари тўғри бўлиб чиқди. Олий мартабали зот-нинг ташрифи оломонни жунбишга келтирди. Ҳамманинг эътибори унга қаратилди. Яна ғала-ғовур бошланди. Ҳар тарафдан “Кардинал!

¹ Франсуа Рабле (1494–1553) – француз ёзувчиси, машҳур “Гаргантюа ва Пантагрюэль” рома-ни муаллифи.

Кардинал!” деган хайқириклар янгради. Машъум пролог иккинчи бор тўхтатиб кўйилди.

Кардинал супага олиб борадиган зиналар олдида бирпас тўхтаб қолди. У локайдлик билан оломонга кўз қирини ташлаб турган маҳалда шовкин-сурон яна ҳам авж олди. Ҳар бир томошабин кардинални кўришни истар, бошини рўпарасидаги кўшнисининг елкасидан-да баландроқ кўтаришга ҳаракат қиларди.

Бу чиндан ҳам ҳар қандай томошадан кўра кўришга арзигулик олий мартабали зот эди. Бурбонлик кардинал, архиепископ, Лион графи, Галл примаси¹ Карл, бир тарафдан, қиролнинг катта қизига уйланган акаси, Боже сеньори туфайли Людовик Ўн Биринчи билан, онаси – Бургундиялик Агнесса тарафидан эса Қўрқмас Карл билан қариндошлик ришталари ила боғланган эди. Сарой аъёнига хос мослашувчанлик ва ҳокимият тепасидагилар олдида тобелик унинг табиатига хос эди. Албатта, бу икки томонлама қариндошлик ришталари унинг учун қандай қийинчиликларни келтириб чиқаришини тасаввур этиш қийин эмас. Шу боис у немурлик герцог ва конетабл Сен-Полни ютиб юборган Сцилла ва Харибда² – яъни Людовик ёки Карлга рўбарў келиб, уларнинг қаҳр-ғазабига дучор бўлмаслик, Сарой ҳаётининг сувости тошлари ўзини чилпарчин этмаслиги учун бутун заковатини ишга солишига тўғри келарди. Ҳартугул, Кўкнинг хайрихоҳлиги туфайли кардинал саёҳатини муваффақиятли яқунлаб, ҳеч қандай тўсиқларсиз Римга, яъни кардинал мартабасига эришди. Аммо у ҳали ҳам бандаргоҳда тургани, аниқроқ айтганда, айнан шу ерда бўлгани учун азоб-изтиробларга тўла узоқ йиллик сиёсий фаолиятининг яхши-ёмон жиҳатларини хотиржам эслай олмасди. У 1476 йил ўзи учун “ҳам зулматли, ҳам ёруғ” бўлганини тез-тез тилга олганда, айни шу йили онаси – Бурбон герцогиняси ва тоғаваччаси – Бурбон герцогидан айрилиб қолгани ҳамда бир айрилиқ иккинчисининг қайғусини юмшатганини назарда тутган эди.

Ҳар ҳолда, хушфёллиги, вақтини хурсандчилик билан ўтказиши, қиролнинг Шальодаги узумзорларида етиштирилган ҳосилдан тайёрланган шаробни хуш кўриши, Ришарди де Гармуаз ва Томас ла Сальярдга илиқ муносабатда бўлиши, кампирлардан кўра қадди-қомати келишган қизларга садақа беришни маъқул кўргани учун у оддий халқнинг эътиборига сазовор бўлган эди. Одатда у ўзига ўхшаган хушфёъл, ўйинкулги ва айш-ишратга ҳамиша мойил бир тўда мартабали епископ ва аббатлар ҳамроҳлигида пайдо бўлар эди; неча бор Сен-Жермен де Озэр черковига ибодат учун келиб кетадиган диндор аёллар кечкурунлари Бурбон саройининг ёп-ёруғ дерзалари ёнидан ўтаётиб, яқиндагина кечки ибодатни адо этган, айни пайтда эса ширакайф руҳонийлар биллур қадахлар жаранги остида учинчи бор тож кийган папа Бенедикт Ўн Иккинчининг “*Vibamus paraliter*”ни³ хиргойи қилаётганига гувоҳ бўлиб, нафратини очик баён этган эди.

Ғазаб отига минган ва атиги бир дақиқа бурун норозилигини ошкор

¹ Примас – инглиз ва католик черковида мартабаси ва ҳуқуқлари бўйича биринчи даражали епископ-руҳоний.

² Сцилла ва Харибда – қадимги юнон афсоналарига кўра, Мессин бўғози соҳилбўйидаги қояларда яшайдиган ва денгизчиларни ютиб юборадиган икки баҳайбат махлуқ. “Сцилла ва Харибда ўртасида” ибораси бир-бирига қарама-қарши икки куч орасига тушиб қолиш, икки тарафдан таҳдидга дуч келиш маъносига қўлланади.

³ “*Vibamus paraliter*” (лот.) – “Пападай ичамиз” (кўшиқ номи).

этиб, папа сайланадиган кунда хатто кардиналга хурмат бажо келтиришни истамаган оломон бу сафар ундан нафратланмаганига, эхтимол, кардиналнинг халқ эйтиборини қозонгани сабаб бўлгандир. Парижликлар – кек сақламайдиган кишилар; қолаверса, томошани бошлашга мажбур этган бу очиккўнгил одамлар ўзларича кардиналдан устун чикдик, деган тўхтамга келган ва шу билан кифояланган эди. Бундан ташқари, Бурбонлик кардинал эгнидаги серхашам қизил либосини кўз-кўз қилишга устаси фаранг ва ғоят келишган эркак бўлгани учун, табиийки, аёлларнинг барчаси, яъни залда тўпланганларнинг ярми унинг мухлиси эди. Шунинг учун кечикиб, спектаклнинг ўз вақтида бошланишига имкон бермаган, бироқ кип-қизил либоси ўзига ярашиб турган бундай келишган зотга дашном бериш адолатсизлик ва одобсизлик бўлмайдами, ахир!

Шундай қилиб, залга кириб келган кардинал мартабали зотлар сингари авомни қутлаш маъносида ажодларидан мерос бўлиб ўтган тавозе билан жилмайди-да, бир қарашда, бугунги воқеаларга мутлақо алоқаси бўлмаган нарсалар ҳақида ўй суриб, шошмасдан қизил духоба билан қопланган курси томон йўл олди. Кардиналга ҳамроҳлик қилаётган руҳонийлар, яъни бугунги кун таъбири билан айтганда, унинг бош штаби шоша-пиша баланд супага чиқиб олишга интилиши оломон орасида ғала-ғовур ва шовкин-суронни янада кучайтирди. Ҳар бир одам улардан ҳеч бўлмаса бирортасининг исми шарифини билишини ёнидаги қўшнисига уқтирмакчи бўларди: бири – хотираси панд бермаса, Марсель епископи – Олоденинг; бошқаси – Сен-Дени аббатлиги бош руҳонийсининг; яна бири – Людовик Ўн Биринчининг севимли арзандасининг суюқоёқ акаси – Сен-Жермен-де Пре ибодатхонасининг руҳонийси Робер де Леспинасининг кимлигини айтмакчи, изоҳламакчи бўларди; табиийки, бундай вазиятда юз берадиган чалкашликлар ғала-ғовур ва тортишувларга сабаб бўларди. Шумтака талабаларнинг эса оғзидан боди кириб, шоди чиқарди. Чунки бу уларнинг куни, уларнинг байрами, уларнинг сатурналияси¹, мирзалар ва талабаларнинг ҳар йили ўтказиладиган шодиёнаси эди. Айни шу куни бетакаллуфлик, ҳар қандай беҳаё гап-сўзлар қонуний ва муқаддас ҳисобланар эди. Тағин, оломон орасида Симона Тўрт Фунт, Агнесса Треска балик, Эчкиоёқ Розина деган шўх хонимчаларнинг борлигини айтмайсизми? Наҳотки, шундай шодиёна кунда, руҳоний зотлар ва шўх хонимчалар даврасида тилга эрк бермаслик, худога шак келтирмаслик мумкин бўлса?! Албатта, улар бир сония ҳам тинч ўтиргани йўқ; йил давомида муқаддас Людовикнинг қиздирилган темиридан ҳадиксираб, ўзини тийиб юришга мажбур бўлган, аммо бугун тилига эрк берган шумтака талабалар ва мирзалар ижросидаги сўкиш ва беҳаё сўзлардан иборат даҳшатли концерт овози зал узра жаранглаб турарди. Бечора Людовик! Уни ўзининг Одил судлов саройида масхара қилишса-я?! Ҳар бир шумтака супага чиқиб бораётган қора, кулранг, оқ ёки қизил рангли жубба кийган руҳоний зотлар орасидан “қурбон” танларди. Архидьяконнинг укаси Жеан Фролло де Молендино қизил жуббани нишонга олиб, иккиланмай хужумга ўтди. Ҳаёсиз кўзларини кардиналга қадаб, бор овози билан қийқирди:

¹ Сатурналия – Қадимги Римда дала ишлари яқунланиши муносабати билан Сатурн маъбудаси шарафига ўтказиладиган ва етти кун давом этадиган халқ байрами.

– *Sarra repleta mero!*¹

Биз бу ерда ўқувчига сабоқ бўлиши учун бежаб-бўямай келтираётган бакириқлар мислсиз шовқин-сурон туфайли супагача етиб бормас эди. Шундоқ бўлса ҳам, бетакаллуфлик ўша куни одатга айланган ва кардинални унчалик ташвишга солмасди. Уни ортидан эргашиб келаётганлар – фландриялик элчилар кўпроқ ташвишлантирарди.

Кардинални зўр сиёсатдон деб бўлмасди; уни амакиваччаси – Бургундиялик Маргарита ва холаваччаси – Вьен дофини Карл ўртасидаги никоҳ оқибатлари ҳам ташвишлантирмасди; Австрия герцоги ва Франция кироли ўртасидаги анчайин мўрт “эзгулик келишуви” яна қанча вақт давом этиши ҳамда қизига менсимай қараган бу зотларга инглиз кироли қандай муносабат билдириши ҳам хавотирга солмасди. У ҳар куни Шальо узумзорларида қироллар учун тайёрланадиган шаробни ҳузур билан симирар экан, Людовик Ўн Биринчи томонидан Эдуард Тўртинчига² илтифот ила таклиф этилган ана шу шароб (албатта, доктор Куактьенинг шаробга бир балолар аралаштирганини истисно этмаган ҳолда) солинган идишлар бир кун келиб Людовик Ўн Биринчини Эдуард Тўртинчидан халос этишини хаёлига ҳам келтирмаган эди. Бу жиҳатдан қараганда “Австриялик жаноб герцогнинг мартабали элчилари” кардиналга ҳеч қандай ташвиш туғдирмаса ҳам, улар билан боғлиқ бошқа жиҳат ул зоти олийларига малол келарди. Боя таъкидлаганимиздек, чиндан ҳам унга осон тутиб бўлмасди. У кимсан – Бурбонлик Карл бетайин мешчанларни қутласа; у – кардинал зоти олийлари қандайдир оксоқолларга илтифот кўрсатса; у – асилзода француз, базму жамшидларнинг гули – аллақандай фламандлик пивоҳўрларни меҳмон қилса-я! Энг ёмони, буларнинг барини у одамлар кўз ўнгида қилишга мажбур бўлгани! Кардинал қиролнинг кўнглини олиш учун турли қиёфага киришга мажбур эди. Бироқ буниси энг жирканч қиёфа экани шубҳасиздир.

Шунга қарамасдан, эшикоғаси жарангдор овоз билан “Австрия герцоги – элчи жаноблари” дейиши ҳамон кардинал бошини илтифот ва назокат ила (бу санъатни у жуда пухта эгаллаганди) кириш эшиги томон бурди. Бинобарин, бошқалар ҳам ундан ўрнак олганини айтиб ўтириш шарт эмасдир.

Бурбонлик Карлнинг руҳоний мулозимларидан фарқли ўлароқ, австриялик Максимилианнинг³ қирқ саккиз элчиси – Сен-Бертен черкови бош руҳонийси, Олтин тери ордени соҳиби Иоанн ҳазрати олийлари ҳамда Доби съери, Гент шаҳри бош судьяси Иаков де Гуа етакчилигида жуфт-жуфт бўлиб, виқор билан залга кириб келишди.

Бу пайтда эшикоға кириб келаётган фландрияликларнинг ғалати исми шарифи ва фуқаролик мақомларини аралаш-қуралаш қилиб бакириб эълон қилганда ичкарида чўккан сукунатни залнинг турли бурчакларидан эшитилаётган кулги овози онда-сонда бўлиб турарди. Ўзига бино қўйган, бесўнақай, расмиятчи ҳоким, оксоқол ва судьяларнинг эгнида бахмал ва қалин гулдор шойи матодан тикилган либос, бошида Кипр зар иплари билан безатилган шокилали қора бахмал шапкача. Аммо барчасининг ташқи қиёфасидаги жиддийлик ва кибр-ҳаво Рембрантнинг “Тунги сокчи”сида акс эттирилган ўжар ва тунд қиёфага ўхшаб кетарди.

¹ *Sarra repleta mero!* 3 – Шаробга бўктирилган либос!

² Эдуард Тўртинчи (1442–1483) – Англия кироли (1461–1470 ва 1471–1483 йилларда).

³ Австриялик Максимилиан – Австрия эрцгерцоги (шаҳзодаси), император Карлнинг укаси.

Улардан бири эса қолганлардан буткул фарқ қиларди. Унинг чўзинчок юзида ақл ва шумлик бўртиб турар, уни маймунга ҳам, дипломатга ҳам ўхшатиш мумкин эди. Исми шарифи ва мартабаси унчалик жарангдор бўлмаса ҳам (“Гильом Рим – Гент шахри маслаҳатчиси ва бош мулозими”), кардинал унинг истиқболига уч қадам юриб, таъзим қилди.

Санокли одамларгина Гильом Римнинг кимлигидан бохабар эди. Шунга қарамасдан, у Европада “махфий ишлар устаси” деган ном чиқарган, кўп бора Людовик Ўн Биринчининг фитна ва махфий ишларига кўл урган эди. Аммо фландриялик маслаҳатчига кардинал томонидан кўрсатилган илтифотдан ҳайратланган оломон масаланинг бу жиҳатидан беҳабар эди.

IV. Мэтр Жак Копеноль

Гент шахрининг бош мулозими ва ҳазрати олийлари бир-бирига таъзим бажо келтириб, ширин сўзлар билан илтифот кўрсатаётган бир пайтда баланд бўйли, юзи товоқдек, елкалари кенг киши Гильом Рим билан бирга киришга интилиб, олдинга чиқиб келди; у бир вақтнинг ўзида бульдогни ва тулкини эслатар, намат шляпаси ва чарм курткази уни қуршаб турган шойи-ю бахмал орасида балчиксимон доғдек бўлиб кўринар эди. Бу ерга тасодифан келиб қолган аллақандай отбоқар деб ўйлаган эшикоға унинг йўлини тўсиб деди:

– Эй, оғайни! Бу ерга кириш мумкин эмас!

Чарм курткази киши елкаси билан уни итариб юборди.

– Бу билан нима демокчисан, тўнка?! – дея ўшқириб, залда тўпланганларнинг эътиборини жалб этди. – Нима бало, сўқирмисан, кимлигимни кўрмаяпсанми?

– Исми шарифингиз? – деб сўради эшикоға.

– Жак Копеноль.

– Унвонингиз?

– Гентлик пайпоқдўз, “Уч занжирча” дўкони эгасиман.

Эшикоға ноилож орқага тисарилди. Оқсоқоллар, ҳокимлар қайда-ю аллақандай пайпоқдўзнинг ташрифи ҳақида эълон этиш қайда! Кардинал ўзини игна устида ўтиргандек ҳис этарди. Бу ҳолат бутун оломоннинг эътиборини тортган эди. Ахир, икки кун давомида ҳазрати олийлари мана шу фландриялик қашқирларни одамбашара қилиш учун жон куйдирса-ю улардан бири кўпол, аҳмокона ҳаракат қилса! Шу пайт Гильом Рим эшикоғага яқинлашиб, қулоғига шипшиди:

– Мэтр Жак Копеноль, Гент шахри оқсоқоллар кенгаши котиби деб эълон қилинг.

– Эшикоға! – дея такрорлади кардинал баланд овозда. – Мэтр Жак Копеноль, Гент шахри оқсоқоллар кенгаши котиби деб эълон қилинг.

У хато қилиб кўйган эди. Гильом Рим бир ўзи бўлганда ишни босди-босди қилиб юборарди, аммо Копеноль кардиналнинг сўзларини эшитган эди.

– Йўқ-йўқ! – дея бақирди у эшикоғага қараб. – Пайпоқдўз Жак Копеноль! Эшитдингми, эшикоға? Ҳа, айнан шундай! Пайпоқдўз! Бунинг нимаси ёмон?

Ҳар тарафдан кулги ва чапаклар эшитилди. Парижликлар ҳазил-мутуйибанинг тагига етадиган, кадрлайдиган кишилар-да!

Аммо шўрлик кардиналнинг кўнгилхираликлари ҳали тугамаган, бундай бемаза жамоа орасига тушиб, таҳқиру дашномларнинг аччиқ мазасини охиригача татиб кўришига тўғри келадиганга ўхшайди.

Китобхон пролог бошланиши билан кардинал учун ҳозирланган сурбетнинг карнизига чиқиб олган сурбет тиланчини унутмаган бўлса керак. Мартабали меҳмонларнинг ташрифи уни жойидан кўзгалишга мажбур қилгани йўқ; мулозимлар ва элчилар, бочка ичига тикилган чинакам Фландрия балиқчалари сингари супача пойида урилиб-сурилиб турган пайтда, тиланчи пастдаги тўсинга оёқларини чалкаштириб, қулайроқ жойлашиб олишга уринарди. Бу бориб турган сурбетлик бўлса ҳам, барчанинг диққати бошқа нарсага қаратилгани боис дастлабки дақиқаларда унга ҳеч ким эътибор қилгани йўқ. Бир қарашда, тиланчи ҳам умумий шовкин-суронда юз бераётган воқеаларга эътибор қилмаётгандек туюлар, ҳақиқий неаполитанлик каби бошини сарак-сарак қилиб, аллақандай бепарволик билан “Садақа беринг!” деб илтижо қиларди, холос.

Шубҳа йўқки, тўпланганлардан фақат тиланчигина тиллашаётган эшикоға ва Копенольга қиё ҳам боқмаган эди. Аммо тасодифни қарангки, оломоннинг диққат-эътиборига сазовор бўлган Гент шахрининг муҳтарам пайпоқдўзи тиланчи жойлашиб олган карнизнинг шундоққина тагидаги биринчи қаторга бориб ўтирса бўладими! Ёнгинасида жойлашиб олган бу текинтомоққа диққат билан разм солган фландриялик элчи унинг йиртиқ-ямоқ латта билан нари-бери ёпилган елкасига дўстона туртиб кўйгани барчани ҳайратга солди. Тиланчи ҳам унга юзланди; иккаласи ҳам ҳайрон, бир-бирини таниганидан юзлари ёришиб кетган эди; кейин томошабинларни унутган пайпоқдўз ва тиланчи қўл ушлашиб, шивирлаша бошлади; Клопен Труйльфунинг супачага тўшалган тилларанг парча устига тушиб турган жулдур кийими апельсин ичидаги капалак куртига ўхшаб кетарди.

Бу ғаройиб манзарани кузатиб турган оломоннинг чексиз шодлиги ва жонланиши кардинал эътиборидан четда қолмади. У бироз эгилиб, Труйльфунинг йиртиқ-ямоқ кийимларига кўзи тушиб, тиланчи садақа сўраяпти, деган фикрга борди.

– Жаноб бош судья! Бу ярамасни дарёга улоқтиринг! – дея зарда қилди тиланчининг сурбетлигидан ҳайратланган кардинал.

– О, Яратган эгам! Ҳазрати олийлари, – деди Клопеннинг қўлидан тутиб олган Копеноль. – Ахир, у менинг оғайним бўлади!

– Яшасин! Яшасин! – дея ҳайқирарди оломон. Айни шу дақиқаларда мэтр Копеноль Гентда бўлгани каби Парижда ҳам халқнинг тўлиқ ишончини қозонган эди.

Кардинал лабини тишлашдан бошқа иложи қолмади. Ёнида ўтирган авлиё Женевьева аббатлиги руҳонийси томон эгилиб, қулоғига шипшитиб деди:

– Эрцгерцог шахзода Маргаританинг ташрифи ҳақида маълум қилиш учун жуда ғалати элчиларни юборибдими?

– Ҳазрати олийлари, бу фландриялик тўнғизларга ҳаддан ташқари илтифотлисиз. *Margaritas ante porcos*¹.

– Назаримда, *porcos ante Margaritam*² десангиз тўғри бўларди, – қулимсираб эътироз билдирди кардинал.

¹ *Margaritas ante porcos* (лот.) – дуру марваридларни тўнғизларга кўз-кўз қилманг!

² *Porcos ante Margaritam* (лот.) – чўққаларни дуру марваридларга кўз-кўз қилманг!

Бу сўз ўйини руҳоний мулозимларга чексиз завқ-шавқ бағишлади. Шу тариқа, Копенолдан қасд олган кардиналнинг кўнгли жойига тушди.

Энди, бугунги кун ибораси билан айтганда, тимсол ва ғояларни бир қадар умумлаштириш қобилиятига эга бўлган китобхонларга савол билан мурожаат қилишга жазм этамиз: шу дақиқада улар Одил судлов саройининг улкан параллелограммида юз бераётган томошанинг маъно-мазмунини тўлиқ тасаввур эта оладиларми? Залнинг ўртасидаги ғарбий девор олдида қурилган, тилларанг парча билан ўралган кенг ва ҳашаматли тахтасупага кичкина эшикча орқали исми шарифларини эшикчага қийқириб эълон қилаётган мартабали зотлар бирин-кетин чиқиб келарди. Олдинги ўриндиқларга оқсичқон мўйнаси, бахмал ва кизил либосларга бурканган кўплаб мартабали зотлар аллақачон келиб жойлашиб олган эди. Хотиржамлик ва тартиб-интизоб ҳукм сураётган тахтасупа теварагида: унинг олдида, тепасида, пастида, ўнг ва сўл томонида фавқулудда ур-йиқит ва ғала-ғовур авжига чиққан. Барча нигоҳлар тахтасупада ўтирганларга қадалган, кўплаб оғизлардан уларнинг исми шарифи шивирлаб айтилади. Чиндан ҳам ғоят ғаройиб ва томошабинлар эътиборини қозонишга муносиб манзара! Аммо ана у ерда, залнинг охиридаги супачанинг юқорисида тўртта ва қуйи қисмида тўртта хилпираб турган нарса кўғирчоқлар эмасми? Ана шу супачанинг олдидаги эскирганидан ситилиб кетган қора камзулли туссиз одам ким бўлди экан? Афсуслар бўлсинки, азиз китобхон, бу – Пьер Гренгуар ва унинг прологи эди!

У буткул хаёлимиздан кўтарилибди-ку!

Гренгуар айнан шундан хавфсираган эди.

Муаллиф кардинал ташриф буюрган дақиқадан бошлаб прологини кутқариб қолишга ҳаракат қиларди. Аввало, у сукут сақлаб турган актёрларга мистерияни давом эттиришни ва ролларини баланд овозда ижро этишни буюрди; бироқ, уларга ҳеч ким қулоқ солмаётганини кўргач, актёрларни тинч қўйди-да, чорак соат давом этган танаффусдан фойдаланишга уриниб, тўхтовсиз бақириб, оёғини ерга уриб дўпирлатиб, ёнидагиларни прологнинг давом этишини талаб қилишга ундашини сўраб Жискета ва Лиенардага илтижо қилди; аммо барча ҳаракатлари зое кетди. Зал тўла томошабинларнинг нигоҳи бир нуқтага қадалгандек туюлар, чиндан ҳам оломон кардинал, элчилар ва тахтасупадан кўз узмасдан турар эди. Бундан ташқари, ўйлашимизча – буни биз афсус ва надомат билан эслатмоқчимиз – олий ҳазратлари ташриф билан шафқатсизларча тўхтатилган пролог аллақачон томошабинларнинг жонига тегиб бўлган эди.

Шундай бўлса ҳам, ғала-ғовур бироз тинганини пайқаган шоиримиз вазиятни ўнглаб юбориши мумкин бўлган ҳийла ўйлаб топди.

– Тақсир! – деди у ёнидаги қўшниси – қиёфасидан хушфёъл, сабртоқатли кўринган семиз одамга мурожаат этиб. – Бошидан бошласак нима дейсиз?

– Нимани бошлаймиз дейсиз? – деб сўради у.

– Мистерияни айтаяпман-да, – деди Гренгуар.

– Сизга маъқул бўлса, майли, – дея рози бўлди қўшниси.

Бу тахсиндан руҳланган Гренгуар, оломон ичига ёриб кирди-да, бор овози билан “Мистерияни бошидан бошланг!” дея бақира кетди.

– Жин урсин, – деди Жоаннес де Молендино норози оҳангда, – залнинг пойгагида бақираётган ким? Биродарлар, мистерия тугамадими, ахир? Улар яна бошидан бошламоқчими! Бу тартибсизлик-ку!

– Тартибсизлик! Тартибсизлик! – ҳайқирди шумтакалар. – Йўқолсин мистерия! Йўқолсин!

Бироқ Гренгуар жон-жаҳди билан улардан ҳам қаттикроқ “Бошланг! Бошланг!” дея бақирарди.

Нихоят, бақир-чақир кардиналнинг эътиборини жалб этди.

– Жаноб бош судья! – деб мурожаат қилди у бир неча қадам нарида турган қора либосдаги дароз одамга. – Нима сабабдан бу ишқмаслар эр-талабки ибодат пайтидаги шайтонваччаларга ўхшаб увиллайди?

Судья ҳазрати олийларининг ғзабидан кўрқа-писа унга яқинлашди-да, тутилиб-тутилиб, оломоннинг номақбул ҳаракатининг сабабини изоҳлаб, кун ярмига етгач, актёрлар ул зоти олийларининг келишини кутмасдан, мистерияни бошлашга мажбур бўлганини тушунтирди.

Кардинал хохолаб қулиб юборди.

– Бу ишқмасларга комедиянинг давом этиши учун рухсати олий бера-сизми? – деб сўради судья.

– Давом этаверишсин, – деди кардинал бепарволик билан, – менга барибир. Вақтдан фойдаланиб, дуолар китобини ўқиб тураман.

Судья тахтасупанинг чеккасига келиб, кўлини кўтариб тинчлик ўрнатди-да, овозини кўтариб деди:

– Шаҳарликлар, қишлоқ аҳли ва парижликлар! Ҳазрати олийлари мистерияни бошидан бошлаш ҳамда уни яқунлаш тарафдорларининг талабини қондириш мақсадида асарни давом эттиришга изн бердилар.

Шундай қилиб, актёрлар яна монологларини ўқишга киришганда Гренгуарнинг қалбида асари охиригача тингланади деган умид учкуни пайдо бўлди. Аммо бироздан сўнг бу ҳам бошқа орзулари сингари саробга айланди. Зал нисбатан тинчиган бўлса ҳам кардинал асарни давом этишга изн берган дақиқада тахтасупадаги ҳамон бўш турган жойларга фландриялик меҳмонлар ортидан тантанали анжуманнинг бошқа иштирокчилари кириб келаётгани, эшикоғанинг зерикарли овози билан эълон қилинаётган исми шарифлари ва унвонлари асар диалоглари билан аралаш-қуралаш бўлиб кетганини Гренгуар пайқамаган эди. Чиндан ҳам, спектакль қўйилаётган пайтда икки шеър ёки икки сатр орасига эшикоғанинг чинқирган овози билан нималар аралашиб қолаётганини бир тасаввур қилиб кўринг.

Бу асло чидаб бўлмайдиган ҳолат эди.

Асарни кўришга халақит бераётган бундай ғайритабиий жўрлик Гренгуарнинг ғзабини келтирди; унинг назарида, томошабинларнинг пьесага қизиқиши ортса ортиши, асло пасаймаслиги керак, бунинг учун эса уларнинг эътибори талаб этиларди, холос. Дарҳақиқат, бу каби ғаройиб ва ғалати жўрликни тасаввур қилиш амримаҳол. Прологнинг тўрт қаҳрамони ачинарли аҳволдан нолиб турган пайтда уларнинг кўз ўнгида Париж герби – кема акси тикиб туширилган ғоят гўзал либос кийган Венера – *uega incessu patuit deанинг*¹ тимсоли намоён бўлади. У дунёдаги энг гўзал аёлга ваъда қилинган дофинни сўраб келган эди. Актёрлар кийинадиган хонадан эшитилиб турган Юпитер яшинларининг гумбурлаши ҳам

¹ *Uera incessu patuit dea* (лот.) – қадамида маъбуда тимсоли аён (Вергилий сатри).

маъбуданинг талабини маъқуллаётгандек эди. Венера дофинни олиб кетишга, оддийроқ айтганда, унга турмушга чиқишга чоғланиб турганда, сахнада кўлида маргаритка¹, эгнида оқ шойи либос кийган қиз пайдо бўлиб, Венеранинг ғалабасига шубҳа билдира бошлайди. Қутилмаган чигаллик. Узоқ тортишувлардан сўнг Венера, Маргарита ва бошқалар масалани Биби Марям ҳукмига ҳавола этишга қарор қилишади. Пьесада иштирок этаётганларнинг барчаси биз юқорида тасвирлаган нарвон орқали сахнага чиқиб боришар эди.

Бироқ Гренгуарнинг ҳаракатлари кор қилмади; бирорта ҳам томошабин бу ажойиб пьесанинг моҳиятини тушуниб, унинг гўзаллигига муносиб баҳо бергани йўқ. Кардинал кириб келган дақиқадан бошлаб аллақандай сеҳрли ришта, залнинг жанубий қисмидан ғарбий қисмигача, барчанинг нигоҳини мармар столдан тахтасупага жалб этгандек туюларди. Томошабинларни сеҳрлаб олган бу жодуни енга оладиган куч йўқ эди. Барчанинг диққат-эътибори ўша ерга қаратилган; кетма-кет кириб келаётган меҳмонлар, уларнинг лаънати исми шарифлари, афт-ангорлари, либослари томошабинларни буткул чалғитиб юборган эди. Бунга асло тоқат қилиш мумкин эмас! Батамом унутилган бахтиқаро мистерияни Гренгуарнинг енгидан тортқилаб сахнага онда-сонда кўз ташлаб кўядиган Жискета ва Лиенарда ҳамда шоирнинг сабр-тоқатли семиз кўшнисидан бўлак ҳеч ким кўрмас, тингламас эди. Гренгуар эса турган жойида томошабинлар қиёфасини ён томондан кузатишдан ўзга иложи йўқ эди.

У барпо этган шон-шавкат ва шеърят биносининг аста-секин барбод бўлаётганига қанчалик қайғу-алам билан боқаётганини билсангиз эди! Наҳотки, мистерияни тезроқ қўйишлари учун ҳатто судья жанобларига қарши исён кўтаришга тайёр турган оломон шу бўлса! Энди эса, талаби қондирилган халойиқ пьесага заррача эътибор қилмаяпти. Бошини яқдиллик билан қарши олган эди-я! Ё халқ хайрихоҳлигининг юксалиш ва пасайиш қонуни деганлари шумикан! Наҳотки, бир неча дақиқа олдин сал бўлмаса кўриқчиларни дорга осмоқчи бўлган оломон шу бўлса! Шу тобда ўша ширин лаҳзаларни қайтариш учун Гренгуар ҳар нарсадан воз кечишга тайёр эди.

Яхшиямки, эшикоғанинг зерикарли “монолог”и поёнига етиб, ҳамма тўпланиб, жой-жойига бориб ўтиргандагина Гренгуар ниҳоят эркин нафас олди. Актёрлар мардонаворлик билан асар матнини яна ўқий бошлади. Шу пайтда пайпоқдўз мэтр Копеноль ўрнидан кўзғалиб, умумий сукунатни ёриб юборган сўзларни айта бошлади:

– Шаҳарлик жаноблар ва Париж зодагонлари! Худо ҳақи, нима учун шунча одам бу ерга тўпланганини сира тушуна олмаяпман. Хув, анави бурчакдаги сахнада қандайдир одамлар муштлашмоқчи бўлиб турганга ўхшайди. Эҳтимол, “мистерия” деганларинг шу бўлса бордир, аммо мана бу сахнада қизиқарли бирор нима кўрмаяпман. Булар сафсата сотиш билан овора-ку! Чорак соатдан буён муштлашишни кўраман деб ўтирсаму, улар жойидан ҳам қимирламаса-я! Булар оғзидан боди кириб шоди чиқадиган кўрқоқлар, холос. Агар бу ерга Лондон ёки Роттердамдан жангчиларни таклиф этганларингда эди, иш қил суғургандек осон кўчарди. Уларнинг зарбасини ҳатто майдонда ҳам эшитса бўларди!

¹ Маргаритка – дасторгул (фландриялик Маргаритага нозик ишора бўлса керак. – Тарж.).

Мана булар эса ҳеч балога ярамайди. Ундан кўра бирон-бир мавританча раксга тушганлари ёки қандайдир ғаройиб томоша кўрсатганлари тузук. Бу менга ваъда қилинган томошага сира ўхшамайди. Ахир, масхарабозлар байрами ва папасини сайлаш маросимини кўрсатмоқчи эдилар. Бизда – Гентда ҳам ўзимизнинг масхарабозлар папаси бор, бу борада, қасам ичиб айтаманки, бошқалардан кам жойимиз йўқ. Аммо бизнинг томошалар ўзгача бўлади. Худди бу ердагидек оломон тўпланади. Кейин ҳар бир киши навбат билан бирон-бир туйнукка бошини тикиб, афт-башарасини бужмайтиради. Умумий келишувга биноан афт-башараси энг хунук одам папа этиб сайланади. Бор томоша шу. Бу жуда марокли томоша. Менинг ватаним таомилига кўра, масхарабозлар папасини сайласак, нима дейсиз? Ҳар ҳолда, мана бу вайсақиларни эшитгандан кўра, қизиқарлироқ бўларди. Мабодо улар ҳам афтини бужмайтиришни хоҳласа, марҳамат, ўйинга қабул қилаверамиз. Нима дейсиз, фуқаролар? Орамизда устидан фламандчасига мириқиб куладиган эркак ва аёлларнинг ғаройиб тимсоллари ҳам, ажойиб афт-башарасини намоён эта оладиган бадбашара қиёфалар ҳам етарли!

Гренгуар жавоб беришга чоғланган бўлса ҳам, ҳайрат, ғазаб ва нафратдан тили айланмай қолди. Устига-устак, оломоннинг эътиборини қозонган пайпоқдўзнинг таклифи “зодагонлар” деган унвонга учган оломон томонидан шу қадар хурсандчилик билан қарши олинган эдики, ҳар қандай қаршилик бефойда эди. Унинг оқим билан юришдан ўзга иложи қолмади. Гренгуар юзини қўллари билан беркитиб олди – қани эди, унда Тимонтнинг¹ Агамемнониникига² ўхшаш ёпинчиғи бўлса-ю бошини ўраб-чирмаб ташласа.

V. Квазимодо

Дақиқа ўтмасдан залда Копеноль ўйлаб топган ўйин учун ҳамма нарсаси ҳозирланди. Шаҳарликлар, талаба-ўқувчилар, суд мирзалари энг шимариб ишга киришишди. Мармар стол қаршисидаги кичкина бутхона сахна учун танлаб олинди. Талабгорлар кириш жойининг тепасидаги ойнаси уриб синдирилган бежирим розетканинг темир ҳалқасига бошини тикиб, афтини бужмайтириши керак эди. Бунинг учун аллақердан пайдо бўлиб қолган ва бир-бирининг устига нари-бери тахланган икки бочка устига чиқиб олиш талаб этиларди. Ҳар бир иштирокчи, эркак ёки аёл (аёл папа сайланиши ҳам мумкин-ку!) бўлишидан қатъи назар, дастлабки таассуротнинг яхлитлиги ва таъсирини бузмаслик учун туйнукка бош суқишга вақт келгунга қадар бутхонада юзи ёпиқ ҳолда кутиб туриши келишиб олинди. Папа лавозимига номзодлар билан бир зумда тўлган бутхона эшиги тақа-тақ ёпилди.

Копеноль турган жойидан буйруқ берар ва томошани бошқарарди. Қий-чув айни авжига чиққан пайтда Гренгуар сингари ҳайратга тушган кардинал, зарур ишлари ҳамда кечки ибодатни рўқач қилиб, мулозимлари ҳамроҳлигида залдан чиқиб кетганда, унинг ташрифини ҳаяжон билан қарши олган оломон бу гал заррача эътибор қилгани йўқ. Ҳазрати олийларининг қочиб қолганини сезган ягона одам Гильом Рим эди. Оломоннинг диққат-эътибори худди қуёш сингари бир

¹ Тимонт – қадимги юнон меъмори.

² Агамемнон – юнон афсоналарига кўра, Микена ҳукмдори.

айланиб чиққан эди: у залнинг бир бурчагида пайдо бўлиб, марказда бир сонягина ушланиб турди-да, қарама-қарши томонга ўтиб кетди. Мармар стол ҳам, зар парча билан ўралган тахтасува ҳам унинг иссиқ тафтидан бахраманд бўлган, энди навбат Людовик Ўн Биринчининг бутхонасига келган эди. Бебошлик учун бепоён шароит пайдо бўлди. Залда фламандияликлар ва қаланғи-қасанғилар қолган эди.

Афтларни бужмайтириш бошланди. Туйнуқда қовоғи уюлган, оғзи йиртқич ҳайвонникидек очилган, пешонаси империя давридаги гусар этигининг қўнжидек қат-қат тиришган дастлабки башаранинг пайдо бўлиши атрофдагиларнинг тўхтовсиз қаҳқаҳасига сабаб бўлдики, Ҳомер тирилиб келганда бу қаланғи-қасанғиларнинг барчасини маъбудаларга қиёслаган бўларди. Лекин шу онда катта залнинг Олимпга асло ўхшамаслигини ҳаммадан кўра бечора Гренгуар яхши тушунарди. Биринчи башарадан кейин иккинчи, учинчи, кейин яна турфа башаралар пайдо бўлди; кулги, тапира-тупур авжига чиқди. Бу томошада бугунги кундаги китобхонга изоҳлаб бериш қийин бўлган аллақандай сархуш этувчи, гангитувчи сеҳрли куч бордек эди гўё.

Барча геометрик шаклларни акс эттирувчи қиёфалар силсиласини – учбурчакдан трапециягача, конусдан кўп бурчаккача; ғазабдан тортиб шахвонийликкача инсонга хос барча эҳтиросларни; барча ёшларга хос – чақалоқдан тортиб вафот этаётган кампирнинг ажинларигача; Фавндан¹ Вельзевулгача² дин ўйлаб топган барча хаёлий тимсолларни; барча ҳайвонлар қиёфаси – йирқичнинг комидан қуш тумшуғигача, оддий турқдан кичкина тумшукчагача тасаввур этишга уриниб кўринг. Янги кўприкдаги Жармин Пилон³ кўли билан яратилган тош тимсоллар бехосдан жонланиб, ёниб турган кўзлари билан гўё сизга боқиб турган қиёфаларни ёки Венеция карнавалидаги барча никобларни, бир сўз билан айтганда, инсонга хос турфа қиёфаларнинг узлуксиз силсиласини кўз олдингизга келтириб кўринг.

Дастлаб гангиб қолган Гренгуар ўзини кўлга олишга уриниб, бу фалокатга қаршилиқ кўрсатишга уриниб кўрди.

– Давом этаверинг! – деди у учинчи бор тўхтаб қолган жойидан сўзлаётган актёрларга. Мармар стол олдида у ёқдан-бу ёққа юрар экан, оқибатсиз оломонга афтини бужмайтириш учун бутхона ёнида бўлишни истарди. “Йўқ, кадр-қимматимнинг бу қадар топталишига йўл қўймайман. Қасд олиш ярамайди! Охиригача курашамиз, – дерди ўзига ўзи. – Назмнинг оломонга таъсири чексиз, ҳали буларнинг эс-хушини жойига келтириб қўяман. Кўрамиз, қай бири устун келар экан: афт-башара бужмайтиришми ёки нозик сўз санъати!”

Минг афсус! Пьесасининг ягона томошабини унинг ўзи эди. Аҳволи ачинарли, у томошабинларнинг орқасинигина кўриб турарди, холос. Ким билади, эҳтимол, янглишаётгандирман. Ҳар ҳолда, вужудга келган бояги кескин вазиятда Гренгуар маслаҳатлашган семиз одамгина саҳнага қараб ўтирарди. Жискета ва Лиенарда эса аллақачон ғойиб бўлишганди.

Гренгуар якка-ю ягона томошабиннинг садоқатидан миннатдор эди. У, назаримизда, балюстрадага суяниб, пинакка кетган семиз одамга оҳиста яқинлашиб, унинг қўлини секингина туртди.

¹ Фравн – Рим мифологиясига кўра, ҳосилдорлик маъбуди.

² Вельзевул – христиан динида иблис номларидан бири.

³ Жармин Пилон (1537–1590) – француз меъмори.

– Сиздан миннатдорман! – деди Гренгуар.

– Нима учун? – деб сўради бақалоқ эснаб.

– Бу ғала-ғовур жонингизга тегиб кетганини тушунаман. У пьесани тинглашингизга имкон бермаяпти. Айтмоқчиманки, сизнинг номингизни келгуси авлодлар ҳам хурмат билан тилга олади. Исми шарифингизни билсам бўладими?

– Париж Шатлеси мухри кўриқчиси Рено Шато ҳамиша хизматингизга шай.

– Таксир, чинакам санъатнинг қадрига етадиган одам экансиз! – такрорлади Гренгуар.

– Жуда илтифотлисиз, таксир, – дея жавоб қилди Шатле мухри кўриқчиси.

– Пьесани диққат билан тинглаган биргина одам сиз бўласиз, – давом этди Гренгуар, – У сизга маъкул бўлдими?

– Ҳм! Ҳм! – дея жавоб қилди мудраётган суҳбатдош. – Пьеса анча марокли экан!

Гренгуар шу мақтов билан қаноатланишга мажбур бўлди – бақирчақир ва гулдурос қарсақлар уларнинг суҳбатини бўлиб қўйди. Масхарабозлар папаси сайланган эди.

– Яшасин! Яшасин! – дея ҳайқирарди оломон.

Туйнукдан чиқиб турган башара хайратомуз эди! Дарчада намоён бўлган барча бешбурчакли, олтибурчакли ғалати-ғалати, аммо оломоннинг жунбишга келган хаёлотига чинакам кулгили бадбурушликдан йироқ қиёфалардан кейин ана шундай башарагина тўпланганларни хайратга солиши ва уларнинг таҳсинига сазовор бўлиши мумкин. Мусобақада иштирок этган мэтр Копенолнинг ўзи уни қутлаган эди. Яна шундай бадбашара қиёфага дуч келиш мумкинми-йўқми, худодагина аён! Ҳатто Клопен Труйльфу ҳам мағлуб бўлганини тан олди. Биз ҳам ундан ўрнак олганимиз маъкул. Бундай тўртбурчак бурунни, тақага ўхшаш оғизни, улкан сўгал тагида қолиб кетган ўнг ва сарғиш туклар билан қопланган кичкина чап кўзни, қалъа деворининг кунгураларини эслатадиган қийшиқ дандонларни, ёрилиб-ёрилиб кетган лаблар устида филнинг қозиқтишлари сингари осилиб турган тишни, иккига ажралган иякларни тасвирлашга тил ожиз. Аммо бу тасқаранинг юзида акс этган қаҳр-ғазаб, хайрат ва аллақандай ғамгинликни тасвирлаш бундан ҳам қийинроқ. Ана энди шуларнинг барини яхлит тарзда тасаввур этишга бир уриниб кўринг-чи!

“Папа” бир овоздан сайланган эди. Оломон бутхона томон ёпирилди. У ердан масхарабозлар папасини тантана билан олиб чиқишди. Оломон хайрати ва шодлигининг чеки йўқ эди. “Папа” афтини буриштиришига ҳожат ҳам йўқ, унинг асл қиёфаси, бутун вужуди ўта хунук эди.

Малла тук қоплаган хумдек калла; кураклари ўртасида ҳам, кўкрагида ҳам улкан бўртиқ; олдидан қараганда бир-бирига пайвандланган ўроқни эслатадиган оёқлари сонларининг қийшиқлигидан тиззаларидагина қўшилар; товонлари кенг, қўллари баркашдек. Куч ҳам гўзаллик сингари уйғунликни талаб этадиган қоидадан истисно тариқасида ўта хунуклигига қарамасдан, унинг жисмида аллақандай қувват, эпчиллик ва жасорат сезилиб турарди. Масхарабозлар сайланган папа ана шундай эди.

Бир қарашда, у уриб мажакланган ва нўноклик билан қайтадан тирилтирилган девқомат одамдек туюларди.

Бутхона бўсағасида бўйи ва эни деярли баб-баравар, бир буюк одам айтганидек, “ҳаммаёғи тўртбурчак” бир кўзли афсонавий махлук киёфодоши пайдо бўлганда кумуш қўнғироқчалар осилган ярми қизил, ярми сиёхранг камзули, энг муҳими, ўта хунук башарасини кўрган оломон уни дарров таниди.

– Бу букур Квазимодо! – деган овозлар ҳар тарафдан эшитилди.
– Бу Париж Биби Марям ибодатхонаси қўнғироқчиси Квазимодо! Қийшиқоёқ Квазимодо! Бир кўз Квазимодо! Яшасин! Яшасин!

Шўрликнинг лақаблардан камчилиги йўқ, шекилли.

Мана шу ғала-ғовурнинг сабабчиси – қовоғидан қор ёғиб турган Квазимодо эса, бутхона бўсағасида ўзини кўз-кўз қилиб турарди.

Шумтакалардан бири, адашмасам, Робен Пуспен унинг ёнига келди-да, юзига тикилиб, бирдан хохолаб кулиб юборди. Квазимодо эса бир оғиз ҳам гапирмасдан, боланинг белбоғидан ушлаб олди ва ўн кадам нарига – оломон ичига улоқтириб юборди.

Букрининг бу ҳаракатидан хайратланган мэтр Копеноль унга яқинлашиб деди:

– Чўқиниб айтаман, умрим бино бўлиб ҳали бундай бадбаша киёфани кўрмаганман, муқаддас ота бунга гувоҳ! Сен нафақат Париж-да, Римда ҳам папа бўлишга лойиксан.

Шундай деб, унинг елкасига туртиб кўйди. Квазимодо жойидан кимириб этгани йўқ.

– Менга яп-янги ўн икки Тур ливрига тушса ҳам, шу йигит билан бир майхўрлик қилардим! Хўш, сен бу таклифимга нима дейсан? – дэвом этди Копеноль.

Квазимодо ҳамон сукут сақлаб турарди.

– Муқаддас бут ҳақи! – дея хитоб қилди пайпоқдўз. – Нима бало, кармисан дейман?

Ҳа, Квазимодо чиндан ҳам қар эди.

Копеноль Квазимодонинг ғашига тега бошлади: букри тўсатдан унга бурилди-да, тишларини шу қадар даҳшатли ғижирлатдики, фламандиялик паҳлавон ҳам, бошқалар ҳам бехосдан ортга тисарилди.

Аллақандай кўркув туфайли бу ғаройиб шахс билан оломон ўртасида кенглиги ўн беш кадамдан кам бўлмаган ҳалқа ҳосил бўлган эди. Қандайдир кампир Копенолга букрининг қарлигини тушунтирди.

– Қар дедингизми! – деди пайпоқдўз фламандчасига ҳиринглаб. – Муқаддас бут ҳақи, ахир, бу папа эмас, комил инсон-ку!

– Э, шошманглар! Мен уни танийман! – деди Квазимодони яқиндан кўриш учун осилиб турган устундан тушиб келган Жеан. – Бу архи-дьякон амакимнинг қўнғироқчиси. Салом, Квазимодо!

– Бу иблиснинг ўзи! – деди тепадан ағнаб тушган Робен Пуспен. – Гавдасига разм солсанг – букри, юраётганда кўрсанг – чўлок, сизга қараганда – ғилай, у билан гаплашсанг – қар. Ахир, бу Полифемнинг¹ тили борми ўзи?

– Ўзи хоҳлагандагина гапиради, – дея изоҳ берди кампир. – У қўнғироқ чалгани учун қулоғи оғирлашиб қолган. Бироқ у гунг эмас.

¹ Полифем – қадимги юнон афсоналарида бир кўзли даҳшатли махлук.

- Унга фақат шу етмай турибди, – деди Жеан.
- Унинг бир кўзи ҳам ортиқча, – дея гапга аралашди Робен Пуссен.
- Асло бундай эмас, – ҳақли эътироз билдирди Жеан, – сўқир бўлгандан кўра, ғилай бўлиш оғирроқ. Нимадан маҳрум эканини ўзи яхши билади.

Шу пайт бир гуруҳ қашшоқ фақирлар, хизматкор ва чўнтаккесарлар картондан ясалган тиара¹ ва масхарабозлар папасининг либосини олиш учун суд мирзалари сандиғи томон йўл олди. Квазимодо ҳеч қандай эътирозсиз, ҳатто аллақандай мағрурона итоаткорлик билан тек туриб, ясантиришларига қаршилик қилмади. Кейин уни ранг-баранг бўялган замбилга ўтқазиб қўйишди. Масхарабозлар иттифоқининг ўн икки аъзоси замбилни елкасига кўтарди; қийшиқ оёқларининг остида ана шу басавлат, келишган, бақувват эркакларни кўрган бир кўзли махлуқнинг алам ва нафратдан бужмайган юзида шодлик учкунлари пайдо бўлди. Сўнг тинимсиз чуғурлашаётган ялангоёқлар галаси, шаҳарга боришдан олдин, анъанага кўра, Сарой галереялари томон йўл олди.

VI. Эсмeральда

Ана шу сахна пайтида Гренгуар ҳам, унинг пьесаси ҳам чинакам матонат кўрсатганини чексиз мамнуният билан маълум қилмоқчимиз. Муаллифнинг ундови билан актёрлар унинг шеърларини чарчоқ билмай ўқир, у эса чарчоқ билмай тинглади эди. Гренгуар ғала-ғовурга эътибор қилмасдан, томошабин пьесасига яна эътибор қаратади, деган умид билан ишни охиригача етказишга қарор қилди. Капеноль, Квазимодо ва масхарабозлар папасининг сершовқин галаси бақир-чақир қилиб зални тарк этганда ана шу умид учқуни янада ёрқинроқ аланга олди.

- Жуда зўр! – деди у. – Бақироқларнинг барчаси кетмоқда.

Аммо, бахтга қарши, бутун оломон ўша “бақироқлар” билан бирга кетган эди. Бир зумда зал бўшаб қолди.

Сирасини айтганда, залда ҳали кимлардир бор эди. Булар – шовқин-сурон ва ғала-ғовур жонига тегиб кетган аёллар, қариялар ва болалар эди. Бири ёлғиз изғиб юрган бўлса, бошқалари устунлар атрофида тўпланиб турарди. Бир неча шумтака ўқувчилар ҳамон дереза-токчада ўрнашиб, майдонни кузатиб турарди.

“Нима ҳам қилардик, – деб ўйларди Гренгуар, – ҳеч бўлмаса шулар мистериямни охиригача тинглашсин. Албатта, улар кўп эмас, лекин бари эътиборли, ўқимишли томошабинлар”.

Аммо Биби Марямнинг пайдо бўлиши билан айниқса кучли таассурот қолдириши кутилган симфонияни ижро этиш имкони йўқлиги аён бўлди. Шундагина мусиқачилар масхарабозлар папаси галасига эргашиб кетгани Гренгуарнинг эсига тушиб қолди.

- Симфониясиз ҳам бир амаллаймиз, – деди шоир қатъият билан.

У назарида пьесаси ҳақида баҳслашиб турган бир гуруҳ шаҳарликларга яқинлашди. Мана, қулоғига чалинган гаплар:

– Мэтр Шенето! Жаноб де Немурга тегишли Наварр саройини биласизми?

- Ҳа, у Брак бутхонаси рўпарасида жойлашган.

¹ Тиара – Рим папаси киядиган бош кийим.

– Яқинда ғазначилар йилига олти ливр ва саккиз су эвазига уни мусаввир Гильом Александрга ижарага топшириб юборишибди.

– Нахотки, ижара ҳақи шунчалик ошиб кетган бўлса?

“Бўлмағур гаплар, – деди Гренгуар хўрсиниб, – балки бошқалари тинглаётгандир”.

– Дўстлар! – дея беҳосдан қичқирди дераза-тоқчада ўрнашиб олган шумтакалардан бири. – Эсмеральда! Эсмеральда майдонда!

Бу фусункор исм ҳаммага сеҳрли таъсир кўрсатди. Залда қолганларнинг барчаси “Эсмеральда! Эсмеральда!” дея деразалар томон отилди.

Майдондан гулдурос қарсак эшитилди.

– Бу яна қанақа Эсмеральда бўлди? – хитоб қилди Гренгуар, умидсизликдан қўлларини қисиб. – Эй, худойим! Энди булар деразаларга ёпишиб оладиган кўринади!

Мармар столга юзини бурган Гренгуар томоша тўхтаб қолганини анграйиб кўриб турарди. Шундан бироз олдинроқ чакмоқларини кўтариб сахнага чиқиб келиши керак бўлган Юпитер эса пастда қотиб турарди.

– Мишель Жиборн! – бақирди шоир жон-жаҳди билан. – Нима учун серрайиб турибсан? Сенинг чиқишинг-ку! Сахнага чиқсанг-чи!

– Афсус! – дея жавоб қилди Юпитер. – Шумтакалардан бири нарвонни кўтариб кетди.

Гренгуар сахнага разм солди. Чиндан ҳам нарвон кўринмасди. Яъни, асарнинг боши билан охирини боғлаб турган восита узилиб қолган эди.

– Тентак! – деди у тўнғиллаб. – Нарвон унга нима учун керак бўлди экан?

– Эсмеральдани кўриш учун, – деди Юпитер йиғламсираб. – У “Тўхта-чи, бу ерда кераксиз нарвон бор экан”, деб уни кўтариб олиб кетди.

Бу тақдирнинг сўнгги зарбаси эди. Гренгуар унга ҳам дош берди.

– Ҳамманг йўқол! – деди у актёрларга ўшқириб. – Менга ҳақ тўлашса, сизлар билан ҳисоб-китоб қиларман.

У бош эгиб, тақдирга тан берди, аммо муҳораба майдонида мардонавор жанг қилган саркарда сингари охирги бўлиб чекинди.

Гренгуар бир нималар деб минғирлаб, Саройнинг бурама зиналаридан тушиб келарди: “Бу парижликлар бир тўда эшакмия, жоҳил кишилар экан-ку! Мистерияни тинглаш учун тўпланишса-ю, бошланганда эшитишмаса! Улар учун Биби Марямдан бошқа ҳамма – Клопен Труйльфу, кардинал, Копеноль, Квазимодо ва иблиснинг ўзи ҳам қизик, мароқли! Билганимда эди, сизларга ўхшаш ялқов тўнкаларнинг онасини учқўрғондан кўрсатардим! Лекин, жин урсин, “Эсмеральда” деб улар нима демоқчи, ўзи? Бу қандай сўз бўлди? Ҳар ҳолда, лўлиларга тааллуқли бўлса кераг-ов”.

ИККИНЧИ КИТОБ

I. Харибдадан Сцилла томон йўл

Январда кун бирпасда қораяди. Гренгуар Саройдан чикқанда кўчалар қоронғиликка чўмган эди. Зулмат унинг кайфиятига мос эди; у яхшилаб ўйлаб олиш ҳамда дардига малҳам кўядиган файласуфни топишига ҳеч ким халақит бермаслиги учун бирон-бир нимқоронғи ва кимсасиз кўчага етиб олишга шошиларди. Дарвоқе, айна паллада тунайдиган жойи бўлмагани учун фалсафадан бошқа унинг пуштипаноҳи ҳам йўқ эди. Пьеса шармандаларча барбод бўлгандан кейин у Сена бандаргоҳи рўпарасидаги Омборчилар кўчасидаги кулбасига боришга ботинмади. Чунки асари учун олмоқчи бўлган қалам ҳақидан молфурушлардан йиғим тўпловчи Гильом Ду-Сирга ярим йиллик тураржой пулини, яъни ўн икки Париж суси, демакки, кўйлак-иштони, бош кийими ва лаш-лушларидан иборат бор мол-мулкидан ўн икки баробар кўп пулни тўлашдан умид узилган эди. Тунаш учун жой излай-излай – аслида Парижнинг барча тошкўчалари унинг ихтиёрида эди – Сент-Шапель хибсхонасининг кичкина эшикчаси олдига келиб қолганда бирдан ўтган ҳафтада Бошмоқчилар кўчасидаги бир парламент маслаҳатчисининг уйи ёнидан ўтаётиб, кириш эшиги олдида чавандозларнинг отга ўтиришига ёрдам берадиган тошзинага кўзи тушиб, у бир кун келиб аллақандай фақир ёки шоир учун ажойиб ёстиқ бўлиши мумкин деб ўйлагани эсига тушиб қолди. Шундай зўр фикрни кўнглига солган худога таҳсинлар айтиб, Ситенинг бугунги кунгача сақланиб қолган кўҳна, бироқ ҳозирда тўққиз қаватли замонавий уйлар бунёд этилган илонизи Бочкасолар, Эски Мовутчилар, Бошмоқчилар, Яхудийлар кўчаларига сингиб кетиш учун Сарой майдонини кесиб ўтаётган пайтда ғала-ғовур солиб, ёниб турган машғалалар кўтариб олган ва мусиқа садолари остида масхарабозлар папасини сайлаш маросимида иштирок этган оломон айнан шу томонга келаётганини кўриб қолди. Бу томоша унинг ғашини келтирди. Тезроқ бу ердан кетишга шошилди. Айна дамларда омадсизлик ҳисси Гренгуар қалбини шу қадар чуқур қуршаб олган эдики, кундузги шодиёнани эслатадиган бирор нимани кўрса, ярасига туз сепилгандек бўларди.

У Сен-Мишель кўпригига йўл олишга чоғланганда бу ерда ҳам машғала кўтариб олган болақайлар ва масхарабозлар либосини кийиб олган қизчалар у ёқдан-бу ёққа югуриб юрарди.

– Жин урсин бу машғалаларни! – дея тўнғиллади Гренгуар ва Саррофлар кўприги томон йўл олди. Кўприк олдидаги уйларда кирол, дофин ва Фландриялик Маргарита киёфаси акс эттирилган уч байроқ ҳамда Австрия герцоги, Бурбонлик кардинал, жаноб де Боже, Франциялик Жанна, Бурбонлик герцогнинг ҳароми ўғли ва яна кимларнингдир нари-бери ишланган суратлари туширилган олтита байроқча осиб кўйилган; улар машғалалар ёрдамида ёритилган эди. Оломон хурсандчилигини ифодалашга тил ожиз.

Гренгуар чуқур хўрсиниб, ўзича “Дунёда мусаввир Жеан Фурбодек бахт кулиб бокқан одамлар ҳам бор экан-да!” дея байроқ ва байроқчаларга орқасини ўгирди. Ниҳоят кўз ўнгида байрамона шовқин-

сурон ва ялтир-юлтурдан яшириниш мумкин бўлган қоронғи ва кимсасиз кўча намоён бўлди. У ана шу кўчага бўйлаб кетди. Сония ўтгач, бир нимага тўқнашиб, ерга ағнаб тушди. Бу бир кун олдин эрталаб тантанали маросим арафасида суд мирзалари томонидан суд палатаси раиси эшиги олдига қўйиб кетилган май ниҳолининг бир тутам шохчалари эди. Гренгуар бу синовга ҳам матонат билан дош берди. Ўрнидан кўзғалиб, соҳил бўйига етиб олди. У жиной ва фуқаролик хибсхоналари, лой бўғизчага келадиган соҳил бўйлаб қирол боғининг баланд деворлари ёнидан ўтиб, Ситенинг ғарбий қисмига етиб олди-да, бугунги кунда Янги кўприкнинг тош оти ҳайкали тагида қолиб кетган Сигирлар кечуви оролчасига бир муддат термилиб турди. Билинар-билимас оқариб турган бу оролча Гренгуарга қоп-қора кўланкадек бўлиб туюлди. Унда хира чирок ёғдусида асалари уясини эслатадиган, мол олиб ўтадиган одамлар тунайдиган чайлага ўхшаш бир нарсани зўрға илғаб олиш мумкин эди.

Шундоқ ёнгинасидан оқиб ўтаётган Сенага тикилган Гренгуар калбини васваса босди.

– Эҳ, сув совуқ бўлмаганда ўзимни бажонидил дарёга отган бўлардим!

Ўйлаб-ўйлаб, у бир қарорга келди. Модомики, масхарабозлар папаси, Жеан Фурбо байроқлари, навниҳол, машъала ва петардаларни четлаб ўта олмас экан, байрам шодиёнасига қўшилиб, Грев майдонига боргани маъкул эмасми?

“Ҳеч бўлмаганда, – ўйларди у, – исиниб олиш учун ўша байрам гулханидан биргина саржин, кечки овқатга эса шаҳар емакхонасида халққа тақдим этилган қирол герби шаклидаги шакарли уч бурама кулчадан насиба тегиб қолар, ахир”.

II. Грев майдони

Ҳозирги вақтда ўша замонлардаги Грев майдонидан билинар-билимас излар – унинг шимолий бурчагида жойлашган ғарибгина минорача қолган, холос. Бироқ у ҳам меъморий безакларининг ўткир қирраларини қоплаб олган дағал, қалин сувоқ қатлами остида қолиб кетган ва Парижнинг барча кўҳна биоларини ютиб юбораётган янги қурилишлар таъсирида буткул йўқолиб кетиши ҳам эҳтимолдан холи эмас.

Людовик Ўн Бешинчи¹ давридан қолиб кетган икки вайрона билан қисиб ташланган ўша ғариб минорачага ачиниш ва пушаймонлик назари билан боқмасдан ўтиб кетолмайдиган биз сингари одамлар бир талай қадимий биолар қатори ана шу обидани ҳам, XV асарга мансуб кўҳна готика майдонини ҳам тасаввурларида осонгина жонлантириши мумкин.

У худди ҳозиргидек, қийшиқ тўртбурчак шаклида бўлиб, бир тарафи соҳилга чиқса, қолган уч томондан баланд, тор ва кўримсиз уйлар билан ўралган эди. Кундузлари XI–XV асрларга мансуб турфа меъморий услубларнинг мукамал тимсолига айланган майдондаги бу обидаларнинг ёғоч ёки тош ўйма безаклари кўзни қувонтирарди; бу ерда ўқ шаклидаги деразаларни аста-секин сиқиб чиқараётган тўрт бурчакли ва бир вақтлар ўқсимон ромлар билан алмаштирилган ярим айлана шаклидаги романча деразалар ҳам кўзга ташланиб турарди.

¹ Людовик Ўн Бешинчи (1710–1774) – Франция қироли (1715 йилдан).

Майдоннинг шарқ томони ўрта қисмида бир-бирига тутшиб кетган уч уйдан иборат бесўнақай, аралаш услубда қурилган иншоот қад ростлаб турарди. У тарихи, вазифаси ва меъморий ечимига кўра турлича аталарди: дофин Карл Бешинчи истиқомат қилаётгани учун – “Дофин уйи”, шаҳар бошқармаси жойлашгани учун – “Савдо палатаси” ҳамда уч қаватли бинони бир талай қалин устунлар кўтариб тургани сабабли – “Устунли уй” деб юритиларди.

Бу ерда шавкатли Париж шаҳри учун керакли барча нарса: ибодат учун бутхона; қирол табааларини суд қилиш ва жазолаш учун йиғилишлар зали, ва ниҳоят, ўқотар қурол-аслаҳага тўла омбор бор эди.

Ўша даврларда ҳам, бугунги кунда ҳам Грев майдони билан боғлиқ мудҳиш хотиралар, шунингдек, “Устунли уй” ўрнида қурилган Доминик Бокадорнинг ваҳимали шаҳар маҳкамаси биноси сабаб майдон ёмон таассурот қолдирар эди. Айтиш лозимки, кўчанинг қоқ ўртасида ёнма-ён қурилган дор ва шармандалиқ устунли ёки ўша давр ибораси билан айтганда, “одил судлов ва нарвон” сабаб назардан қолган майдон қанчадан-қанча ҳаётга ташна гулдай одамларнинг ўлимига гувоҳ бўлган, ярим асрдан кейин эса худонинг каромати билан эмас, инсон боласининг инон-ихтиёри билан юбориладиган энг даҳшатли касалликлардан бири – “Сен-Валье” безгаги ҳам шу ерда авж олганди; ҳозирда бу маскан ўткинчилар назаридан аллақачон қолиб кетган.

III. Besos para golpes¹

Гренгуар Грев майдонига етиб келгунича совуқ эт-этидан ўтиб кетди. Пьесаси барбод бўлгач, нафақат камзули, бутун танаси музлаб қолгандек эди. Бироз исиниб олиш учун майдоннинг ўртасидаги одамларнинг қалин ҳалқаси билан ўралган улкан гулхан томон шошилди.

– Ярамас париждликлар! – дея тўнғиллади Гренгуар. У чинакам драматург бўлгани учун монологларни хуш кўрарди. – Улар оловни тўсиб турганига нима дейсиз, наҳотки, озгина исиниб олишимга имкон беришмаса? Қани, кўрайлик-чи, мана бу такасалтанглар жойидан кўзгалармикан! Хўш, улар бу ерда нима қилиши мумкин? Албатта, айни пайтда одамга ҳузур-ҳаловат бағишлайдиган иш – исиниш билан машғул бўлишса керак-да! Ахир, юз боғ шох-шаббанинг гуриллаб ёнишини кузатиб туришдан мароқлироқ томоша бўлиши мумкинми!

Аммо разм солиб қаралса, гулхан исиниш учунгина мўлжалланмаганини англаш мумкин эди, томошабинларнинг ёпирилиб келишини шунчаки юз боғ шох-шаббанинг гуриллаб ёниши билан изоҳлаб бўлмасди.

Гулхан ва оломон ўртасидаги кенг майдонда бир қиз рақсга тушарди.

Ҳамма нарсага шубҳа-гумон билан қарайдиган, аммо ёрқин манзарага маҳлиё бўлиб қолган шоиримиз унинг кимлигини – инсон боласи, пари ёки фаришта эканини бирданига англай олмади.

Унинг бўйи баланд бўлмаса ҳам, қад-қомати жуда нозик бўлгани учун бўйдор кўринарди. У буғдойранг бўлса ҳам, кундуз куни териси андалусиялик ва римлик қизларга хос ғоят жозибали тилларанг тус

¹ Besos para golpes (исп.) – Мушт эвазига бўса.

олишини пайқаш кийин эмас. Кичкина оёқчалари ҳам андалусиялик кизларникидек – торгина чиройли пойабзалда енгил қадам кўярди. Оёғининг остига ташланган эски Эрон гиламчаси устида пириллаб рақс тушаётган, гир-гир айланаётган қизнинг порлаб турган юзига разм солсангиз, қоп-қора чарос кўзларига тикилсангиз, сизни худди чакмоқ ургандек бўларди.

Оломон оғзини очиб, нигоҳини унга қадаб турарди. У нозик бокира кўлларидаги доирачани боши узра баланд кўтариб, унинг садолари остида рақс тушарди. Елкалари очик, айланганда юбкасининг тагидан баъзан кўзга ташланадиган оёқчалари хушбичим, сочлари тим қора, асаларидек ҳаракатчан, зарҳал белбоғи белига ёпишиб турган, рангдор шишадиган кўйлак кийган, кўзлари ёниб турган бу қиз чиндан ҳам заминий мавжудотга ўхшамасди.

“Дарҳақиқат, – деб ўйларди Гренгуар, – бу – самандар, бу – илоҳа, бу – маъбуда, бу – Менад тоғидан тушиб келган шодлик тимсолининг ўзи-ку!”

Шу пайт “самандар”нинг турмакланган сочининг бир ўрами ечилиб, унга боғланган мис тангача ерга тушиб, думалаб кетди.

– Эҳ-хе, – деди Гренгуар ўзига ўзи, – бу лўли қиз экан-ку!

Ўйлаганлари саробга айланди.

Қиз яна рақсга тушиб кетди. Ердан икки қилични олиб, учларини пешонасига тиради-да, уларни бир томонга айлантириб, ўзи эса тескари томонга айлана бошлади. Бу чиндан ҳам лўли қиз эди. Гренгуарнинг кўнгли совиган бўлса ҳам, ажойиб томошанинг сеҳру жозибаси уни ром этди.

Гулхан шуъласида юзлари ёришиб кўринаётган томошабинлар орасида раққоса қизни ютиниб кузатиб турган одамнинг киёфаси алоҳида ажралиб турарди. Бу жуда баджаҳл, одамови, тунд эркак эди. Бир қарашда, ёши ўттиз бешдан ошмаган; шунга қарамай, сочлари тўкилган, чаккаларидагина бир неча оқарган тук қолган эди, холос; унинг кенг пешонасини ажин босган бўлса ҳам, ичига ботган кўзларида йигитларга хос ғайрат, ҳаётга иштиёқ ва яширин эҳтирос уфуриб турарди. У раққосадан кўз узмай тикилиб турар экан, лўли қизнинг ғаройиб рақси оломонни жунбишга келтирган сайин унинг қовоқлари уйилиб борарди. Баъзан хўрсиниш ўрнига лабида табассум пайдо бўлар, аммо ундаги ғам-андух хўрсинишдан-да зиёд эди.

Нихоят, қиз узук-узук нафас олиб тўхтади, ҳайратланган оломон гулдурос қарсақлар билан уни олқишлади.

– Жали! Жали! – деб чақирди лўли қиз.

Шу онда Гренгуар нимагадир олдинроқ илғамаган, жунлари момикдай, туёқлари тилларанг, бўйнига зарҳал бўйинбоғ осиб кўйилган жуда ажойиб эчкича қизнинг ёнига югуриб келганини кўрди; у шу дақиқагача гиламнинг бир бурчагида чўзилиб, эгасининг рақсини кузатиб ётган эди.

– Жали! Энди сенинг навбатинг келди, – деди раққоса.

Ёнига ўтириб, эчкичага доирани узатди.

– Жали! Ҳозир қайси ой?

Эчкича олдинги оёқчасини кўтариб, туёғи билан доирага бир марта уриб кўйди. Ҳозир чиндан ҳам январь оyi эди. Ҳар томондан гулдурос қарсақлар янгради.

– Жали! – деди лўли қиз яна унга мурожаат этиб. – Бугун қайси сана? Жали кичкина тилларанг туёқчасини яна кўтариб, доирага олти марта зарб берди.

– Жали! – давом этди лўли қиз, доирани тескари қилиб. – Ҳозир соат неча бўлди?

Жали етти бор зарб берди. Худди шу пайтда “Устунли уй” деворидаги соат чиндан ҳам еттини кўрсатиб турарди.

Оломон ҳайратдан қотиб қолди.

Томошабинлар орасидан: “Бу жодугарлик-ку!” – деган ёқимсиз овоз эшитилди. Бу лўли қизга кўз узмасдан тикилиб турган бояги кал одамнинг овози эди.

Лўли қиз бир сесканиб, унга қаради. Бироқ гулдурос қарсақлар овози бу ёқимсиз сўзларни босиб, нохуш таассуротни шу қадар юмшатган эдики, лўли қиз гўё ҳеч гап бўлмагандек, эчкчасига яна мурожаат эди:

– Жали! Православларнинг диний байрамлари чоғидаги салиб юришлар пайтида шаҳар ўқчилари бошлиғи Гишар Гран-Реми қандай юради?

Жали орқа оёқчаларига тик турди; маъраганча ажиб димоғдорлик билан қадам ташлаб, ўқчилар бошлиғининг юришини жуда ўхшатган эчкичани кўрган томошабинлар кулавериб думалаб-думалаб қолишди.

– Жали! – давом этди лўли қиз, олқишлардан руҳланиб. – Руҳонийлар судида кирол прокурори Жак Шармолё қандай нутқ сўзлашини кўрсатиб беролмайсанми?

Ўтирган алпозда оёқчаларини юқори кўтариб маъраётган эчкича – ҳолати ва қилиқлари билан томошабинларга Жак Шармолёни эслатди, прокурорнинг ўта расво французча ва лотинча талаффузи етишмасди, холос.

Оломон олқишлашдан чарчамасди.

– Шаккоклик! Куфр! – дея овоз берди яна ўша кал.

Лўли қиз унга бурилди.

– Оҳ, яна ўша ярамас кимса-ку!

Лўли қиз пастки лабини бўрттириб, афтини бужмайтирди ва пошнасида бир айланиб, чирмандасига томошабинлардан хайр-эхсон йиға бошлади.

Майда ва йирик кумуш тангалар, лиардлар жаладек ёғилди. Гренгуарнинг ёнидан ўтиб кетаётган пайтда у беихтиёр қўлини чўнтагига тикқанини кўрган лўли қиз унинг рўпарасида тўхтади.

– Жин урсин! – дея хитоб қилди чўнтақдан ҳеч нима топа олмаган шоиримиз. Қиз эса тим қора чарос кўзларини унга қадаб, чирмандасини олдинга узатган ҳолда кутиб турарди. Талмовсираб қолган Гренгуарнинг пешонасида йирик тер томчилари пайдо бўлди.

Тасодифгина уни бу ноқулай ҳолатдан қутқарди.

– Эй миср чигирткаси, бу ердан даф бўласанми-йўқми? – деган чинқирган овоз майдоннинг энг қоронғи бурчагидан эшитилди.

Қиз ҳадиксираб, юзини ўша томонга бурди. Бақирган кал эмас – бу ўта сержахл, жиззаки аёл товуши эди.

Лўли қизни кўрқитиб юборган ана шу овоз майдонда изғиб юрган болакайларни роса завқлантирди.

– Бу Роланд минорасидаги аёл-ку! – дея бақирди улар кулги аралаш. – Минғирлаётган ўша! Кечки овқатдан қуруқ қолган кўринадидек бечора.

Шахар ошхонасидаги қолдиқларни унга олиб борсак зўр иш бўларди-да!

Шу заҳоти болакайлар “Устунли уй” томон югуриб кетишди.

Раққосанинг эсанкираб қолганидан фойдаланган Гренгуар эса, ҳеч кимга сездирмасдан қочиб қолди. Болакайларнинг гапларини эшитган ва эрталабдан буён бирор нима татимагани ёдига тушган Гренгуар уларнинг ортидан эргашди. Бироқ бу шумтакалар унга қараганда эпчилроқ бўлгани учун манзилга етиб келганда, улар бир ушоқ ҳам қолдирмасдан, борини еб битирганди. Ҳатто ярим килоси беш су турадиган нондан ушоқ ҳам қолмаган эди. Бино деворида 1434 йили Матъе Битерн томонидан чизилган атиргуллар орасида қирол нилуфарларигина чирой очиб турарди. Лекин улар кечки овқатга ярармикан?

Кечки овқатни емай ётиш яхши эмас; аммо оч қолиб, тунагани жой топмаслик бундан-да ачинарли. Гренгуар ана шундай ҳолатга тушиб қолган эди. Нон ҳам, бошпана ҳам йўқ; ҳар томондан сиқиб келаётган етишмовчилик, назарида, ҳаддан ташқари шафқатсиз эди. Юпитер инсонларни одамовилик дардига йўлиққан пайтда яратгани, донишмандлар умр бўйи фалсафасини қамал қилган тақдиру азал билан курашишга маҳкумлиги ҳақидаги ҳақиқатни у аллақачон кашф этганди. Бироқ, қамал ҳеч қачон ҳозиргидек шафқатсиз бўлмаган; Гренгуарнинг ошқозони тинмай бонг урар ва шу боис, шоирнинг назарида, шум қисмат ҳозир унинг тинка-мадорини куришиб, фалсафий қарашларини оёқости қилиб ноҳақликка йўл қўймоқда эди.

Миясини буткул эгаллаб олган ғамгин ўй-хаёлларини беҳосдан антиқа, шу билан бирга, жуда ёқимли қўшиқ садоси бўлиб юборди. Бу навқирон лўли қизнинг қўшиғи эди.

Худди ракси ва гўзаллиги каби қўшиғидан ҳам, таъбир жоиз бўлса, ўта жозибали ва сирли, соф ва жарангдор, енгил ва нафис бир сас уфуриб турарди. Тобора авжига чиқаётган бу ёқимли товуш, оҳанг ва соддагина мусиқа садолари ҳуштакка ўхшаган товушлар билан аралашиб кетган; ҳатто булбулни ажаблантира оладиган наволар шалоласи ажиб уйғунлик касб этган; қўшиқ оҳанги навқирон қўшиқчининг кўкраклари сингари кўтарилиб, тушарди. Унинг гўзал чехрасида қандайдир ғаройиб ишоралар ила майллари, чексиз хайрат-эҳтирослари ва покиза қалби ёрқин ифодаланган эди. У гоҳ телбага, гоҳ қироличага ўхшаб кетарди.

Қўшиқ мазмунини Гренгуар англай олмади. Лўли қизнинг товушидаги эҳтирос қўшиқ сўзларига унчалик мос тушмаётгани, ашула маъноси унинг ўзига ҳам тушунарсиз эканидан далолат берарди. Шунга қарамасдан, қизнинг қўшиғида чексиз қувонч, бахт уфуриб турар, у эркин қуш мисол шодон ва беғам-бепарво хониш қиларди.

Лўли қизнинг қўшиғи сув сиртини мавжлантирган оққуш сингари Гренгуарнинг фикр-ўйларини ағдар-тўнтар қилиб юборди. У ҳамма нарсани унутиб, бутун вужуди билан қизни тингларди. Чеккан азоб-укубатлари унутилгандек бўлди.

Бироқ бу ҳолат узок давом этгани йўқ.

Қизнинг раксини тўхтатган овоз унинг қўшиғини ҳам бўлиб қўйди.

– Эй жин ургур ниначи, овозингни ўчирасанми-йўқми? – деган чинкироқ товуш майдоннинг яна ўша нимқоронғи бурчагидан эшитилди.

Бечора “ниначи”нинг овози ўчди. Гренгуар эса қўллари билан кулоқларини беркитиб олди.

– Нозик чолғуни чилпарчин қилган ярамас занглаган арра! – дея ўдағайлади у.

Томошабинлар ҳам жим тургани йўқ.

– Жин урсин бу кўрғични! – дея кўпчилик норозилик билдирди.

Айни шу дақиқада машъала кўтариб олган масхарабозлар папаси мулозимлари галаси кўчаларни айланиб чиқиб, шовқин-сурон билан майдонга ёпирилиб келмаганда, лўли қизга таъна-маъломатлар ёғдирган қари кўрғичнинг холи не кечиши худогагина аён эди.

Маросим иштирокчилари Саройдан Грев майдони томон ҳаракатланаётган пайтда Квазимодонинг бадбашара ва маъюс қиёфасида қанчалар мағрурлик ва такаббурлик акс этганини тасвирлаб бериш амримаҳол. У кадр-қиммати илк бор эътироф этилганидан боши осмонда эди. Шу чокқача у атрофдагилардан фақат таҳқирлаш, ўзига ва мартабасига нисбатан нафратни кўрган эди, холос. Гунг бўлишига қарамай, у чинакам папа сингари оломондан ҳар қанча нафратланмасин, унинг олқишлари ҳузур-ҳаловат бағишлар эди. Албатта, унга тобе бўлган авом масхарабоз, майиб-мажруҳ, қашшоқ ва тиланчи-гадойлардан иборат эканини изоҳлаб ўтиришга ҳожат бўлмаса керак. Нима бўлганда ҳам, бу – халқ, Квазимодо эса – уларнинг ҳукмдори эди. Энг ажабланарлиси, у одамнинг юрагига чинакам кўрқув соладиган бу истехзоли олқишларни, сохта ҳурмат-эътиборни чин дилдан қабул қиларди. Чунки букур жуда кучли, чўлоқ жуда эпчил, кар жуда ваҳший бўлгани учун ана шу уч хислат ҳар қандай мазахчини бирпасда жиловлаб қўйиши мумкин эди.

Аммо янги сайланган масхарабозлар папаси ўз қалбида туғён ураётган ва бошқаларнинг кўнглига солаётган эҳтиросларни аниқ-тиниқ тасаввур эта олмаса керак. Чунки унинг майиб жисмига жо бўлган руҳи ҳам шу қадар паст ва тубан эди. Шунинг учун ҳам айни дақиқаларда кўнглидан ўтаётган кечинмалар унинг учун ўта мавҳум, чигал ва ноаниқ эди. Қалбида шодлик ҳисси жўш ураётгандек, вужудини аллақандай масрурлик қуршаб олгандек, кўрқинчли ва бадқовок юзи порлаб тургандек туюларди.

Буюклигидан завқланган Квазимодони “Устунли уй” ёнидан олиб кетаётганларида беҳосдан оломон орасидан югуриб чиққан бир одам унга ташланиб, масхарабозлар папасининг хос белгиси – ёғоч зарҳал ҳассани ғазаб билан қўлидан юлиб олди.

Бу довьорак бир неча дақиқа олдин лўли қизни ўраб олган оломонга аралашиб кетган, пўписа-дашномлар ёғдириб, бечора қизни кўрқитган ўша нотаниш тепакал эди. Эгнида руҳонийлар либоси бўлган бу кимса оломон ичидан чиққан заҳоти Гренгуар уни таниди.

– Ажабо! – хитоб қилди у ҳайратланиб. – Ахир, бу герметика¹ бўйича устозим, архидьякон Клод Фролло-ку! Бу бадбашара чўлоқдан унга нима керак бўлди экан? Ишқилиб, бу тасқара бир зумда уни ямлаб ют-маса эди!

Чиндан ҳам оломон орасидан даҳшатли қийқирик эшитилди. Квазимодо нарвондан ўзини ташлади; архидьяконни тилка-пора қилиб ташлашини кўрмаслик учун аёллар юзини буриб олди.

Бир сакраб Квазимодо руҳонийга отилди ва унинг юзига разм солиб, кутилмаганда нимагадир оёқларини эгиб, тиз чўкди.

¹ Герметика – эллинизм даврида ривожланган диний-фалсафий оқим.

Архидьякон унинг бошидаги тиарасини юлиб олди, хассасини синдирди, ялтир-юлтур либосини парча-парча қилиб ташлади.

Квазимодо эса ҳамон тиз чўккан кўйи бошини эгиб, қўлларини ковуштириб турарди. Сўнг улар ўртасида имо-ишоралар воситасида ғалати суҳбат бошланди – бироқ униси ҳам, буниси ҳам бир оғиз гапиргани йўқ. Архидьякон дарғазаб, ҳайбатли ҳукмдордек тик турар, Квазимодо эса илтижо-ўтинч ила унинг олдида тиз чўкканди. Ҳолбуки, у биргина жимжилоғи билан руҳонийни эзгилаб ташлашга қодир эди.

Ниҳоят, руҳоний Квазимодонинг бақувват елкасига туртиб, ўрнидан туришни ва ортидан юришни буюрди. Квазимодо ўрнидан кўзгалди.

Аммо ҳайратдан бироз ўзига келган масхарабозлар, шармандаларча обрўсизлантирилган папасини ҳимоя қилишга қарор қилди. Қийқираётган лўлилар, арготинликлар ва суд мирзалари руҳонийни ўраб олишди.

Квазимодо гавдаси билан унинг олдини тўсди, баркашдек келадиган муштларини тугди ва қутурган шер сингари тишларини ғижирлатиб, хужум қилаётганларга хўмрайди.

Руҳоний Квазимодога ўша кескинлик ва қатъият билан ишора қилдида, индамай кета бошлади.

Квазимодо уларнинг йўлини тўсиб турган оломонни икки тарафга суриб, олдинда кетиб борарди.

Оломон орасидан чиқиб, майдонни кесиб ўтишганда сон-саноксиз бекорчилар уларнинг ортидан ёпирилди. Бу гал Квазимодо орқада, архидьякон эса олдинда кетиб борарди. Тўнғиз тишларини ялаб, йиртқич хайвондек ўқираётган гирдиғум, сочлари хурпайган, важоҳатли, эҳтиёткор, ғазабнок Квазимодо биргина ҳаракат ёки кўз қири билан оломонни ортга чекинишга мажбур қиларди.

Архидьякон ва Квазимодо кичкина қоронғи кўчага бурилганда уларнинг ортидан боришга ҳеч ким жазм этмади, чунки тишларини ғижирлатаётган Квазимодо ҳақидаги фикрнинг ўзи ўтиб бўлмас тўсиқ вазифасини ўтар эди.

– Мўъжиза! – дея тўнғиллади Гренгуар. – Лекин, жин урсин, кечки овқатни қаердан топсам экан?

IV. Кечқурун хушсурат аёлни таъқиб этиш оқибатлари

Гренгуар ўйлаб ўтирмасдан, лўли қизнинг ортидан эргашди. Унинг эчкичаси билан Пичоқчилар кўчасига йўл олганини кўриб, у ҳам шу томонга бурилди.

“Хўш, нима бўпти?” – деди у ўзича.

Париж кўчаларини изғиб чиққан ва кўпни кўрган Гренгуар одатда бирон-бир хушсурат қизнинг қаёққа йўл олганини билмасдан уни таъқиб этаётган кезларда аллақандай орзу-ҳавас, хуш кайфият пайдо бўлишини биларди. Ана шу ҳолатда ўзининг иродасидан воз кечиш, ўзининг майлларининг бундан мутлақо беҳабар бошқа кишининг майлларига бўйсундирилиши, қуллик ва эркинлик ўртасидаги нимадир, яъни хаёлий мустақиллик ва кўр-кўрона тобеликнинг ўзига хос қоришмаси, инсонга хос жамики майллар ўртасида талмовсираб юрган, бирининг воситасида иккинчисини тийишга интилиб келган, ўта беқарор, журъ-

атсиз ва мураккаб ақл соҳиби бўлган Гренгуарни мафтун этарди. У ўзини икки оҳанрабо ёрдамида қарама-қарши томонга тортилиб турган, ҳамиша баландлик ва пастлик, осмон ва ер, кўтарилиш ва пасайиш, маъво ва тубан ўртасидаги пайғамбар тобути билан қиёслашни хуш кўрарди.

Гренгуар бизнинг давримизда яшаганда борми, классиклар ва романтиклар ўртасида унга муносиб жой топилган бўлармиди?

Афсуски, у ибтидоий одам эмас, уч юз йил яшашга ҳам қодир эмас! Унинг йўқлиги сабабли айти биз яшаётган кунларда яққол сезилаётган бўшлиқ пайдо бўлади.

Хуллас, тунни қаерда ўтказишини билмай боши қотган киши йўловчилар (айниқса, аёллар) ортидан бажонидил эргашади, албатта, Гренгуар эса бундай саргузаштларга ишқибоз эди.

Шу тариқа, у хаёл суриб қизнинг ортидан юриб борар, қиз эса шаҳарликларнинг уй-уйига тарқалаётгани, одатда бундай кунларда ишлайдиган ягона савдо шохобчалари – ошхоналар ҳам ёпилаётганини кўриб, қадамни тезлатар ва эчкичасини ҳам шунга ундар эди.

“Унинг бирор бошпанаси бўлса керак, – деб ўйларди Гренгуар, – лўлиларни жуда меҳр-оқибатли дейишади. Яна ким билади?..”

Савол охирига қўйилган нуқталарда йўлдан оздирадиган аллақандай майл яширинган эди.

Кимдир таъқиб этиб келаётганини лўли қиз аллақачон пайқаган эди; у хавотирланиб, ортига қараб кўяр, ҳатто бир марта новвойхонанинг қия очик эшигидан тушиб турган чироқ шуъласидан фойдаланиб, беҳосдан тўхтаб, Гренгуарга бошдан-оёқ разм солди. Кейин унга афтини буриштирди-да, йўлида давом этди.

Бу ҳол Гренгуарни чуқур ўйга солди. Қизнинг бу қилиғида истехзо ва нафрат акс этган эди. Гренгуар бошини эгиб, кўчанинг тошларини санаётгандек бўлиб, бу гал муайян масофа сақлаган ҳолда яна қизнинг ортидан эргашди. Қинғир-қийшиқ кўчаларнинг бирида у қизни кўздан йўқотиб қўйган дақиқада унинг чинқирган овози қулоғига чалинди.

У қадамни тезлатди.

Кўча зим-зиё бўлса ҳам Биби Марям ҳайкали ёнидаги чўян панжара орқасидаги бурчакда ёғга ботирилиб ёндирилган латта машъала шуъласи оғзини беркитишга уринаётган икки эркакнинг чангалидан чиқиб кетишга интилаётган қизни кўришга имкон берди. Кўрқиб кетган эчкича эса, олд оёқчаларини кўтариб, маъраб турарди.

– Соқчилар, бу ёққа! – дея бақирди Гренгуар ва олдинга ташланди.

Қизни ушлаб турган эркаклардан бири унга қайрилиб қараганда, у Квазимодонинг даҳшатли башарасини таниди.

У қочишга ҳам, олдинга юришга ҳам жазм этмади.

Гренгуарга яқинлашган Квазимодо бир мушт билан уни тўрт қадам наридаги тош йўлга улоқтириб юборди-да, елкасида шойи рўмол каби осилиб турган лўли қизни кўтариб, бир зумда ҳамроҳи билан кўздан ғойиб бўлди. Бечора эчкича эса, мунгли маъраб, уларнинг ортидан югурди.

– Ёрдам беринг! Ёрдам беринг! – дея бақирди бахтиқаро лўли қиз.

Шу пайт “Тўхтаг, ярамаслар, қизни қўйворинг!” – деган момоқалдиروقдек овоз эшитилиб, тўсатдан қўшни кўча бурчагидан отлик чавандоз чиқиб келди.

Бу тиш-тирноғигача курулланган, қиличини яланғочлаб олган қирол ўқчилари бошлиғи эди.

У гангиб қолган Квазимодонинг кўлидан лўли қизни тортиб олди-да, кўндалангига эгарнинг устига ташлади. Бироз ўзига келган кўрқинчли букур ўлжани тортиб олиш мақсадида унга ташланган дақиқада капитани ортидан келаётган ўн чоғли курулланган ўқчи пайдо бўлди. Бу Париж ҳокими мессир Робер де Эстутвилнинг фармойиши билан тунги коровулхоналарни текшириб юрган қирол ўқчилари эди.

Улар Квазимодони ҳар томондан ўраб, қўлга олишди ва арқон билан боғлаб ташлашди. У ўқирар, типирчилар ва тишлаб олишга ҳаракат қиларди; унинг ғазабдан бужмайиб, янада жирканчли бўлиб кетган башарасини кундуз куни кўрган ўқчиларнинг бари шак-шубҳасиз қочиб қолган бўларди. Тун Квазимодони энг дахшатли қуроли – тасқара башарасидан маҳрум этган эди.

Ур-йикит пайтида унинг ҳамроҳи ғойиб бўлган эди.

Кўлини ёш йигитнинг елкасига қўйиб, эгарда нозик белини ростлаб ўтириб олган лўли қиз, чавандознинг хушсурат қиёфаси ва унга кўрсатган такаллуфидан мамнун бўлгандек, бир неча сония унинг юзига тикилиб турди. У нозик овозини янада юмшатиб, ўртадаги сукунатни биринчи бўлиб бузди:

– Исми шарифингизни билсам бўладими, жаноб зобит?

– Гўзал хоним, ҳамиша хизматингизда тайёр капитан Феб де Шатопер.

– Сиздан миннатдорман, капитан, – деди лўли қиз.

Ўзига бино қўйган Феб бургундчасига олинган мўйлабини бурагунча, лўли қиз ерга шиддат билан бориб қадалаётган ёй ўқи сингари, одан сирғалиб тушди-да, чакмоқ тезлигида кўздан ғойиб бўлди.

– Жин урсин! – деди Феб норози оҳангда ва Квазимодини боғлашган арқонларни қаттиқроқ тортиб қўйишни буюрди. – Қизалоқ мен билан қоладими дегандим!

– Нима ҳам қилардик, капитан, – деди ўқчилардан бири, – қушча учиб кетди, кўршапалак қолди.

VI. Парчаланган идиш

Анча вақт Гренгуар қаёққа бораётганини англамай, қутулиш ва нажот йўлини излаб, муюлишлардаги уйлар бурчакларига тирғалиб, қанчадан-қанча ариқлардан сакраб, сон-саноксиз жинкўча, берккўчалар ва чорраҳаларни кесиб ўтиб, икки оёғини қўлга олиб югурар эди. Бирдан шоиримиз тўхтаб қолди – аввало, нафас ростлаш учун, қолаверса, хаёлида беҳосдан пайдо бўлган фикр шундай йўл тутишга мажбур қилди.

У ортига қайтиб, теварак-атрофга разм солди. Сўнг шамол эсаётган томон бурилиб, қулоқларини диккайтирди-да, нажоткор тўшакни излашга киришди. Аммо интилишлари зое кетди. Кўз ўнгидаги бетартиб қурилган уйлар, боши берк кўчалар, чорраҳалар, нимқоронғи жинкўчаларда адашиб гўё ботқоққа ботиб қолгандек, ўзини Турнель қалъасидаги лабиринтдагидан ҳам ночорроқ хис этди. Сарб-тоқати туғаб, тўнғиллади:

– Лаънати чорраҳалар! Иблис уларни ўз қиёфаси ва паншахасига ўхшатиб яратганми дейман!

У узун, қия, тупроқ йўлдан қадам босган сайин тобора ифлосланиб кичрайиб бораётган торгина кўчада ғалати нарсага кўзига тушиб қолди. Кўча кимсасиз эмасди: унинг у ер-бу ерида шохчадан-шохчага ўтиб, чўпоннинг гулхани томон судралиб бораётган курт-кумурсқалар сингари қандайдир шарпалар тимирскиланиб юрарди.

Қопчигининг вазнсизлини ҳис этишдан бошқа бирон-бир туйғу кишини ўта хатарли ишларга мойил қилолмайди. Гренгуар олдинга интилиб, бироздан кейин бошқаларга қараганда секинроқ ҳаракатланаётган куртга етиб олди. Унга яқинлашгач, бу икки оёқчасигина қолган ярадор бедахўр ўргимчак сингари қўллари билан сакраб-сакраб кетаётган ғариб ногирон эканига ишонч ҳосил қилди. Гренгуар инсон қиёфасидаги ўргимчаксимон одам олдидан ўтиб кетаётганда, у нолиб деди:

– La buona mancia, signer! La buona mancia!¹

– Жин урсин сени, минғирлаб нима демоқчи бўлганингни тушунсам кошки! – дея Гренгуар йўлида давом этди.

Гренгуар ана шундай шаклсиз шарпаларнинг бирига етиб олди ва бошдан-оёқ унга разм солди. Бу оқсоқ, бир қўли йўқ ногирон шу қадар майиб-мажруҳ эдики, уни кўтариб турган ҳасса-таёқларнинг мураккаб тизими тош терувчи устанинг ҳавозасини эслатарди. Азалдан ҳамма нарсани нимагадир қиёслашга мойил Гренгуар хаёлан уни маъбуда Вулқоннинг² жонли уч оёқли тушовига ўхшатди.

Ана шу жонли уч оёқ кимса Гренгуар билан тенглашиб, таъзим қилди, бироқ сония ўтмай шляпасини ечди-да, соқол олиш идишчасига ўхшаб кетадиган буюмни Гренгуарга тутиб деди:

– Senor caballero, para comprar un pedazo de pan!³

“Бунисининг ҳам тили бор, аммо шеваси ғалати экан. Агарда гапини ўзи тушунаётган бўлса, мендан кўра бахтлироқ экан”, деб ўйлади Гренгуар.

Шу пайт хаёлини бошқа фикр чулғаб олди, у пешонасига бир уриб минғирлади:

– Дарвоқе, эрталаб одамлар “Эсмеральда” деб бақирганда нимани назарда тутган эди?

У қадамини тезлатди, аммо кимдир яна унинг йўлини тўсди. Бу – таёғи билан эшкак эшаётгандек ҳаракат қилаётган соқолли, яхудий қиёфали, пакана, сўқир киши эди; тиргакка боғланган баҳайбат ит уни судраб борарди. У венгерча шевада пинғиллади:

– Facitote caritatem!⁴

– Худога шукур! – деди Гренгуар. – Ҳеч бўлмаганда бири инсон тилида гапирар экан. Чўнтагимда бир чақа бўлмаса ҳам, садақа сўрашларидан яхши одамга ўхшайман, шекилли.

– Биродар, – деди у сўқирга бурилиб, – ўтган ҳафта сўнгги кўйлагимни сотганман ёки Цицерон таъбири билан айтганда (назаримда, сен бундан бошқа тилни тушунмайсан, чоғи), vendidi hebdomade nuper transita meam ultimam chemisam⁵.

¹ La buona mancia, signer! La buona mancia! (фран.) – Садақа беринг, жаноб! Садақа беринг!

² Вулқон – Рим мифологиясида олов маъбудаси, темирчилар пири.

³ Senor caballero, para comprar un pedazo de pan! (исп.) – Жаноб, бир бўлак нонга садақа беринг!

⁴ Facitote caritatem! (лот.) – Садақа беринг!

⁵ Vendidi hebdomade nuper transita meam ultimam chemisam (лот.) – Ўтган ҳафта сўнгги кўйлагимни сотганман.

Шундай деб, Гренгуар тиланчига орқасини буриб, йўлида давом этди. Бироқ сўқир ҳам қадамини тезлатди; энг қизиғи, фалаж ва чўлок тиланчилар ҳам тош кўчада ҳасса ва таёқларини дукурлатиб, Гренгуарнинг ортидан шошилишди. Сўнг изма-из уни таъқиб этиб келаётган учовлон бир-бирига урилиб-сурилиб, эски ашуласини бошлаб юборди.

– Caritatem!..¹ – деб бошлади сўқир.

– La buona tancia!..² – дея жўр бўлди чўлок.

– Un pedazo de pan!³ – деб яқунлади телба.

Гренгуар кулоқларини беркитиб олди.

– Ахир, бу мисли кўрилмаган тўс-тўполон-ку! – деб чопиб кетди.

Сўқир ҳам, фалаж ҳам, чўлок ҳам унинг ортидан югуришди.

Жинкўчага кириб борган сари унинг атрофида кўлсиз, оёксиз, чўлок, сўқир, шол, аъзойи баданини яра босган моховлар сони кўпайиб борарди: бирлари уйлардан, бошқалари шу орадаги жинкўчалардан, яна кимдир ертўла туйнукларидан судралиб чиқар, бари ўкириб, увиллаб, қийкириб, урилиб-сурилиб, ёмғирдан кейинги шилликқурт сингари қорнигача лойга ботиб, ёруғликка интилар эди.

Ҳамон уч таъқибчи ҳамроҳлигида иш қандай яқун топишини тасаввурига сиғдира олмаётган, қисқичбақалар галасига тўкнашиб, ботиб қолган қайсидир кема капитанига ўхшаб, ногиронлар тўдаси ичига тушиб қолган Гренгуар майиб-мажруҳ одамларни четлаб ўтишга уринарди.

У ортига қайтмоқчи ҳам бўлди, аммо вақт бой берилган эди. Уч тиланчи-гадой бошчилигидаги ногиронлар галаси ортидан қуёндай босиб келарди. Дош бериб бўлмайдиган ана шу тўлқин, вужудини қуршаб олган кўрқув ҳамда юз бераётган воқеаларни даҳшатли тушдек тасаввур этаётган, хиралашган онги таъсирида Гренгуар тўхтамасдан чопиб борарди.

У зулматда милтиллаб шуъла сочиб турган кенг майдонга бориб тақаладиган кўчанинг охирига етиб олди. Гренгуар эпчил оёқлари унга ёпишиб олган уч арвоҳдан қутулишга ёрдам беради, деган илинжда ўша тарафга ўзини урди.

– Onde vas, hombre?⁴ – фалаж тиланчи унга шундай деб, кўққисдан ҳассасини бир четга улоқтирди-да, соппа-соғ оёқларини кўз-кўз қилиб, ортидан югурди.

Кутилмаганда икки оёғига туриб олган чўлок юмалоқ темир идишни Гренгуарнинг бошига кийгизган бўлса, сўқир ярқираб турган соппа-соғ кўзлари билан юзига бакрайиб турарди.

– Қаердаман ўзи? – деди шоир талмовсираб.

– Мўъжизалар ҳовлисида, – деди унга етиб олган тўртинчи арвоҳ.

– Қасам ичиб айтаманки, кўрганларимни бировга айтсам ишонмайди, – деди Гренгуар. – Сўқирларнинг кўраётганига, чўлоқларнинг югураётганига гувоҳман, бироқ нажоткор Исо Масих қани?

Шу пайт уни қуршаб турган оломоннинг шовқин-сурон ва вағир-вуғури орасидан кескин овоз эшитилди:

– Уни қирол ҳузурига олиб бориш керак! Қирол ҳузурига!

¹ Caritatem!.. (исп.) – Садақа!..

² La buona tancia!.. (исп.) – Садақа беринг!..

³ Un pedazo de pan! (исп.) – Бир бўлак нонга!..

⁴ Onde vas, hombre? (исп.) – Эй, биродар, йўл бўлсин?

Гулхан олдида турган бочка устида қашшоқ тиланчи ялпайиб ўтирарди. Бу тахтда ўтирган ялангоёқлар “қироли” эди.

Гренгуар нафас олишга ҳам, нигоҳини ердан узишга ҳам жазм этмади.

– Yombre, quila lu sombrero! – деди уни ушлаб турганлардан бири ва Гренгуар бу сўзлар нимани англатишини фахмлагунча, бошидан шляпасини юлиб олди. Шляпа анча эскириб қолган бўлса-да, ҳар ҳолда, куёш ва ёмғирда ҳали асқотиши мумкин эди. Гренгуар оғир хўрсинди.

Бочка устида ўтирган “қирол” унга савол берди:

– Эй, фирибгар, қай гўрдан келиб қолдинг?

Гренгуар бир сесканиб тушди. Таҳдид таъсирида бироз ўзгарган бу овоз унга бугун эрталаб, томоша пайтида “Худо ҳақи, садақа беринг!” дея минғирлаб, мистерияга халақит берган илк товушни эслатди. Гренгуар нигоҳини кўтарди. Бу чиндан ҳам Клопен Труйльфу эди.

Мўъжизалар ҳовлисидаги қирол тимсолида Саройнинг катта залидаги қашшоқ тиланчини таниган Гренгуарнинг нима сабабдандир руҳи кўтарилди.

– Мэтр... – минғирлади у. – Монсеньор... Сир... Сизни қандай аташни ҳам билмай қолдим, – дея уни юксак мартабаларгача кўтариб ўйлаб қолди: унга яна ҳамду санолар айтгани тузукми ёки чўкқидан бироз пастга туширгани маъқулми?

– Қандай атасанг, атайвер: монсеньор, ҳазрати олийлари, хатто биродар десанг ҳам розиман. Фақат чайналма. Хўш, ўзингни оқлаш учун нима дея оласан?

“Оқлаш учун? – деб ўйлади Гренгуар хавотирланиб. – Иш чатоқ-ку!”

– Мен бугун эрталаб... – тутилиб гап бошлади у.

– Иблиснинг тирноқлари билан қасам ичаман, – дея Клопен унинг гапини бўлди, – исмингни айтсанг бўлди, тамом-вассалом! Тақдиринг бизнинг қўлимизда. Бу ернинг фуқароси бўлмай туриб, Арго қироллигига кириб қолгансан, шахримиз қонунларини оёқости қилгансан. Модомики, ишбилармон йигит, художўй ёки уйи куйган бечора эмас экансан, демак, виждонли одамлар таъбири билан айтганда, ўғри, тиланчи ёки такасалтанг бўлганинг учун жазога тортилишинг муқаррар. Кимсан ўзи? Ўзингни оқлашга уриниб кўр! Мансабингни айт!

– Афсус! – дея жавоб қилди Гренгуар. – Мансабдорлар сафида бўлиш бахти менга насиб этмаган. Мен камтар муаллиф...

– Етар! – дея Труйльфу кескин оҳангда унинг гапини бўлди. – Сен дорга осиласан. Бу мушкул иш эмас, марҳаматли фуқаролар! Қўлингизга тушганимизда бизга қандай муомала қилсангиз, биз ҳам шундай йўл тутамиз. Дайдиларга қўллайдиган қонунингиздан ўзингизга қарши фойдаланамиз. Агарда у адолатсиз бўлса – айб ўзингизда. Онда-сонда бўйнига сиртмоқ солинган виждонли кишининг афт-башарасини томоша қилиб туриш ҳам керак-да! Қани, ҳаракатингни қил, оғайни! Устингдаги йиртиқ-ямоқни мана бу хонимларга ечиб бер. Дайдиларнинг кўнглини овлаш учун сени осийларини буюраман, сен эса томоғини хўллаб олиши учун ҳамёнингни уларга ҳадя қиласан. Ўлимингдан олдин ибодат қилмоқчи бўлсанг, ҳар хил лаш-лушлар орасида Сен-Пьер-о-Беф черковидан ўғирланган жуда ажойиб тош маъбуда сенинг ихтиёрингда. Ҳасратингни унга тўкиб солишинг учун тўрт дақиқа вақтинг бор.

¹ Yombre, quila lu sombrero! (исп.) – Эй, шляпангни еч!

Нутқ жуда ваҳимали эди.

– Марҳаматли императорлар ва қироллар! – дея гап бошлади Гренгуар совуққонлик билан (аллақандай мўъжиза туфайли унда ўзига ишонч ва овозида қатъият пайдо бўлган эди). – Эсингизни йиғинг! Ахир, бугун эрталаб Саройнинг катта залида намойиш этилган мистерия муаллифи – шоир Пьер Гренгуар бўламан.

– Нахотки, бу сен бўлсанг! – деди Клопен ҳайратланиб. – Худо ҳақи, мен ҳам ўша ерда эдим! Нима ҳам дердим, эрталаб барчанинг ғашига теккан бўлсанг, кечқурун бу сени афв этиш учун далил бўла олмайди, биродар!

“Ҳа, бу исканжадан қутулиш осон бўлмайдиган кўринади”, – деб ўйлаган Гренгуар ва яна бир бор уриниб кўришга қарор қилди.

– Нима сабабдан, – деди у, – шоирлар қашшоқ тиланчилар қавмига кiritилмаганини сира тушуна олмайман. Эзоп дарбадар, Ҳомер қашшоқ, Меркурий ўғри бўлган, ахир...

– Бўлмағур гапларинг билан бизни алдамоқчимисан? – деб бақирди Клопен. – Оббо, ярамас-ей! Осишларига қаршилиқ қилма, тақдирга тан бер!

– Минг бор узр, марҳаматли қирол, – деди Гренгуар ўз фикрини химоя қилишга уриниб. – Яхшилаб ўйлаб кўрсангиз бўларди... Атиги бир дақиқа гапларимга кулоқ солинг... Ахир, гапимни тингламасдан жазоламассиз...

– Менга қара! – деди у Гренгуарга дағал қўли билан иягини силаб. – Вазиятдан чиқиш чораси бор. Бизнинг сафимизга қўшилишни истайсанми?

Албатта, тирик қолишдан умидини узган ва тақдирга тан беришга шай Гренгуарга бу таклиф қандай таъсир қилганини тасаввур этиш қийин эмас. Ўша заҳоти унга ёпишиб олди.

– Албатта, жон-дилим билан истардим! – дея хитоб қилди у.

– Демак, сен кичик шамшир биродарлигига қўшилишга розисан? – давом этди Клопен.

– Ҳа, кичик шамшир биродарлигига қўшилмоқчиман, – дея жавоб берди Гренгуар.

– Сен озод фуқаролар жамоаси аъзоси эканингни тан оласанми? – сўради Сарик чақа қироли.

– Ҳа, озод фуқаролар жамоаси аъзоси эканимни тан оламан.

– Арго қироллиги фуқароси эканингни-чи?

– Тан оламан.

– Дарбадарлигингни-чи?

– Чин дилдан тан оламан.

– Билиб қўй, – дея қўшиб қўйди қирол, – сен барибир дорга осиласан.

– Жин урсин! – деди тоқати тоқ бўлган шоир.

– Фарқи шундаки, – пинагини бузмай давом этди Клопен, – сен кейинроқ шавкатли Париж шаҳри ҳисобидан тошдан қурилган ажойиб дорга виждонли кишилар томонидан тантанали равишда осиласан. Ҳар холда, бу ҳам таскин берса керак.

– Ҳа, албатта, – унинг гапига қўшилди Гренгуар.

– Сенга бошқа имтиёзлар ҳам берилади. Ҳар бир парижликдан фарқли ўлароқ, озод шаҳар фуқароси сифатида сен кўчаларни тозалаш ва ёритиш учун пул тўламасликка ҳақлисан.

– Омин, – дея дуо қилди шоир, – мен розиман. Мен – дарбадарман, арготинликман, шаҳарлик озод фуқароман, кичик шамширман, хуллас, сизга нима керак бўлса – шуман. Ҳазрати олийлари, файласуф бўлганим учун буларнинг бари жисмимга жо бўлган. Сизга маълумки, *et omnia in philo-sophia, omnes in philosopho contentur*¹.

Сарик чақа қиролининг башараси тумшайди.

– Шошманглар! – деди у. – Сал бўлмаса, эсдан чиқарай дебман!.. Одамни осидан олдин, одатимизга кўра, у билан турмуш қуришга рози бўладиган аёл бормикан, деб атрофдагилардан сўрашимиз керак. Бу сен учун сўнгги имконият, оғайни. Хуллас, манжалақини ё сиртмоқни танлашингга тўғри келади.

Гренгуар енгил нафас олди: аммо сўнгги ярим соат мобайнида икки бор ҳаётга қайтганини эътиборга олсак, яна бир бор шундай бахт кулиб боқадими-йўқми, айтиш қийин.

– Эй! – дея бақирди яна бочка устига чиқиб олган Клопен. – Эй! Хотин-халаж, қариқизлар! Орангизда, ким бўлишдан қатъи назар – алвас-ти бўладими ёки мушук, унга тегмоқчи бўлганлар борми? Сувтекин эр-как кимга керак?

Сирасини айтганда, ўша кезларда аянчли аҳволда бўлган Гренгуар бировнинг эътиборини жалб этиши амримаҳол эди. Шу боис аёллар бу таклифга парво қилишмади. Уларнинг: “Йўқ-йўқ, яхшиси, уни осган маъкул. Бу бизга ҳузур-ҳаловат бахш этади”, деган гапини шўрпешона шоиримиз ўз қулоғи билан эшитди.

Шунга қарамай, оломон орасидан аёл зотига мансуб уч киши ажралиб чиқди-да, кўздан кечириш учун унга яқинлашишди. Биринчиси, юзи тўртбурчак бақалок қиз эди. У файласуфнинг рўдапо камзулига разм солди. Эскириб кетган камзулдаги йиртиқ-ямоқ каштан қовуриладиган товадаги тешиклардан ҳам кўп эди. Қиз афтини буриштирди.

– Жулдурвақи! – деди у тўнғиллаб. – Плашинг қани?

– Йўқотиб қўйдим.

– Шляпанг-чи?

– Уни тортиб олишди.

– Пойабзалинг-чи?

– Тагчарми узилай-узилай деб турибди.

– Ҳамёнинг бордир, ахир?

– Афсус, – деди Гренгуар тутилиб, – чўнтагимда ярим чақа ҳам йўқ.

– У ҳолда миннатдорчилик билдириб, сени осидан сўраганинг маъкул! – деди қиз кескин оҳангда ва ўгирилиб ундан узоклашди.

Жирканч башараси билан ҳатто Мўъжизалар ҳовлисидагилардан ҳам яққол ажралиб турган, қорамтир юзини ажин босган иккинчи аёл Гренгуар атрофида айлана бошлади. Наҳотки, мана шу тасқара мени олишга қарор қилса-я, деган ҳадик Гренгуарнинг кўнглига ғулғула солди.

Хайриятки, аёл: “У ҳаддан ташқари озгин экан”, – деб минғирлади-да, нари кетди.

Учинчиси – нисбатан норғул, у қадар бадбашара бўлмаган ёшгина қиз эди. “Қутқаринг мени!” – дея шивирлади шўрлик шоиримиз. Унга ачиниб турган қизнинг афт-ангори ўзгарди, у юбкасидаги бурмани тўғрилаб, нима қиларини билмай, иккиланиб қолди. Гренгуар диққат билан унинг ҳаракатини кузатиб турарди: бу қиз унинг сўнгги илинжи

¹ *Et omnia in philosophia, omnes in philosopho contentur (лат.)* – Фалсафа ва файласуфлар учун тўсиқ ҳам, чегара ҳам йўқ.

эди. “Йўк, – деди қиз. – Хомсемиз Гильомдан калтак ейиш кимга ҳам керак”, – деди-да, оломонга аралашиб кетди.

– Омадинг йўк экан, оғайни, – деди Клопен.

У бочка устида тик туриб, кимошди савдоси чоғида баҳоловчининг сўзлаш оҳангига таклид қилиб, бақирди:

– Уни олмоқчи бўлганлар борми? Бир... икки... уч!.. – Кейин дор томон бурилди-да, боши билан ишора қилди: – У энди сизники бўлди!

Шу пайт арготинликлар орасида ғала-ғовур кўтарилди:

– Эсмеральда! Эсмеральда!

Бир сесканиб тушган Гренгуар овоз келаётган томонга қайрилди. Икки томонга тисарилган оломон маъсума, бениҳоя гўзал хилқатга йўл берди.

Бу лўли қиз эди.

– Эсмеральда! – дея шивирлади ҳайратланган Гренгуар. Бугунги кундаги барча таассуротларини бир-бири билан боғлаган бу сеҳрли сўз уни ҳам ҳаяжонга солган эди.

Бу хилқат гўзаллиги ва сеҳру жодуси билан Мўъжизалар ҳовлисини буткул забт этгани сезилиб турарди. Эркак ва аёллар бир оғиз ҳам гапирмасдан, унга йўл беришар, лўли қизнинг биргина қарашидан бадбашара юзлари ёришиб кетгандек бўларди.

Енгиладан кадам ташлаб, у маҳкумга яқинлашди. Ёқимтой Жали унга эргашди. Гренгуар қоққан қозикдай қотиб турарди. Эсмеральда бирпас жимгина унга қараб турди.

– Бу одамни дорга осмоқчимисиз? – деб сўради у виқор билан Клопенга муурожаат этиб.

– Ҳа, синглим, – дея жавоб берди Сарик чақа қироли, – сен уни эр қилиб олмасанг, албатта.

Қизнинг юзида аллақандай жозоба пайдо бўлди.

– Мен уни оламан, – деди у қатъият билан.

Шу тобда Гренгуар эрталабдан буён юз бераётган воқеалар туш, бу хол эса тушнинг давоми эканига ишонгиси келарди.

Воқеаларнинг бундай тус олиши қанчалик ёқимли туюлмасин, улар Гренгуарни ҳаддан ташқари ларзага солган эди.

Шоирнинг бўйнидан сиртмоқни ечиб, курсидан туширишни буюришди. Титроқ ва ҳаяжон босганидан у ўтириб олишга мажбур бўлди. Лўлилар герцоги индамай олиб келган сопол идишчани лўли қиз Гренгуарнинг қўлига тутқазди.

– Ерга отинг, – деди у.

Идишча тўртга бўлиниб парчаланиб кетди.

– Оға! – деди лўлилар герцоги икковининг бошига қўлини қўйиб. – У сенинг хотининг. Синглим! У сенинг эринг. Кетаверинглар.

VII. Никоҳ кечаси

Орадан бир неча дақиқа ўтар-ўтмас Гренгуар шинам ва яхшигина иситилган гумбазли кулбада девордаги тоқчадан бирон-бир егулик олиб қўйишларини кутиб, кичкина стол ёнида пайдо бўлди. Олдинда уни юмшоқ тўшак ва жозибали қиз билан мулоқот кутиб турарди. Бу саргузаштларнинг бари сеҳрли эртакка ўхшарди. У чиндан ҳам ўзини эртаклардаги шахзодалардек ҳис этар, икки қанотли хаёлий мавжудотга

кўшилган ва бир зумда уни дўзахдан жаннатга етказиб қўядиган учкур арава жойида турган-турмаганига ишонч ҳосил қилиш учун вақти-вақти билан теварак-атрофга аланглари. Баъзан оёғи ердан бутунлай узилмаслиги учун, воқеликка қайтар ва камзулининг йиртиқ-ямоғини синчиклаб кўздан кечирарди. Мана шу риштагина хаёлот оламида кезиб юрган идрокни воқелик билан боғлаб турарди.

Қиз эса унга заррача эътибор қилмас; кулбадан чиқиб кетар, қайтиб келар, курсичани у ёқ-бу ёққа сураб, эчкича билан сирлашар, баъзи-баъзида унга афтини буриштирарди; ниҳоят, стол ёнига келиб ўтирганда, Гренгуар унга тузукроқ разм солиш имконига эга бўлди.

Азиз китобхон, сиз ҳам бир вақтлар бола бўлгансиз ва эҳтимол, болалик туйғулари ҳамон тарқ этмаган бўлса ажаб эмас. Албатта, неча бор куёш порлаб турган кунларда шовуллаб оқаётган дарё қирғоғида ўтириб, шиддат билан шохдан-шохга қўниб, уларнинг ҳар биридан гўё бўса олиб учаётган, қанотчалари яшил ёки мовийранг ниначини кузатган бўлсангиз керак (айтишим керакки, ҳаётимнинг энг сермахсул кунлари ана шу машғулот билан ўтган). Фикрингиз ва нигоҳингиз пирпираётган шиддатли ҳаракат ортида яширин аллақандай кўз илғамас тимсол ва чийиллаб визиллаётган тўқ қизил ёки ҳаворанг қанотларнинг ажаб-товур қуюнини қанчалик меҳр ва ҳайрат билан кузатганини бир эслаб кўринг. Қанотчаларининг ҳилпираши туфайли кўз зўрға илғайдиган бу ҳавойи мавжудот сизга қандайдир мавҳум, кўриб, ушлаб бўлмайдиган хилқатдек туюлган бўлса не ажаб. Ниҳоят, ниначи ёнингиздаги шох учига келиб қўнганда, нафасингизни ичингизга ютиб, унинг узунчок, шаффоф қанотчалари, ялтироқ либоси, иккита биллурсимон кўзларини кузатиб ҳайратланганингиз, бу ғаройиб тимсол яна шарпага, тирик мавжудот эса – саробга айланиб қолишидан кўрққанларингиз эсингиздадир? Ана шу таассуротларни хотирангизда жонлантисангиз, шу чокқача Эсмеральдани рақс, кўшиқ ва ғала-ғовур гирдобидида кўз қири билангина кўрган Гренгуар кўнглидан энди нималар кечаётганини тушунган бўлардингиз.

“Эсмеральда деганлари шу экан-да! – қизга ўйчан тикилиб, ширин орзулар оғушига шўнғиган Гренгуар кўнглидан шундай гап ўтди. – Самовий мавжудот ва кўча раққосаси! У қанчалик шафқатсиз бўлса, шунчалик меҳр-мурувватли! Бугун эрталаб сўнги зарба билан мистериямни яқсон қилди, кечкурун эса унинг ўзи ҳаётимни сақлаб қолди. Нажоткор фаришта! Умрим бино бўлиб, бу қадар жозибали аёлни кўрмаганман. Жуда ғалати йўл билан ўзиники қилмоқчи бўлган бу гўзал, ҳойнаҳой, мени телбаларча севиб қолган бўлса керак. Ҳа, дарвоқе, – деди у ўзига ўзи, кўкқисдан ўрнидан туриб. Шу тобда унинг қалбида феъл-атвори ва қарашларининг негизини ташкил этган воқеликни теран ҳис этиш туйғуси жўш урарди. – Нима бўлганда ҳам, мен унинг эриман, ахир!”

Кўзларида қандайдир майл акс этган, дадиллик ва назокат билан ўзига яқинлашиб келаётган Гренгуарни кўрган лўли қиз беихтиёр ортга тисарилди.

– Сизга нима керак? – деди у.

– Наҳотки, фаҳмламаётган бўлсангиз, севгилим Эсмеральда? – деди Гренгуар ва овозидаги эҳтирос ўзини ҳам ҳайрон қолдирди.

Лўли қиз ҳайрат билан унга тикилиб қолди.

– Нима демоқчисиз, тушунмаяпман?

– Бу ёғи қандоқ бўлди? – давом этди Гренгуар. – Ахир, мен сеники эмасманми, нозиккинама? Сен меники эмасми?

Шундай деб қизнинг белидан қучоқлади.

Аммо лўли қиз баликдек қўлидан сирғалиб чиқиб кетди. Қулбанинг нариги томонига бориб эгилди ва Гренгуар кўз очиб-юмгунча қизнинг қўлида кичкина ханжар ярқираб кўрди. Мағрур, дарғазаб, лаблари кимтилган, юзлари етилган олмадек қизарган лўли қиз унинг рўпарасида турарди; бурун тешиклари шишган, кўзларидан ўт чакнарди. Шу пайт иккита ўткир шох билан “қуролланган” эчкича ҳам, бошини эгиб, хужумга шай бўлиб турарди. Буларнинг бари кўз очиб-юмгунча юз берган эди.

Асаларига айланган ниначи чақаман деб турарди.

Довдираб, тили калимага келмай қолган бечора файласуфимиз телбаларга ўхшаб бир эчкичага, бир Эсмеральдага тикиларди.

– Эй муқаддас Биби Марям! – деди у ўзига келиб. – Вой, довюрақлар-ей!

Лўли қиз ниҳоят тилга кирди:

– Қараб турсам, муттаҳам экансан-ку!

– Кечирасиз, хоним, – деди Гренгуар илжайиб, – мени нима учун эр қилиб олдингиз бўлмаса?

– Сени дорга осишса, яхши бўлармиди?

– Демак, дордан кутқариш учунгина менга турмушга чиққансиз, шундайми? – деди ишқий орзу-умидлари чилпарчин бўлган Гренгуар.

– Хаёлимда яна нима ҳам бўлиши мумкин?

Гренгуар лабини тишлаб қолди. “Албатта, – дея минғирлади шоир, – у ҳақ. Муҳаббат тангриси, тасаввур қилганимдек, менга унчалик хайрихоҳ эмас, шекилли. Шундай экан, ўша машъум идишни синдириш шартмиди?”

Навқирон лўли қизнинг ханжари ва эчкичанинг шохлари ҳамон химояга шай эди.

– Эсмеральда хоним! – деди Гренгуар. – Келинг, яхшиси, сулҳ тузайлик. Мен Шатле айғоқчиси эмасман, шунинг учун Париж ҳокимининг буйруқ ва тақиқларига қарамай, ханжар олиб юрганингизни ҳеч кимга айтмайман. Бироқ саккиз кун аввал Ноэль Лекривенга, қилич кўтариб юргани учун ўн су жарима солинганини билишингизни истардим. Нима бўлганда ҳам, менга бунинг дахли йўқ; бор гапни айтмоқчиман. Менга бирон егулик берсангиз, розилигингизни олмасдан сизга бир қадам ҳам яқинлашмасликка қасам ичаман.

Лўли қиз унинг сўзларини жавобсиз қолдирди. Афтини бужмайтириб, қушча каби бошини кўтарди-да, хохолаб қулиб юборди; ханжар қандай пайдо бўлган эса, худди шундай тезликда йўқ бўлдики, асалари нишини қаерга яширганини Гренгуар илғамай қолди.

Бироздан кейин столда жавдар нон, бир бўлак думба ёғ, бужмайган олмалар ва кўзачада пиво пайдо бўлди. Гренгуар иштаҳа билан егуликни тушира бошлади. Чинни идишга урилиб, шиддат билан тикирлаётган темир санчки чиқараётган товушни эшитган одам унинг муҳаббати иштаҳага айланди деган тўхтама келиши ҳеч гап эмасди.

Рўпарасида ўтириб, уни кузатаётган, тиззасига ёпишиб олган эчкичанинг бошини нозиккина қўллари билан силаётган лўли қизнинг миясини бошқа хаёллар, баъзан лабига табассум югуртирадиган ўйлар қуршаб олган эди.

Қорнини тўйғизиб олган, столда ейилмаган атиги биргина олма қолганини кўрган Гренгуар ўзини қўярга жой тополмай қолди.

– Қорнингиз оч эмасми, Эсмеральда хоним? – деб сўради у қиздан, хижолатдан юзи қизариб.

Лўли қиз бошини чайқаб қўйди-да, кулбанинг гумбазсимон шифтига ўйчан тикилиб қолди.

“Унинг эътиборини нима жалб этаётган экан-а? – ўзига ўзи савол берди Гренгуар лўли қиз тикилган томонга разм солиб. – Гумбазнинг ўртасига ўрнатилган тош пакананинг башараси уни қизиқтирмаётгандир, ахир. Жин урсин! Нахотки, ҳатто шу тасқара билан ҳам рақобатлаша олмасам?”

– Хоним! – деб чақирди Эсмеральдани.

Қизнинг қулоғига гап кирмасди гўё.

У баландроқ овозда такрорлади:

– Эсмеральда хоним!

Беҳуда! Қизнинг хаёллари узоқ-узоқларга парвоз қилган ва Грегарнинг овози ширин орзулардан чалғитишга ожиз эди. Яхшиямки, эчкича бор экан: у эгасининг енгидан секингина торта бошлади.

– Сенга нима керак, Жали? – деди қиз худди ҳозиргина уйқудан уйғонган одамдек.

– Унинг қорни оч, – деди Гренгуар, гап бошлашга имкон туғилганидан мамнун бўлиб.

Эчкича Эсмеральда кафтидаги майдалаб тўғралган нонни аллақандай виқор билан ея бошлади.

Гренгуар қизнинг яна хаёлот оламига шўнгишига чек қўйиш учун нозик савол билан унга мурожаат этишга жазм этди:

– Шундай қилиб, эрингиз бўлишимни истамайсиз, тўғрими?

Қиз унга синчиклаб разм солиб, жавоб берди:

– Истамайман.

– Жазманим бўлишни-чи? – ўсмоқчилаб сўради Гренгуар.

Эсмеральда афтини буриштириб, жавоб берди:

– Истамайман.

– Дўстим бўлишни-чи? – деди Гренгуар ҳафсаласи пир бўлиб.

Қиз яна унга синчиклаб разм солди-да, шошмасдан жавоб берди:

– Эҳтимол.

Қалбига малҳамдек туюлган мана шу “эҳтимол” калимаси Гренгуарни руҳлантириб юборди.

– Дўстлик нималигини биласизми, ўзи? – деб сўради қиздан.

– Албатта, – дея жавоб қилди лўли қиз. – Бу оға-сингил бўлиш дегани; бу бир-бирига яқин, аммо ҳеч қачон қўшилиб кетмайдиган икки рух; бу қўлдаги икки бармоқ дегани.

– Муҳаббат-чи?

– О, муҳаббатми? – деган лўли қизнинг овози титраб, кўзлари чакнаб кетди. – Муҳаббат, бу – муштарак икки қалб дегани. Унинг шаробини татиб кўрган эркак ва аёл фариштага айланади. Муҳаббат, бу – илоҳий неъмат!

– Сизга ёқиш учун қандай хислатларга эга бўлиш керак? – дея гапини давом эттирди Гренгуар.

- Эркак бўлиш керак.
– Мен-чи? – деди Гренгуар хайрон бўлиб. – Эркак эмасманми?
– Менинг тасаввуримдаги эркакнинг бошида дубулға, қўлида шамшир, этигида тилла тепкилари бўлиши керак.
– Шундай денг! – деди Гренгуар. – Демак, тилла тепкиси бўлмаса, эркак эмас экан-да? Сиз кимнидир севасизми?
– Чин дилданми?
– Ҳа, чин дилдан.
У ўйланиб қолди-да, дона-дона қилиб деди:
– Яқин орада мен буни билиб оламан.
– Хўш, нима сабабдан бугун кечқурун билиб олиш мумкин эмас? – сўради шоир меҳри товланиб. – Нима учун ўша эркак мен эмас?
– Феб, – деди у эшитилар-эшитилмас ва шоирга юзланиб сўради: – “Феб” деган сўз нимани англатади?
Гренгуар бу сўзнинг айтган гапларига қандай дахли борлигини унчалик англамаган бўлса ҳам, билимдонлигини кўрсатишдан ўзини тия олмади ва кўкрак кериб деди:
– Бу лотинча сўз бўлиб, “қуёш” маъносини англатади.
– Қуёш!.. – такрорлади лўли қиз.
– Жуда зўр мерган бўлган маъбудани шундай деб аташган, – дея кўшиб кўйди Гренгуар.
– Маъбуда дейсизми? – такрорлади лўли қиз аллақандай ўйчанлик ва эҳтирос билан.
Шу пайт кутилмаганда қизнинг қўлидаги билакузуклардан бири ечилиб, ерга тушди. Уни олиш учун Гренгуар пастга эгилди. Қаддини ростлаганда қиз ҳам, эчкича ҳам ғойиб бўлганди. Зулфиннинг шақиллагани кулоғига чалинди, холос. Қўшни кулбачага олиб борадиган эшикча ичкаридан қулфланган бўлса керак.
“Менга тўшак қолдиргандир, ахир?” – деб ўйлади файласуфимиз.
У кулбани айланиб чикди. Бу ерда ухлаш учун ярайдиган ягона жиҳоз – узунчоқ ёғоч сандиқдан бошқа ҳеч вақо йўқ эди; қопқоғи ўйма бўлгани сабабли Альп тоғида узунасига ётиб олган Микромегас¹ ҳис этган ноқулайликлар сандиқ устига чўзилган Гренгуарнинг ҳам бошига тушди.
– Нима ҳам қилардим, – деб ўйларди у, тўшакда қулайроқ жойлашиб олишга уриниб. – Тақдирга тан беришга тўғри келади. Жуда ғалати никоҳ кечаси! Минг афсус! Идиш синдириш удуми билан бошланган бу тўйнинг содда ва қадимий анъаналари менга жуда маъқул келган эди-да!

(Давоми келгуси сонда)

¹ Микромегас – буюк француз мутафаккири Вольтернинг “Микромегас” фалсафий қиссаси қаҳрамони – Сириус сайёрасидан Сатурнга саёҳат қилган бўйи 8 лье (1 лье тахминан 4500 м.) бўлган афсонавий паҳлавон.

Анна АХМАТОВА

(1889–1966)

ШУНДОҚҚИНА ДЕНГИЗ БЎЙИДА

Достон

*Рус тилидан
Абдулла ШЕР
таржимаси*

ПУШКИНОНА ТИНИҚЛИК

Рус адабиётининг тадрижий ривожига феноменал воқелик сифатида жаҳонни ҳайратга солган маънавий ҳодисалардан. У XIX аср иккинчи ярмидан XX аср бошларигача бўлган вақт ичида улугъ истеъдодларнинг мунтазам етишиб чиқиши билан ажралиб туради. Бу даврда Л. Толстой, Ф. Достоевский, И. Тургенев, Н. Некрасов, А. Островский, В. Белинский, Н. Чернышевский, А. Чехов каби буюклар майдонга чиқди. Улар билан кетма-кет адабиётга кириб келган М. Горький, И. Бунин, А. Блок, С. Есенин, В. Маяковский, Б. Пастернак, А. Ахматова, М. Цветаева, О. Мандельштам, М. Шолоховлар ҳам буюклар силсиласини давом эттирдилар. Лекин улардан кейин бу силсила парчалаб ташланди. 1917 йили инқилоб баҳонасида большевиклар диктатурасини ўрнатиб, Россия империясини янгилаган ва том маънодаги “Ёвузлик салтанати”га асос солган В. Ульянов (Ленин) сўз эркинлиги ва демократиянинг барча кўринишларини тақиқлаб, “қизил террор”ни (шу номда журнал ҳам чиқарилган) давлатнинг асосий йўналишига айлантирди ва бунинг оқибатида барча тараққийпарвар ғоялар ҳамда уларнинг муаллифлари мисли кўрилмаган даражадаги бешафқатлик билан қатағон қилинди. Бу сиёсий “Дажжол”нинг қонхўрлигини унинг шогирди И. Жуҳашвили (Сталин) “муваффақиятли” давом эттирди ва XX асрнинг 60-йилларигача Шўролар иттифоқи деб номланган ёвузлик салтанатида отиб ташланган, қамалган, сургун қилинган беғуноҳ одамлар сони ўнлаб миллионларни ташкил этади. Ана шундай шароитда рус адабиётидаги буюклар силсиласининг охириги олтин ҳалқасини ташкил этган истеъдод эгалари мисли кўрилмаган қийин шароитда яшаб, ижод қилдилар: М. Горький касалхонада заҳарланди, қаттиқ хасталанган А. Блок, чет элда қолиб кетиши хавотирида, хорижда даволашишга юборилмасдан, ўлимга маҳкум этилди. С. Есенинга ижодий сафар учун Эронга боришга рухсат берилмади, у “Форс тароналари” туркумини Бокуда ёзишга мажбур бўлди, кейинроқ эса бўғиб ўлдирилди, Н. Гумилёв қатл қилинди, В. Маяковский ўзини ўзи отиб ташлади, О. Мандельштам қамоқ жойида вафот этди, М. Цветаева қашшоқликдан Адабиёт жамғармасида очилаётган

¹ Манба: Ахматова А. Сочинения в 2 т. Т. 1. – М.: Правда, 1990.

ошхонага идиш-товоқ ювадиган оқсоч бўлиб ишга кириш учун ариза ёзди, лекин ошхонада иш бошламасидан олдин ўзини осиб кўйди, А.Ахматованинг ёлғиз ўғли, шоира бир шеърда айтганидек, унинг ўрнига қамалди, кейинчалик ўзи Ёзувчилар уюмчасидан чиқарилиб, очлик-қашшоқликка маҳкум этилди, Б.Пастернакка Нобель мукофотини бориб олиш таққиланди...

Орасидан бир эмас, уч нафар Нобель мукофоти соҳиби чиққан ана шу буюклар силсиласининг “сўнги могоканлар”и дастлаб ўзларини рус адабиётини янгилашга бел боғлаган турли модернистик йўналишлар вакиллари сифатида намён қилдилар. Бугун сизга таржимаси тақдим этилаётган “Шундоққина денгиз бўйида” достонининг муаллифи Анна Ахматова дастлаб акмеизм оқими вакили сифатида ижод қилган улуғ сўз санъаткори эди.

“Акмеизм” тушунчаси қадимги юнончадаги юсак, бирор-бир нарса-ҳодисанинг энг баланд поғонаси, қулф урган ҳолати маъноларини англайдиган “акме” сўзидан олинган бўлиб, XX аср бошида бир гуруҳ ёш шоирлар “Аполлон” журнали теварагида йиғилиб, “Шоирлар корхонаси” деган жўнгина номда адабий тўғарак туздилар ва унинг услубий йўналишини акмеизм номи билан атадилар. Уларнинг эстетик талаблари ўша давр шеърлятида етакчи мавқега эга бўлган символизм оқимига қарама-қарши тарзда шеърлятни муҳамлик ва рамзийликдан халос қилиш ҳамда моддий реалликдаги манзаралар тасвирини яратиб, кўз ва онг нисбатан аниқ илғаб оладиган ташбеҳлар орқали уни пушкинона табиийликка йўналтиришни тақозо этар эди. Улар орасида А.Ахматова, О.Мандельштам ва Н.Гумилёвлар ёш, лекин катта истеъдод эгалари, бўлажак улуғ шоирлар сифатида алоҳида ажралиб турарди. Шу жиҳатдан улкан рус адабиётшуноси Б.Эйхенбаумнинг “Анна Ахматова. Тажрибавий таҳлил” (1923) мақоласидаги куйидаги сўзларни рўёбга чиққан башорат деб аташ мумкин: “Ахматова ва Мандельштам – акмеизмнинг юсак ютуғи, – деб ёзади олим. – Аъналарнинг кўриқчилари сифатида улар, эҳтимол, янги шоирларнинг устозларига айланкилари мумкин, бироқ бу жараён ҳамманинг кўзига ташланган ҳолда рўй бермайди... Ахматова ижодига бундан кейин қандай тадрижийлик насиб этишидан қатъи назар, унинг шеърляти такомилига етган услубга – қатъий қоидага айланганлиги сезилиб турибди, унга тақлид қилиш мумкин, лекин уни тараққий эттиришининг иложи йўқ”. Ўша даврнинг энг буюк шоири А.Блок ҳам акмеистларга қарши ёзган “Илоҳсиз, илҳомсиз” мақоласида улар орасида фақат Ахматовани “ҳақиқий истисно” деган сифат билан баҳолайди². Блок Ахматованинг эътиборингизга ҳавола этилаётган биринчи достонини, ундаги “барча аёлларга хос бўлган инжиқликлардан” қатъи назар, сўнги пайтларда жонга тегиб кетган назмбозлик туфайли шеърдан зада бўлган шеърхонни, яъни ўзини яна шеър мутолаасига қайтарган асар деб атайди³.

Достоннинг ўзига келсак, унда эндигина балоғатга етган қиз эртақлар ва мўъжизалар оламида яшаб, “ўз шаҳодаси”ни кутади ва унинг келишига қаттиқ ишонади. Лекин бешафқат ҳаётий реаллик “ўз маликасини” “оқ тулпорда” ёки “оқ кемада” излаб келадиган шаҳодаларни – қизларнинг ширин сурурий орзуларини тан олмайди, шу боис унинг хаёлий шаҳодаси ҳалок бўлади. Қизча ўзи яшаётган замон, эртақларидаги “олтин даврлар”дан фарқли ўлароқ, “темир аср” эканини англаб етади. Муаллиф шу тахлит сўнги болалик орзулари билан хўшлашаётган бўй қизнинг XX аср бошларидан рус шеърляти учун хос бўлган модернистик бадиий қиёфасини яратади. Анна Ахматова ўз хотираларида бу ҳақда фикр юритар экан: “Кўрфазлар нимталар пастқам қирғоқни, Денгизга қочдилар барча елканлар...” сатрларини келтириб, достон хусусида: “Бу – аср бошида Херсонесдаги⁴ “ёшлигим билан”, “ёввойи қизча”лигим билан ўзимнинг хўшлашувим ва уришининг (I жаҳон урушининг – А.Ш.) темир қадамларини ҳис этишимиз эди”⁵. Шундай қилиб, бу достон Анна Ахматова ижодида романтик ҳиссиётларнинг ҳаётий реаллик,

¹ Эйхенбаум Б. О поэзии. –Л.: Советский писатель, Ленинградское отделение, 1969. С. 85.

² Қаранг: Блок А. Собрание сочинений в 8 т. Т. 6. –М.–Л., ГИХЛ, 1962. С. 180.

³ Қаранг: Блок А. Собрание сочинений в 8 т. Т. 8. –М.–Л., ГИХЛ, 1963. С. 458–459.

⁴ Қадимги кўҳна шаҳар (э.о. 422 – 421 й.й).

⁵ Иқтибос таржима амалга оширилган нашрнинг 387-бетидан олинди.

моддий дунё манзаралари билан боғлиқ ва уйғун ҳолда тасвирлаган илк йирик асар тарзида катта аҳамиятга эга, бўлажак улуғ шоиранинг пушкинона реализмни эгаллаш йўлидаги муваффақиятларидан биридир. Зеро, буюк Пастернакнинг Ахматова шеъриятидаги пушкинона тиниқлик ҳақида доимо ҳавас билан гапириши ва улуғ рус адабиётшуноси В.Жирмунский ёзган: “Пушкин Ахматованинг мухтасарлик, бадиий соддалик ва ҳақиқий шеърини сўз борасидаги бир умрлик устози бўлиб қолди”, – деган сўзлари бежиз эмас эди¹. Бунга Анна Ахматова ижодининг акмеизм даврига оид мазкур достони таржимаси билан танишгач, ўзингиз ишонч ҳосил қиласиз.

Таржимон

I

Кўрфазлар нимталар пастқам қирғоқни,
Денгизга қочдилар барча елканлар.
Мен-чи, қуритаман хўл, шўр сочимни
Ердан бир тош нари ялпоқ харсангда.
Яшил балиқ келар ёнимга сузиб,
Кўнар оқ чорлоқ ҳам келиб ёнимга.
Мен эса димоғдор, жаҳлдор, қувноқ,
Бунинг бахт эканин ўйламасдим ҳам.
Олиб кетмасин деб шамол ё дайди
Сариқ кўйлагимни мен кўмиб қумга,
Гоҳ денгиз юзида чалқанча ётиб,
Гоҳ сузиб кетардим олис-олисга.
Ҳар гал қайтар пайтим шарқдаги маёқ
Аллақачон лип-лип қилиб турарди
Ва роҳиб Херсонес дарвозасида
Дерди: “Нега тунда юрибсан, қизим?”

Кўшилар биларди – сезардим сувни.
Шу сабаб қазинса гар янги қудуқ,
Зое кетмасин деб кўпнинг меҳнати,
Мени чорлашарди жой кўрсатишига.
Худди кўзиқорин терганим каби
Француз ўқларин йиғар эдим мен
Ва оғир бомбалар парчаларини
Уйга келтирардим этакка солиб.
Сўнг дердим синглимга иддао билан:
“Бил, ҳали малика бўлганимда мен
Олти зирҳкема, олти канонер²
Қайиғин қурдириб тизардим сафга,
Токи Фиолентага³ қадар ҳудудда
Кўриқласин дея кўрфазларимни”.
Кечқурун эса мен ётар олдидан
Чўқиниб қорамтир бутга, дер эдим:
“Илоё, урмасин гилосларни дўл,
Илоё, муғомбир, топагон дайди
Сариқ кўйлагимни кўриб қолмасин”.
Балиқчилар билан қадрдон эдим.
Тўнтарилган қайиқ остида бирга

¹ Жирмунский В. Творчество Анны Ахматовой. – Л., Наука, Ленинградское отделение, 1973. С.75.

² Канонер – кичик ҳарбий кема.

³ Фиолента – Қримнинг жануби-ғарбидаги бурун.

Ўлтириб жаладан қочган пайтларда,
Тинглардим денгизчи сарғузаитларин
Ишониб уларнинг ҳамма гапига.
Улар ўрганганди менга жуда ҳам,
Агар бандаргоҳда кўринмай қолсам,
Кетимдан қизчани юборишарди:
“Бизникилар қайтди! – чақирарди у. –
Бугун қалқонбалиқ қовурамиз!” деб.
Кулранг кўз йигитча, бўйлари баланд,
Ўзимдан ярим ёш кичкина бола
Бир тўп оқ атиргул узатди менга,
Мушк бўйин таратган оқ атиргуллар,
Сўнг деди қисқача қилиб: “Майлими,
Шу тоида сен билан бирга ўтирсам?”
Мен кулдим устидан: “Атиргулми, фу!
Тикани санчилиб озритар қўлни!”
“На чора, – деди у, – мен нима қилай?
Севиб қолган бўлсам сени шунчалик!”
Менга алам қилди: “Эси йўқ! – деб, сўнг
Сўрадим: – Нима, сен шахзодамисан?”
Кулранг кўз эди у, новча йигитча,
Ўзимдан ярим ёш кичкина бола.
“Сенга, – деб айтди у, – уйланмоқчиман,
Яқинда мен катта йигит бўламан
Ва шунда шимолга кетамиз бирга...”
Ёқмагани учун менга гуллари,
Шимолга кетиш ҳам ёқмаганидан
Баланд бўй йигитча йиғлаб юборди.

Қандай овутишини билмай, дедим мен:
“Ўйлаб кўр, малика бўламан, ахир,
Хўш, менга сендек эр нимага керак?”
“Начора, унда мен бўламан роҳиб
Сизнинг Херсонесда”, – деди хўрсиниб.
“Йўқ ундай қилмагин, чунки роҳиблар,
Қачон қарамагин, ўлгани ўлган.
Ҳар гал биттасини кўмишиб, тавба,
Қолганлари ҳатто йиғлашмайди ҳам”.
Кетди хайрлашмай йигитча маъюс,
Атиргулларини қўлига олиб.
Мен уни жўнатиб юбордим шундай,
Демадим: “Майлига, ўтир мен билан”.
Аммо киши билмас айрилиқ дарди
Ёвшан қоплаб олган кулранг дашт бўйлаб
Бўм-бўш Корсун¹ узра, ўлик кенгликда
Оппоқ чорлоқ бўлиб инграб юборди.

II

Кўрфазлар нимталар пастқам қиргоқни,
Денгизга қулади дуд босган қуёш.

¹ Корсун – ҳозирги Севастополь ўрнидаги қадимий шаҳар.

Шу пайт лўли хотин чиқди-да гордан,
 Мени бармоқ билан имлаб чақирди:
 “Нега ялангоёқ юрибсан, бекач,
 Тезда ҳам қувониб, ҳам бой бўласан.
 Ҳайитда келади олийзот меҳмон,
 Олийзот меҳмонга қилгайсан таъзим;
 У меҳмон чирой ва севгингга эмас,
 Сенинг қўшигингга бўлади мафтун”.
 Мен лўли хотинга бердим хочимни
 Ечиб тилла занжир билан бўйнимдан.
 Қувониб дедим сўнг: “Мана, ўзидан
 Илк бор хабар берди азизим менга”.

Бироқ хавотирда ёқтирмай қолдим
 Барча кўрфазларим, барча горимни.
 Илонни чўчитиб қамишлар аро
 Краб тутмай қўйдим кечки овқатга,
 Аксинча борардим жануб томонга,
 Токзор ортидаги тош кони томон
 Олис масофага қилмасдан парво.
 Баъзан янги уйнинг бекаси имлаб,
 Олисдан чорларди: “Бир кириб ўтгин,
 Қадами қутлуғ деб билар эл сени”.
 Дер эдим мен: “Фақат келтиради бахт
 Отнинг тақаси-ю янги чиққан ой”.
 Хоналарга кириши ёқмасди менга.

Шарқдан эсар эди қуруқ шамоллар
 Осмондан оғарди улкан юлдузлар.
 Дуо қилишарди қуйи черковда
 Сафарга отланган денгизчиларни.
 Медузалар келиб кўрфаз четига
 Худди тунда қулаб тушган юлдуздек
 Чуқур сув тубида қалқарди мовий.
 Қандай “қурей”лашин турналар кўкда,
 Қандай чириллашин чирилдоқларнинг,
 Аскар хотинининг қўмсаиларини –
 Барча оҳангларни қолдим-у эслаб,
 Лекин шаҳзодамни асир этгувчи
 Қўшиқ оҳангини билмас эдим мен.
 Тушимга кирарди калта қўйлакли
 Энсиз билакузук таққан битта қиз.
 Тафтсиз қўлларида тутиб оқ майни,
 Жимгина ўлтириб, узоқ тикилиб,
 На менинг қайғумдан сўз сўрар эди,
 На ўз қайғусини айтарди менга,
 Фақат у елкамни силарди майин.
 Қандай топиб олар экан шаҳзодам,
 Наҳот, эслаб қолган бўйи бастимни?
 Унга ким кўрсатар уйимга йўлни? –

Ахир, йўлдан олис бизнинг эски уй.
Ёмғирли шилта қиш куз ўрнин олди,
Дарчамдан хонага уради шамол.
Боз девори бўйлаб довдирар печак,
Ховлимизга келиб бегона итлар,
Тонггача улурди дарчам остида.
Юракка энг қийин паллалар эди.
Эшикка қараб, мен дердим шивирлаб:
“Тангрим, оқилона шоҳлик қилиб биз,
Нақ денгиз бўйида черковлар қуриб,
Баланд маёқларни ўрнатиб, шаксиз,
Сув билан заминни қўриқлаб сергак,
Бирор-бир кимсани қилмаймиз хафа”.

III

Ногоҳ майинлашди қорамтир денгиз
Қайтди қалдирғочлар унига яна.
Қирмизи бўлди ер қизғалдоқлардан,
Яна қувонч тўлди денгиз бўйига.
Бир кеча ичида ёз келди, тавба,
Баҳорни шу тахлит кўрмай ҳам қолдик
Ва мен кўрқмай қўйдим янги тақдирнинг
Четлаб ўтишидан энди бутунлай:
Мен катта рўзанинг шанба шомида
Черковдан келдим-у, дедим синглимга:
“Ма, сен ол шамимни ва тасбеҳимни,
Уйда қолдираман Библиёмизни.
Бир ҳафтадан кейин Ҳайит бўлади,
Вақти аллақачон тайёргарликнинг,
Чамаси шаҳзода йўлда, денгиздан
Келади у мени олиб кетгани”.
Гапимдан ҳайратда, индамай, синглим
Фақат бир хўрсинди, балки эслади
Лўли гор оғзида айтган сўзларни:
“У олиб келади сенга тақинчоқ,
Феруза кўз узук, шундай, тўғрими?”
“Йўқ, – дедим мен, – ҳали билмаймиз бизлар
У менга қанақа совға беришин”.
Эгизак эдик биз Лена иккимиз,
Шундай ўхшардикки бир-биримизга,
Чақалоқ пайтимиз фарқларди ойим
Иккимизни фақат холларимиздан.
Болаликда синглим юролмас эди,
Худди мум қўғирчоқ каби ётарди;
Ҳеч қачон ҳеч кимга қилмасди жаҳл,
Тўр тўқишни эса яхши кўрарди,
Ҳатто босриқарди тушида ҳам тўқиб;
Ўзим эшитганман шивирлашини:
“Ҳаворанг ёпинчи Биби Марямга...
Ё худо, ҳаворий Иоан кўзининг

Ёшига марварид топаман қайдан?..”
 Ҳовлини шўра-ю ялпизлар босган,
 Хўтик ўт чимдирди эшик олдида,
 Походдан тўқилган узун курсида
 Қўлларини ёйиб ётарди Лена.
 Тўқшини согиниб зерикарди у –
 Бунақа байрамда гуноҳ-да ишлаш.
 Херсонес томондан келтирар шамол
 Ҳайитни билдирган қўнғироқ сасин.
 Ҳар жаранг урилиб тўзри юракка,
 Томирда қон бўлиб оқарди гўё.
 “Ленажон, – дедим мен синглимга қараб, –
 Мен ҳозир кетаман соҳил бўйига.
 Агар излаб келса мени шаҳзода,
 Унга йўлни ўзинг тушунтириб қўй,
 Токи етиб олсин у менга қирда,
 Жуда ҳам денгизга боргим келяпти”.
 “Қаерда эшитдинг сен шаҳзодани
 Мафтун қиладиган ўша қўшиқни? –
 Деб кўзин ним очиб сўради синглим. –
 Жуда кам борасан шаҳарга, ахир,
 Бу ерда қуйланмас унақа қўшиқ”.
 Эгилиб синглимнинг қулогига мен
 Шивирладим: “Лена, ростини айтсам,
 Ўзим тўқиганман ўша қўшиқни,
 Ундан гўзал қўшиқ бу дунёда йўқ”.
 Синглим-чи, ишонмай, менга узоқ вақт,
 Узоқ вақт таънавор тикилиб турди.

IV

Қудуқнинг тубида қалқирди қуёш,
 Мингоёқлар ётар тошлар тафтида
 Ва туяқоринлар борар югуриб
 Букри масхарабоз каби шох ташлаб,
 Қўк гўё яна ҳам баландлаб кетган
 Мовий Биби Марям ёпинчисидек –
 Авваллари бундай бўлмасди сира.
 Тушдан қувалашиди енгил яхталар,
 Бу оқ бекорчилар йигилди қатор
 Константин батареяси¹ ёқда –
 Бугун ўнг келганди уларга шамол.
 Борардим мен кўрфаз бўйлаб бўғозга
 Денгиз узанганда кўпик қоплаган
 Қора, тиздек ўткир қоялар томон
 Ва янги қўшиқни такрорлар эдим.
 Билардим: ким билан бўлса ҳам, титраб
 Тингларди шаҳзодам овозимни жим.
 Ҳар бир сўз илоҳий иноят каби
 Мен учун азизу мўътабар эди.
 Учгандек келарди биринчи яхта,

¹ Константин батареяси – Қримдаги соҳиллардан бирининг номи.

Иккинчиси уни қувалар эди,
Қолганлари эса кўринар зўрга.

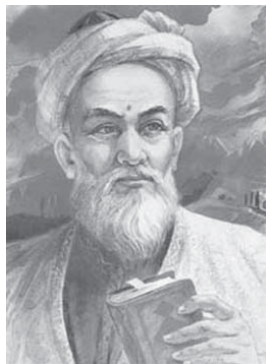
Эслолмам қиргоққа чўзилдим қандай,
Қандай мудроқ босди билмайман ўзим,
Кўзимни очдим-у кўрдим: ҳилтирар
Шундоқ яқинимда елкан. Қаришимда
Белигача шаффоф сувга ботганча
Девдек чол қўл билан титкилар эди
Соҳилолди тошлар оралигини
Ва бўғиқ товушида сўрарди ёрдам.
Мен баланд овозда дуо ўқидим
Ўргатганларидек болалигимда:
Токи ёмон тушлар кўрмайин дея,
То, деб, уйимизга келмасин бало.
“Эгам, паноҳимсан!” – дейишим билан
Кўрдим оқ нарсани чолнинг қўлида,
Бирдан тўхтаб қолди гўё юрагим...
Денгизчи чол энг шўх, энг тез яхтани
Бошқарган кимсани қўлда кўтариб
Келди-ю, ётқизди қора тошларга.

Ишонгим келмасди анча вақт менинг
Ўзимга келай деб бармогим тишлаб:
Қорача, меҳрибон менинг шаҳзодам
Жимгина ётарди тикилиб кўкка,
Кўзлари денгиздан мовийроқ эди,
Сал қорамтир эди сарвлардан ҳам, –
Кўрдим мен уларнинг қандай сўнганин...
Кошкийди кўр бўлиб тугилганимда.
Бир инграб қичқирди у тушунарсиз:
“Қалдирғоч, қалдирғоч, жоним азобда!”
Қуш бўлиб кўриндим чамаси унга.

Қош қорайган маҳал уйга қайтдим мен,
Қоронғи хонада жимлик ҳукмрон,
Баланд чироқ ичра ёнади унда
Ингичка, маймунжон рангидаги чўғ.
“Шаҳзода келмади сени қидириб”, –
Деди қадамимни эшитиб Лена.
“Ҳеч қачон келмайди энди у, – дедим, –
Лена, бугун ўлди менинг шаҳзодам”.
Узоқ вақт чўқинди тез-тез синглим, сўнг
Деворга ўгрилиб жим қолди буткул.
Билдимки, йиғларди Лена овозсиз.

Шу пайт оят янграб шаҳзода узра:
“Ўликлар ичида тирилди Исо”, –
Тасвирлаб бўлмас бир ёруғ таратди
Думалоқ черков.

Слепнёво – Царское Село,
1914 йил, июль–октябрь

Абу Али ибн СИНО

(980–1037)

ЁРУҒЛАНИШ

Фалсафий рисола¹

Рус тилидан
Маҳкам МАҲМУДОВ ва
Зайниддин БАҲРИДДИНОВ таржимаси

ИБН СИНО ОНГ ЁРУҒЛАНИШИ ҲАҚИДА

Қомусий олим, моҳир табиб Ибн Сино (тўлиқ исми шарифидан Абу Али ал-Хусайн ибн Абдуллоҳ ибн ал-Ҳасан ибн Али) Бухоронинг Афшона қишлоғида таваллуд топади. Ун ёшга етар-етмас Қуръон ва адаб дарсларини тўла ўзлаштиради, ҳисоб ва алжабр билан ҳам шуғулланиб, араб тили ва адабиётини чуқур эгаллайди. Бухоролик табиб Абу Мансур ал-Ҳасан ибн Нуҳ ал-Қумрийдан табиблик сирларини ўрганади. Ибн Синонинг “Китоб аш-шифо”, “Китоб ан-нажот” (“Китоб аш-шифо”нинг қисқартирилган шакли), “Ал-ишорат ват-танбиҳот” (“Ишоралар ва танбиҳлар”), “Китоб ал-ишорат фил-мантиқ вал-ҳикмат” (“Мантиқ ва фалсафанинг ишоралари”), форс тилида ёзилган “Донишнома” (“Билим китоби”) ва бошқа фалсафий рисолалари ҳамда “Тайр қиссаси”, “Саломон ва Ибсол”, “Ҳайй ибн Яқзон”, “Юсуф ҳақида қисса” каби фалсафий мазмундаги бадиий қиссалари бизга маълум. Бундан ташқари, олим ботаника, геология, минералогия, кимё, астрономия, математика ва мусиқага оид асарлар ёзган. Унинг тиб илмига доир ўттиздан зиёд асари бизгача етиб келган бўлиб, улардан бири “Тиб қонунлари” бутун дунёда маълум ва машҳурдир.

Ибн Сино нафақат улғ табиб, балки буюк файласуф, устози аввал Арасту ва устози соний Муҳаммад Абу Наср Форобийнинг издоши, жуда кўп илм-фанлар соҳибидир. Умар Ҳайём замондоши Заҳриддин Байҳақийнинг “Татимма ас-Сивани-ул-ҳикма” (Абу Сулаймон Мантиқий-Сижистонийнинг “Ҳикмат хазинаси”га қўшимча, тўлдириш) асарида Боғдод ва Хоразмдаги Маъмун академиясига алоқадор юздан ошиқ алломанинг ҳаёт йўли ва ҳикматли сўзларидан намуналар келтирилган. Бу нодир библиографик асарни академик Зиё Бунёдовнинг шогирди, Тошкент давлат шарқшунослик институти тадқиқотчиси Севинч Багирова араб тилидан рус тилига таржима қилган. Шу асарда биринчи марта Ибн Синонинг ўзи ёзган ва шогирди Абдуллоҳид Жузжоний давом эттирган таржимаи ҳоли бизгача етиб келган. Шу манбада ёш Ибн Синонинг файласуф Нотилийдан кейинги устози – Бухорода юксак мартабали олим, фикҳ, ҳадис ва тафсири, калом илмлари билимдони, хоразмлик Абу Бакр ибн Муҳаммад Барақий ҳақида қимматли маълумот бор. Ибн Сино ёзишчи, бу устози истеъдодсиз, лекин гапга уста шогирдларига яхши муомалада бўлиб, Ибн Синони тиббиёт

* Манба: Абу Али ибн Сина. Избранное произведение, том 1. – Душанбе: Ирфон, 1980.

¹ Журнал варианты.

олими сифатида менсимаган, шекилли, у арастучи файласуф сифатида илк нодир асарларидан бири “Маъод ёхуд азҳавия” (“Ёруғланиш”) асарини шу устозига бағишлайди.

“Азҳавия” асарининг номи Қуръони каримда учрайдиган “Аз-Зухро” – “тонге ёришуви” сўзидаги фалсафий маъно – онг ёришувини ифодалайди. Инсон онги ёришганда гуноҳ ва савобни фарқлайди. Ибн Сино кейинчалик бу асарини давом эттириб “Ишроқ (“Шарқдан кўёш чиқиши”) фалсафаси” асарини ёзади. Ибн Сино “Азҳавия” асарида Шарқ ва Ғарб фалсафий оқимлари, диалектиклар, зардуштийлар, Моний издошлари ва сўфийларнинг ҳақиқатга етиш учун инсон ўз руҳини турли тубан, ҳайвоний майл, истаклардан тозалаш, камолот, инсоний фазилатлар ҳосил қилиши ҳақидаги фикрларига муносабат билдиради. Кейинроқ Ибн Сино юнон файласуфи Арастунинг “Метафизика” (арабча “Мо баъдаат-табиа”) асарини қирқ марта ўқиб тушунмагани, сўнг устози соний Форобийнинг шу асарга шарҳини ўқиб, онги ёришгани ва барча фалсафий муаммоларни билиб олганини ёзади. Форобий ҳам, Ибн Сино ҳам Арасту фалсафий меросини ўрганишида Искандар (Александр) Афродизий шарҳларидан фойдаланган эдилар.

“Азҳавия” асари араб тилида ёзилган бўлиб, XII асрда форсчага, сўнг Ғарб тилларига таржима қилинган. Асосий матн қўлёзмалари Англияда Бадлеан кутубхонасида, Тошкент ва Душанбе Шарқ қўлёзмалари хазинасида сақланади. Асарни форс-тожик тилидан рус тилига шарҳиунос М.Комилов таржима қилган. Биз шу таржима ва бошқа манбалар (А.Ирисов, М.Болтаев, Б.Шидфар, М.Диноршоев асарлари)дан фойдаландик.

Таржимонлардан

Бисмиллоҳир раҳмонир раҳийм!

Барча оламларнинг яратувчиси бўлган Оллоҳга беҳисоб ҳамду сано, пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.)га ва унинг оиласи (аҳли байт)га оташин мактовлар бўлсин!

“Азҳавия” (“Ёруғланиш”) деб аталган ушбу рисола шайх ур-раис Абу Али ибн Сино томонидан Абу Бакр ибн Муҳаммадга атаб ёзилгандир. Ибн Сино дейди: “Қодир Оллоҳ шайх ул-аминнинг руҳи покларини икки дунё илми нурлари билан ёритсин, дилини табиий иллатлардан сақласин! Унга узоқ умр ато этсинки, у чинакам бахт-саодатга эриша олсин! Икки дунё ишларида унга омадлар ёр бўлсин!..”

Мен бу дунё ташвишларидан ажралиб, энди устоз ҳақида ўйлайман, холос. Билишимча, у ҳам менга ўхшаб барча нарсалардан алоқани узган. Ул зот билан янгиланган суҳбат ҳақи, унга ўзимда тўпланган озгина билимларимни тухфа қилмоқчиман.

Устоз қалби каминани шогирдликка қабул қилгандан кейин мени омадсизликлар, тақдир тасодифлари гирдобидида қолдириб кетишга, мендан кўра пастроқ савиядаги ғайрилар тарбияси билан машғул бўлишга йўл қўймас, ул зот тақдиримни ўз муваффақиятларини менинг омадсизлигим устига, ўз ҳурматини менинг камситилишим устига қурадиган, эришган ютуқларимдан ҳар қадамда менга қарши фойдаланишга ҳаракат қиладиган нокасларга топшириб қўймас, деб ўйлайман.

Ишонаманки, каминадан қандайдир хато ўтган бўлса, устоз (Оллоҳ унга умрбоқий бахт-саодат ато этсин!) ўзининг доимий одати ва саховатига кўра, мени кечиргай.

БИРИНЧИ БОБ

“МАЪОД”НИНГ МОҲИЯТИ

“Маъод” арабча “ъавд” (қайтмоқ) сўзининг ўзагидан олинган бўлиб, бирон нарсанинг жойлашган ўрни ёки ҳолатидан ажралиб, яна ўшанга қайтиши тушунилади. Хирадмандлар маъоднинг моҳиятида одамзоднинг ўлимдан кейинги ҳолатини тушунишган.

Маъод ҳақида одамлар ўртасида қуйидаги тушунчалар ҳам бор: маъод шундай жойки, одам ўлимидан кейин шу ерда жойлашади, бу – ҳақиқат. Аммо унинг ўрни ҳозирги ҳаётдан бошқа жойдадир. Аввал биз одамларнинг руҳи у дунёдан келган, одам ўлгач, руҳ яна ўз дунёсига қайтиб кетади, деб айтган эдик. Ана шу тушунча бўйича агар руҳ гуноҳлардан пок бўлса, “жаннат”дан жой олади, агар гуноҳлар юки остида қолса, “дўзах”га тушади. Одамларнинг кўпчилиги эс-ҳуш (ақл ва руҳ) нариги дунёдан келиб, шу дунёда бирлашади ва яна нариги дунёга қайтиб кетади, деб тушунадилар. Хусусан, Бани исроил қавми китобларида шундай деб ёзилган. Қуръони каримда шундай марҳамат қилинади: “У кунда (қиёматда) Оллоҳ таолонинг ваъдасига ишониб, иймон ва эзгу амаллар билан дунёдан ўтган мўминларга хитоб қилиниб дейилур: “Эй хотиржам, сокин жон, сен Оллоҳ ато этган неъматлардан рози бўлган ҳолда ва Оллоҳ сенинг яхши амалларингдан рози бўлган ҳолда Парвардигоринг ҳузурига қайт!” (89-сура, 27-оят).

ИККИНЧИ БОБ

“МАЪОД” ТАЪРИФИДАГИ ИХТИЛОФЛАР

Маъод масаласини тушунишда одамлар икки гуруҳга ажралдилар. Кишиларнинг ақл ва зийраклик жихатдан унча кучли бўлмаган озрок қисми маъод борлигини инкор қилдилар. Ақли расо кишиларнинг барчаси унинг барҳақлигига иймон келтирадилар. Буларни бир неча гуруҳга бўлиш мумкин. Биринчи гуруҳдагилар “қайтиш” фақат бадан (тана)га тегишли, деб руҳ мавжудлигини инкор этадилар. Бошқа гуруҳга эса нариги дунёга ҳам бадан, ҳам руҳ қайтади, деб ҳисоблашади.

“Фақат тана қайтади” деганлар диалектика тарафдорлари бўлиб, ҳақиқий илмдан хабарсизлар. Улар “одам” танадан иборат, ҳаёт ва инсоний хусусиятлар танада ҳосил қилинган иккита ўзгарувчи сифат, ўлим эса ушбу икки сифатнинг бир-биридан ажралиши, деб ўйлайдилар. Бундай қарашга қарши бўлган гуруҳдагилар охират (бани башарнинг қиёматда қирилиб йўқ бўлишидан кейинги ҳаёт)да қайта тирилиш рўй бериб, шу дунёда яшаб ўтган жами башар аҳли танасига ҳаёт ва одамийлик суврати қайтади, деб ҳисоблайди. Қайта тирилган одамлар икки гуруҳга ажратилади. Биринчиси – савоблилар, иккинчиси – гуноҳкорлар. Савоблилар нариги дунёда яхши ҳаётга эришадилар, гуноҳкорлар эса қийноққа маҳкум.

Бошқа бировларининг фикрича, нариги дунёда одамлар уч гуруҳга бўлинадилар. Мўмин-мусулмонлар сўзсиз жаннатда бўлиб, роҳат-фароғатда яшайдилар. Гуноҳкорларнинг ҳолати Оллоҳга боғлиқ, хоҳласа

кечиради, хохла са дўзахга ташлайди, аммо бундай ҳол абадий давом этмайди (мусулмонлар дўзахда куйиб, гуноҳлардан фориғ бўлгач, жаннат насиб этади), алал-оқибат Оллоҳ уларни ҳам мағфират қилади. Учинчи гуруҳдаги кишилар кофирлар бўлиб, улар абадий қийноққа маҳкумдирлар. Баъзи гуруҳдаги одамлар фикрича, нариги дунёдаги қийноқлар ҳеч кимга абадий эмас. Ким Оллоҳ мағфиратига сазовор бўлса, шаксиз мукофот эгаси бўлади, деб ўйлашади. Яна бир гуруҳдаги одамлар эса Худонинг мағфирати ҳам, жазоси ҳам абадий эмас, деб билади.

“Тана ва руҳ биргаликда қайтади”, дегувчилар: “Тана руҳ учун яратилган, руҳ яна қайтса, фақат ўз танасига қайтади. Дил, руҳ – латиф жисм”, деб ҳисоблашади. Бошқалари эса дил шаффоф танадан иборат, дейди. Агар руҳ гуноҳлардан холи, савобга тўла бўлса, охирада (иккиламчи тирикликда) икки томонлама: руҳий ва жисмоний жиҳатдан роҳат-фароғатга эришади.

Руҳий хотиржамлик деганда, ақл-идрок воситасида фаришталар оламини мушоҳада қилиб, улар билан кўшилиш ва нажот топиш тушунилади. Агар руҳ гуноҳлар билан қирланган бўлса, (унга) бериладиган жазо ҳам руҳий, ҳам жисмоний азоб билан кечади. Жисмоний азоб деганда ўтда куйиш, совуқда қотиш, заҳар ва бошқа нарсалардан қийналиш, руҳий азобга эса афсус-надомат чекиш, ҳақоратланиш, кўркув ва бошқалар киради. Барча мусулмонлар худди шундай фикрдалар.

Бошқа бир гуруҳдаги кишилар фикрича, нариги дунёдаги ҳузур-ҳаловат ёки қийноқ фақат руҳларга тегишлидир. Барча насронийлар қарши шундай. Улар орасида ҳам азоб, ҳам роҳатнинг чексизлиги ҳақида ўйловчилар бор.

Маъод фақат дилга тааллуқли, дегувчилар ҳам бир неча гуруҳга бўлинади.

Шулардан бири дил, бу – жисм, дейди. Бошқаси дилни нур оламининг ёруғ жавҳари (субстанция), бадан эса зулмат оламининг қоронғи жавҳари ҳисоблаб, бир-бири билан аралаш ҳолда бўлишини таъкидлайди. Булар оташпараст ва монийчиларнинг қаршидир. Уларнинг динига кўра, кимнинг дили зулмат дунёсидан фориғ бўлса, само қобиғини ёриб, нурлар дунёсига ўтади. Агар зулмат дунёсида қолса, бахтсиз бўлади. Учинчи бир гуруҳдагилар таъкидлайдиларки, бахт ва бахтсизлик дил (руҳ) танадан ажралиб, у дунёга қайтганида юз беради.

Файласуфлар ва ҳақиқат тарафдорлари руҳ бахтиёрлиги ундаги жавҳарнинг мукамаллиги (камолга етганлиги)га боғлиқ, бу эса илм ва савоб ишлар туфайли дунёвий ҳаваслар, эҳтирослар, бойликлардан воз кечиш орқали қўлга киритилади, бунинг акси эса бахтсизликка олиб келади, деб ҳисоблайдилар.

Таносух (матемпсихоз) оқими тарафдорлари ҳам бир неча гуруҳга бўлинади. Улардан бири ўсимлик ва ҳайвон танасида ҳам руҳ борлиги, бошқаси руҳ кўчиши фақат ҳайвон танасига хос эканлигини таъкидлайди. Учинчи гуруҳ эса одам руҳининг бошқа жинслар танасига кўчиб ўтиши мумкин эмас, у фақат одам танасидагина жойлашади, деб ҳисоблайди. Бу гуруҳ ўз навбатида яна икки тоифага бўлинади.

Улардан бири агар руҳ бахтсиз бўлиб, (ҳаётда) зарурий илмлар ҳосил қилмаса, у халос бўлиш учун яна танага қайтиши лозим дейди,

иккинчи тоифа эса кўчиш барча руҳларга хос, деб билади. Агар рух жоҳил ва зарарли бўлса, у жойлашган тана доимий кийноқ, касаллик ва машаққатга дучор бўлади. Агар дил (рух) билимлар, илм-маърифат билан бойиган бўлса, у бахтли танага жойлашади.

Куръони каримни тан олувчи таносух окими тарафдорлари Мусхафнинг куйидаги оятларига таянадилар: “Ерда юрган ҳар бир жонивор, осмонда қанот қоқаётган ҳар бир куш худди сизлар каби жамоалардир... Кейин ҳаммалари Парвардигори даргоҳига тўпланурлар” (7-сура, 38-оят). Улар юқоридаги ояти каримани ўз қарашларига далил сифатида келтирадилар, яъни ўша қушларнинг руҳлари салоҳияти (им-конияти) жиҳатидан бизникига ўхшаш эканлиги, инсон руҳи танадан ажралгандан кейин қушлар танасига ўрнашиши мумкинлиги ғоясини илгари сурадилар. Куръони каримда “Эй, иймон келтирганлар ва яхши (хайрли) амал қилганлар...” (7-сура, 38-оят) деган жумла бор. Шу жумладан баъзилар ўз фикрларини асослаш йўлида фойдаланадилар, яъни жуда нопок, наҳс босган руҳлар (гўё) танадан танага кўчиб поклана боради ва тобора тиниқлашиб ёруғланади. Агар ўша рух кичик курт танасига ўтса, шунчалик кичраяр эмишки, ҳатто игна кўзига ҳам жо бўларкан.

Маъод ва унинг моҳияти ҳақидаги таълимот ана шулардан иборат. Файласуфлар томонидан айтилганлар эса тамсил ва мажоздан бошқа нарса эмас.

Айрим файласуфларнинг ҳар бир наҳс босган рух ўз маркаби (танаси) дан ажралгач, яна аввалгисига ўхшаш уч карра ярамас сифатга эга танага дуч келадилар, деган қарашлари ҳам бор. Агар унинг илллати шаҳватдан бўлса – чўчка танасига, ғазаб ва ваҳшийликдан бўлса – шер танасига, овга ўч рух бўлса, овчи танасига кўчар эмиш. Танадан ажралган руҳга яна тана берилади, у ҳаддан ташқари иссиқ ва совуқ билан жазоланади, деган фикрлар ҳам бор. Бунинг учун иллатли рух жануб ёки шимолга юборилар эмиш.

Буларнинг ҳаммаси кишиларни турли гуноҳлардан қайтариш мақсадида айтилган фикрлардир. Агар уларга ҳақиқий маъоднинг қандай бўлишини тушунтирсанг, буни илғамайди ва айтганларингни бемаъни деб ўйлайди.

УЧИНЧИ БОБ

ЯНГЛИШ ТАЪЛИМОТЛАР ТАНҚИДИ

Шуни билки, маъод фақат танага тааллуқли, деган ақида тарафдорлари куйидаги сабабни келтирадилар: илоҳий қонунларда ўлганлар нариги дунёда қайта тирилиш билан жазоланади, деган кўрсатмалар бор. Шунга кўра, кишилар танани одамнинг моҳияти, деб ўйлайдилар. Натижада булар файласуфларга қарши чиққан ҳолда руҳни инкор қиладилар ва тана ўзида мужассамланган жузвий хусусият туфайли яшайди. Бу хусусиятнинг борлиги танадаги руҳнинг борлигига эмас, балки унда озиклантирувчи хусусият мавжудлигига ўхшайди, дейдилар.

Диний (шариат) қонунларни мутлақ деб қабул қилишимиз, қолганларни унга қиёслашимиз лозим. Бунинг моҳияти шундай:

пайғамбарлар томонидан илгари сурилган ҳар қандай диний қонун барчага тааллуқлидир. Маълумки, иймонли одам Яратганнинг бирлигини ва Ул зотнинг сифат, миқдор, замон ва макон деган тушунчаларга, бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиш каби ҳаракатларга алоқаси йўқлигини тан олади. Яратганнинг ўзи якка ва ҳеч нарса ёки ҳеч кимга ўхшаши йўқдир, бирдан бошқа миқдорга ва бўлақларга эга эмас. Жинси, вужуди ва кўриниши-суврати йўқ. Ул зот моддий бўлмагани учун маконга ҳожати йўқ. Аммо бунга юқоридагидек алфозда тушунтириб бўлмайди. Агар саҳройи арабга, бирор саводсиз яҳудийга шундай деб айтсангиз, бунақа мавжудот йўқ, деб айтиши тайин.

Шунга кўра, яккахудолик Таврот (Библиянинг биринчи қисми, яъни Қадимги Аҳд)да, Қуръони каримда ҳам мажоз, ҳам исбот талаб қилмайдиган аксиома сифатида келтирилади. Жумладан, Каломуллоҳда бундай дейилади: “Шак-шубҳасиз Оллоҳнинг қўли улар (мусулмонлар)нинг қўллари остида бўлур” (48-сура, 10-оят).

Бироқ Пайғамбар (с.а.в.)нинг ҳадисларида мажознинг чегараси бор. Агар тавҳид бошқа масалаларнинг асосини ташкил этса, бундан чиқди, маъод ва нариги дунёдаги ҳаётни қандай тушунтириш керак?

Агар кимдир араб тилида мажозий сўзлар кўп, аммо юз, қўл, оёқ, юрмоқ, кулмоқ каби мажозий маънога эга бўлган сўзлар қочирим маъносида қўлланилган, тилнинг табиий хусусияти шуни талаб қилади деса, унга бундай жавоб қилган бўлардик: араблар айрим сўзларнинг мажозий маъноларидан фойдаланиши шубҳасиз. Қуръони каримда ҳам айрим сўзлар мажозий ва ҳақиқий маънода ишлатилганлигини кўрамиз. “Биз (сизни) булутлар билан соялантирдик”, “Улар фақат ўлим фаришталари келишини ёки Оллоҳнинг ўзи келишини ёки Оллоҳнинг оятларидан – қиёмат аломатларидан айримлари келишини кутмоқдалар, холос” (48-сура, 10-оят) каби ва шунга ўхшаш ояти карималарни “мажоз” деб айтиш талаб қилинмайди. Аммо уларда ҳам маълум даражада мажоз бор, керакли маънони англатиш учун бошқача сўзлардан фойдаланиш керак. Агар бунга панжа орасидан (юзаки) қараладиган бўлса, ақл адашади, иймонда нуқсон пайдо бўлади. Худди “Оллоҳ қўли уларнинг қўлларидан устун” дея айтилган ояти каримадагидек. Бунда мажоз ҳам, сифатлаш ҳам бор. Бундай сўзларни ишлатиш билан гапга чечан араблар уларнинг мажозий маъноларидан фойдаланадилар. Араб тилини билган одам юқорида келтирилган оятлар мажозий шарҳга муҳтож эмаслигини, охирги (оят) эса мажозий маънода келганлигини дарҳол англайди. Агар юқоридагиларнинг барчаси мажозий шарҳга муҳтож бўлса, олим ва файласуфларнинг баҳсига сабаб бўлган тавҳид – ваҳдатнинг моҳиятига тааллуқли Қуръон оятлари қайси? Қани улар томонидан айтилган нозик фикрлар? Ёки бу фикрлар Ул зотнинг “табиатан билувчи” ёки фан орқали билувчи, “табиатан қудратли” ёки куч жиҳатдан кучлилиги ҳақидами? (Бу ерда Ибн Сино айрим файласуф ва олимларнинг Қуръони карим ҳақидаги фойдасиз тортишувларини танқид қилмоқда. – *Тарж.*) Ул зот (Оллоҳ) бир, сифатлари кўп, гарчи Ул зот кўпликка манба (Яратувчи) бўлса ҳам, Унинг моҳияти ҳеч қандай сабабга муҳтож эмас. Иккидан бири: тушунчалар Оллоҳнинг ҳақиқий моҳиятини чуқурроқ билмоқ ёки Ул зот ҳақидаги фойдасиз тортишувларга чек қўймоқ учун зарурдир. Тортишув жараёнида бирон хато келиб чиқиши ва бундан одамлар

гуноҳкор бўлиб қолиши мумкин. Бирок бу соҳада тортишув зарур бўлса, унда аввал яккахудолик (тавҳид)нинг ҳақиқий маъносини билиш керак бўлади.

Хуллас, шариат аҳкомларини тузувчи ўз таълимоти маъносини шундай чуқур тушунтириши керакки, у ҳар қандай хато ва ноаниқликлардан холи бўлсин, ҳар бир киши масала маъносини тушуниб ола билсин ва бунда ортиқча тортишувга ҳожат қолмасин. Унда ғофил ва нодон кишилар, саҳро ва туядан бошқани билмаган араблар уни қандай қилиб тез ва соз тушуниб олишлари мумкин?!

Яратганнинг ўзи бирор расулига барча одамларга нарсаларнинг моҳиятини тушунтиришни буюради. Аммо кўпчиликнинг қобилияти чегараланган бўлиб, нарсалар моҳиятини тушунишга ожизлик қилади. Динни ҳиссий жиҳатдан қабул қилувчилар ташвиқотларида одам дили ва нарсалар моҳиятини тушунтиришни уйдлаши қийин. Одамлар бажариб бўлмайдиган шартни кўйиб туравердилар (яъни иймонга келмайдилар). У (пайғамбар) бу вазифани то Оллоҳдан унга янги бир сифат ато этилгунча ёки кўкдан бир руҳий кўтаринкилик – ваҳий нозил бўлмагунча бажара олмайдами, деб шубҳаланадилар. Улар, агар шундай бўлса, одамлар пайғамбарга муҳтожлик сезмайдилар ва у (пайғамбар) нинг вазифаси адо этилмай қолаверади, деб хато фикрлайдилар.

Куръони каримда мажозий сўзлар йўқ, деб фараз қилинса, унда Тавротни бошдан-оёқ мажоздан иборат, деб айтиш мумкинми? Кимдир Таврот (дастлаб нозил қилинганига нисбатан) мутлақо ўзгарган ва унинг дастлабки маъноси бузиб талқин қилинган, деса, табиийки, савол туғилади: бир китобни қандай қилиб бор бўйича ўзгартириб юбориш мумкин? Хусусан, бир-биридан узоқда жойлашган ва доимо мазҳаб бўйича рақиблашиб турадиган шаҳарлар қандай қилиб бирданига бунга эриша оладими?

Бундан маълумки, диний ақидалар табиати шундай: уни барчага бирдек тушунтириб бўлмайди. Диний ақидаларнинг одамлар англаб етадиган қисми пайғамбарлар томонидан тушунтирилади, англашилиши қийин бўлган жиҳатлари эса қиёслаш ва шунга ўхшаш тамойиллар орқали ёритиб берилади.

Шариат ҳам худди шундай тушунтириш қийин бўлганида ундан ҳеч қандай фойда бўлмасди ва зоҳирий томондан далил ўрнини босолмасди. Дунё ҳодисалари фақат кайф-сафо, хотиржамлик ёки ғам-ташвишлардан иборат бўлса, улар жисмоний эмас, балки фақат руҳий-маънавий ҳодисалар сирасига киради ва одамлар уни ақл билан англай олмайдилар, диний ақидалар уларни оммабоп тилда қиёсий ёки мажозий сифатламасдан тушунтиролмайди, амал қилолмайди, ҳимоя ҳам этолмайди.

У дунё ҳодисалари барчаси руҳониятдан иборат, десак бундай ҳолда диний қоидалар ўзича яратилган, деб бўлмайди. Диний ақидалар руҳоният ҳодисаларими ёки жисмонийми, бундан қатъи назар, зарурдир. Аммо бу ҳали далил эмас. Юқоридаги таъкидларимиз оддий одамлар учун эмас, балки валийлик сари интилганларга фойдали бўлур эди. Бундай кишилар билиб қўйсинларки, зоҳирий диний ақидалар ҳеч қачон бундай ҳолатида далил бўла олмайди, ва ниҳоят, бу китобда айтилган нарсалар бизнинг тушунтирув услубимизга тўғри келмайди. Шунга кўра, тушунтириш услубимиз орқали ҳақиқатни ойдинлаштиришга ҳаракат қиламиз.

Шуни билки, одам хаоло (материя) деб аталган хомашё модда туфайли одамга айлангани йўқ, балки у жисм ичига жойлаштирилган рух туфайли одамга айлангандир. Санъат, маданият, илм-фан каби инсон фаолиятига боғлиқ нарсалар модданинг ўзига эмас, балки унинг яшаш шаклларига боғлиқ ходисалардир. Агар шакл йўқолса, унинг моддаси ҳам йўқолади ёки бошқа унсурга айланади. Агар мавжуд ана шу модда (субстрат)дан бошқа одам шакли яратилса, унинг моҳияти ҳам бошқа одамга айланади ёки биринчи одамдан иккинчисига ўша модда қолади, шакл эса ўзгаради. Одам модда туфайли эмас, рух туфайли одамдир. Мақтов, маломат, савобли амаллар эвазига олинадиган ажр ёки гуноҳ туфайли тортиладиган азоб моддага эмас, рухга боғлиқ. Юқоридаги сифатлар одам моддасига эмас, рухга хос, дейилса, охиратда бериладиган жазо гуноҳлар учун, ажр-мукофот эса савоблар учун, деган гап ногўғридек туюлади. Таносухчилар фикрича, бошқа танага кўчган рух (шакл жиҳатдан) аввалги (одам) эмас, бутунлай бошқадир. У билан фақат модда ўртасида умумийлик пайдо бўлади. Бундай ҳолда иккинчи ҳаёт кутилганидек адолатли бўлмайди ва бериладиган ажр ёки жазо одамнинг қилган амали ёки қилмишига яраша бўлмайди. Жазо ҳам, ажр ҳам бошқа бировларга тегиши, оқибатда мақсад ҳосил бўлмаслиги мумкин.

Шуни билки, ҳақиқатдан йироқ бўлган дин, бу “маъод танага тааллуқли” дейдиганлар динидир. Рух абадий, жазо ҳам, ажр ҳам мавжуд бўлган рухга тааллуқли, бирламчи ва иккиламчи тана унинг икки акциденцияси сифатидир, деган таълимот ҳам ҳақиқатдан йироқ. Кимки фалсафа деган ҳақиқий илми ўрганар экан, юқоридаги назариянинг бемаънилигига ишонч ҳосил қилади. Зеро, рухларнинг ҳар бири қандайдир бир тана билан қўшилар экан, унда моддий жисм – тана руҳни сабаб билан тақозо этмайди. Чунки рух абадий, модда (материя) эса муваққат (вақтинча) дир. Бу фалсафа туфайли исбот қилингандир. Борлиқнинг боқийлиги ғоясини илгари сурувчилар Яратган эгамнинг иши муқаррарлигини англаганларидан кейин, дунёнинг соб бўлиши ҳақида ўйлайдилар. Бироқ бу ғоя ҳам бемаънидир. Улар руҳнинг саодати унинг бадандан ажрлишида, бадан ҳаловати ва сафоси руҳий ҳаловат ва сафодан бўлакча эканлигини билганларидан кейин руҳнинг танада туриши унинг учун кулфат эканлигини англайди.

Динда айтилган кўпгина фикрларга юзаки ёндошилса, анчагина тушунмовчиликларга дуч келинади. Ҳолбуки, юқорида санаб ўтилган кийинчиликларнинг барчаси фалсафа илмида аниқ-равшан баён этилган.

Биринчи фикр илоҳиёт ва тиббиёт илмида ишончли баён қилинган. Иккинчи фикр эса метафизикада аниқ ва равшан талқин этилган: энг улуғ ва азалий яратувчи бўлган Оллоҳ таоло бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтадиган моддий жисм эмас. Ул зотнинг ҳаракати Ўз изми ва билими билан боғлиқ. Оллоҳ изми ва илми азалийдир, ҳамиша шундай ва шундай бўлиб қолади.

Санаб ўтилган учинчи ғоя ҳақида эса китобнинг алоҳида бобида фикр юритамиз.

Оқил ва олим кишилар тўртинчи фикр нимадан иборат эканлигини ўзлари тушуниб етадилар. Оддий одамлар эса буни тушуна олмайдилар ва уларни бундан хабардор қилишнинг ҳожати ҳам йўқ, зотан, улар илоҳий илмга эга эмаслар, шу сабабли улар диний ақидалар ва илоҳий кўрсатмаларга сўзсиз бўйсунушлари керак, чунки булар одамларнинг фикридан аълодир.

Фалсафа билан шуғулланувчи ва у орқали қалбини поклаш йўлига кирган одам моҳияти, маъноси унча маълум бўлмаган нарсаларни шоша-пиша инкор қилмаслиги ва шариатнинг моҳияти ҳақида кўп ва хўб фикр юритиши лозим. У билиши керакки, шариат ҳақлигининг улуғ белгиси маъноси ва шакли шундайлигича нозил бўлганлигидадир. Агар диний ақидалардаги ҳақиқат юқоридаги одат каби ёки одамлар кўникиб қолган усулда мисоллар билан тушунтирилса, худди оташпараст ва монийчилар дини каби, диннинг бузилишига олиб келиши мумкин.

Ушбу китобда таносух таълимоти ёхуд руҳнинг танадан ажралгандан кейин бошқа танага қўшилиши ҳақидаги фикр тарафдорларини танқид қилар эканмиз, уларнинг дини бемаънилиқ (абсурд)дан иборат эканлигини таъкидлаймиз. Бу ҳақда китобнинг бошқа бобларида батафсилроқ тўхталамиз.

Шуни билки, танадан ажралган руҳ яна танага қайтар экан, у ё аввалги моддасига қайтади ёки бошқа жисмга кўчиб ўтади. Юқоридаги гуруҳ фикрича, руҳ аввал жойлашган ўз моддасига қайтади. Агар шундай бўлса, руҳ ўлим содир бўлганданок бошқа жисмга ўтади ёки бутун ҳаёти давомида яшаган жисмдан яна жой олади. Агар руҳ аввал ўрин олган жойига ўлим вақтида қайтса, охиратда ҳам ўша ҳолатда бўлади, масалан, ғазотда қатнашганлар қўли, оёғи ёки бирон аъзоси чопилган бўлса, ўша нуқсон билан маҳшаргоҳда ҳозир бўлади. Аммо бундай фикр бутунлай нотўғридир. Ахир у (руҳ) умр бўйи ҳамма жойи бутун танада яшаб келган. Шунга кўра, охиратда ҳам унинг қўл-оёғи, юраги-ю жигари, бурун-қулоғи, барчаси бутун ҳолатда бўлиши лозим. Бадан (организм)нинг бир бутунлиги ҳақидаги фикрдан келиб чиқиб, танада ҳар бир аъзо бошқа биридан озуқа олади, ажралганда эса чиқиндиларидан озикланади, деб айтишга жазм этамиз. Оллоҳ одам гўшти ейдиганларни ҳеч қачон кечирмайди. Чунки уларнинг моҳияти – жавҳари ейилган одамлар моҳияти қисмларидан иборат бўлади. Ул зот (Оллоҳ) ейилганларни одамхўрлар танасида тирилтиради ёки одамхўрларни ейилган одамлар танасида жонлантиради.

Одам нариги дунёда асосий ҳаётий аъзолар орқали тирилтирилади, деган фикр ҳам ўринсиз. Негаки, танадаги барча аъзолар теппа-тенг, уларнинг бирини асосий, бошқа бирини ёрдамчи аъзо деб бўлмайди¹. Руҳнинг танадан чиқиши ва яна жасадга (майитга) қайтиши, яъни у ёки бу майитнинг тирилиши бир хил кечади. Аммо уларнинг ҳаммаси тирилади, бири тирилиб, бири қолса, бу адолатдан бўлмас эди. Улар тана бўлаклари ичида тириладиганлари бошқаларида бўлмайдиган қандайдир бир моҳият орқали ажралиб туради, дейишлари ҳам мумкин. Бу модда дастлабки ҳаётнинг асоси эмиш. Бироқ аъзоларнинг бир қисми тирилиб, қолгани тирилмайди, деган ғоя бўлмағур сафсатадир. Яъни бирининг қобилятини инкор қилиш орқали иккинчисининг афзаллигини кўрсатиш ҳеч бир мантикка тўғри келмайди. Йўқлик ҳолатидаги нарсанинг моҳияти билан мавжуд нарсанинг моҳияти ўртасида ҳеч қандай фарқ йўқ. Буларнинг ҳаммаси шундай хулосага олиб келадики, танадан ажралган айрим аъзолар қайта тирилганда улар аввал асосий аъзолардан ҳаёт олганлиги ва ўлим вақтида бу хусусият йўқолганлиги ҳисобга олинади. Қайта тирилишда унинг яшашга қобиляти бор

¹ Кейинчалик Ибн Сино Форобий изидан бориб, райис аъзолар ва иккинчи, учинчи даражали аъзолар борлигини ёзади.

ёки йўқлиги фарқсиздир ва рухга кўшилиш даврида модда бўлганми ёки жонланишга қобил бўлганми, бундан қатъи назар, модда рухнинг маркаби вазифасини бажаради. Аммо уларнинг иккаласи ҳам бир-бирига мухтож. Уларни бир-биридан устун қўйиш зўрма-зўраки бўлур эди.

Кимдир қайта тирилишда рух аввалги тана билан қўшилиши ва модда ҳам худди аввалгининг ўзи бўлиши шарт эмас, у ҳар қандай тупроқ, сув ва ҳаво билан қўшилиши мумкин, деса, унда жавобимиз шундай: бу гаплар тўлиғича таносух оқими тарафдорларининг фикрига мосдир. Биринчи нуқтаи назар ҳам таносух оқими фикрига тўғри келади, аммо бошқачароқ шаклда айтилгандир. Аслида бири одам шаклида бўлган ва кейин ажралган, иккинчиси одам шаклида бўлмаган бир хил икки унсурнинг орасида ҳеч қандай фарқ йўқ. Шундай бўлса, шу икки тананинг бирига рухнинг қайтиши кўчишнинг ўзгинаси бўлур эди. Бошқа танага рухнинг қайтиши ҳам кўчиш демакдир. Рухнинг аввалги танасидан бошқа баданга ўтиши кўчиш (таносух) деб аталади.

Улар “кўчиш деганда рухнинг аввалгисига ўхшамаган баданга қайтишини тушунамиз” десалар, бундай фикрга эътироз йўқ. Аммо маъно жиҳатидан иккала фикр ҳам бир хилдир.

Шуни билки, маъод ҳақидаги фикр масиҳийларга тегишлидир (аслида бу ҳиндлар динида сансара деб аталади. – *Тарж.*). Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.)га нозил этилган дин (ислом) энг мукамал ва сўнгги дин бўлиб қолади. Агар ислом бошқа динлардан устун бўлмаганда, одамлар бошқа таълимотлар кетидан кетган, биз ҳам буни китобда айтган бўлардик.

Диний ақидалар Яратганга қарашлидир, деган гапга келганда шуни айтиш мумкинки, Пайғамбар (с.а.в.)нинг Оллоҳ бируборлигига чақириғи, Ул зотнинг яққалиги, донолиги, адолатпарварлиги, хато ва қусурлардан холи эканлиги, фаришталарнинг мавжудлиги ва бу мавжудотнинг Оллоҳ томонидан танланганлиги ва Оллоҳга муқарраблиги (яқинлиги) ҳаммага тушунарли тилда ва қиёсий тушунтирилади. Токи одамлар фаришталарни ажойиб қиёфаларда тасаввур қилсинлар. Бироқ буни барчага ақлнинг мавҳум тасаввури сифатида тушунтириб бўлмайди, албатта. Маънавий сифатлар донишмандлар ақл-идроки билангина тушунилади. Бошқача ақл билан буларни англаб бўлмайди.

Донишмандлар ақл-идрокли одамлар ўртасида фақат эзгуликни тарғиб этади, гуноҳ учун жазо муқаррарлиги ҳақида огоҳлантириб, ундан тийилиш лозимлигини уқтиради, у дунёдаги бахт ва бахтсизликни шу даражада тушунтирадики, одамлар эзгуликни англаб, унга амал қиладилар ва қўллаб-қувватлайдилар. Оддий одамлар ақл-идроки нариги дунёдаги роҳатларни кўрув, эшитув, пайпаслов, ёқимлилик ва мазалиликни, жинсий алоқада эришиладиган лаззатни ҳис этиш шаклида тасаввур қиладилар. Эришиладиган ҳар бир лаззат ва сафо сабабини бирма-бир изчиллик билан тушунтириш керак. “Шахло кўзли парилар, доимий (беминнат) хизматкорлар ва ноз-неъматлар” – бу сўзлар муқаддас китобларда битилган. Тушунтирув жараёнида худди шу китобларда ёзилганидек, ажр-мукофотга сазовор бўлган яхши одам барча истакларига: аёл ва хизматкорларга, мевали боғларга, шароб, тиниқ сув, сут ва асал оқувчи анҳорларга, ҳашаматли айвон, чодир, гумбазли қасрлар, тилла, гиламлар, шоҳона кийимлар, жаннатмонанд

далалар, турфа рангли осмон ва заминга эга бўладилар. Шунини ҳам тушунтириш керакки, нариги дунёда яхшилар (ажру мукофотга эришганлар) учун қайғу ва кулфат бўлмайди, ўлимдан кўрқув ҳам йўқ, доимо шодлик ва хурсандчиликда бўладилар. Жаннатда одам билан Оллоҳ ўртасидаги парда кўтарилиб, Оллоҳ ўз жамолини ўзи хоҳлаган кишиларга кўрсатади, бу жаннат сафосининг энг олий нуқтаси бўлади.

Айрим кишилар Оллоҳ жамолини жаннатда ҳам кўриш мумкин эмас, деган фикрда. Аммо дин аҳкомларида бу мумкинлиги қайд этилган ва одамлар бунга ишонадилар. Пайғамбар (с.а.в.) хадисларида, оғиздан-оғизга кўчган ишончли хабарларда хайрли ишлардан беҳабарлик каби сифатларга қарши курашишга даъват қилинади. Бу чақириқлар дилни фалажлаб, фаолиятдан тўхтатадиган ва ҳолатларни бошқариш хусусиятидан маҳрум этувчи ваҳшийликларга қарши бўлиши лозим.

Динни қандай бўлса шундай, соф ҳолда тушунтириш анча қийин кечади, фақат мажбурлов ва кўркитиш орқали одамларни динга киритиш мумкин. Аммо улар орасида ҳеч нарсадан кўркмайдиган, мажбурловга ҳам бўйсунмайдиган кишилар кўп. Шунга кўра, бу ишда нариги дунёдаги лаззатлар ва гуноҳлар учун бериладиган жазолар ҳақида тушунтириш яхши самара бериши мумкин. Тушунтирганда ҳам шундай йўл тутиш керакки, нариги дунё ҳақида айтганда шу дунёда ўзлари кўриб, билиб, эшитиб юрган нарсалар кўз олдида келсин (хаёлида жонлансин). Яратган эгамнинг ўзи уларни қилмишларига яраша мукофотлайди ёки жазолайди. Одамлар буни кўз олдиларига келтириб, тўлиқ англаганларидан кейин динни қабул қиладилар. Охирадаги ишларни шундай тушунтириш керакки, бу ишларни ҳар бир одам бажара олишига ишонч ва қизиқиш пайдо бўлсин.

Жиноят ва гуноҳ ишлар учун нариги дунёда чекиладиган азоблар – жазирама иссиқ, қаҳратон совуқ, жизғанақ қилувчи олов гулханлари, бўйин, кўл-оёқларни эзувчи зилдек кишанлар, шайтон ва жинлар, қонли кўзёшлар, мажбурлаб едирилувчи ўткир михлар ва ҳоказолар ҳақида ҳам тушунча бериш керак. Ушбу қийноқлар туфайли одам териси арчилиб тушади, ўрнида пайдо бўлган тери яна юқоридагидек қийноқларга дуч келади. Бу азоблар одам оловда жизғанақ бўлиб, йўқолиб кетгунча давом этади. Қийноқ ва азобларнинг чеки бўлмайди.

Шунга кўра, пайғамбарлар ўз динларига шундай асос яратадиларки, одамлар аввало ўз қалбларини покламасдан, (Оллоҳ ризоси билан) илмларни чуқур эгалламасдан, чин хайрли ишларни яхши билмасдан туриб, нариги дунёда бериладиган ажр-мукофотлар, жазолар ҳақида тушунча ололмасликларини яхши англайдилар. Агар одам ўз руҳини поклашга, илм ўрганишга ҳаракат қилмаса, гуноҳларга бериладиган жазолардан кўркмас, масала моҳиятини яхши англаб ололмайди. Зеро, оддий кишиларни (тўғридан-тўғри) даъват этиш билан эзгу хайрли ишларга жалб қилиб бўлмайди, унда бошқача йўл тутишга тўғри келади. Бу йўл ўз вужуди билан ҳис қиладиган лаззат ёки азоб ҳақида оғзаки тушунтирув йўлидир. Жазо ҳам, мукофот ҳам тана қайта тирилгандан кейин берилади. Хулоса шуки, пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.) бу масалани шунчалик аниқ ва равшан англаганларки, бундан ортик тушунтириб ёки унга қўшимча қилиб бўлмайди.

Насронийларнинг фикрича, сафо ва азобни вужуд билан ҳис қилиб бўлмас, фақат руҳ азобланар ёки роҳатланар эмиш. Улар сафо ва азобни

вужуд билан ҳис қилиш ҳақидаги нуқтаи назарни фойдасиз ва асоссиз деб ҳисоблайдилар. Ахир, баданни қайта тирилтиришдан мақсад нима? Одам тана ва руҳнинг ҳосиласи эмасми, яхши ва ёмон сифатларнинг бош сабабчиси тана эмасми? Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.) динида айтилганидек, тана жазоланиши ва нафс чегараланиши лозим. Агар мукофот ёки жазо руҳга бериладиган бўлса, қайта тирилишнинг нима ҳожати бор?!

Уларнинг динида мукофот ва жазо руҳга берилиши қайд қилинган бўлса, бундан қандай тасаввур қилиш ҳақида тушунча берилиши керак. Бу тушунчалар оддий кишилар онгига ҳам осон етиб борадиган бўлсин. Токи, улар у дунёда бериладиган мукофотларни билсинлар, жазолардан кўрқсинлар.

Насронийлар динида булар ҳақида “савоб эгаларининг аҳволи худди фаришталарникига ўхшайди”, қабилидаги гаплардан бошқа ҳеч нарса йўқ. Агар улар худди шу масалада батафсилроқ фикр юритганларида эди, албатта, гаплари чувалиб, адашиб кетган бўларди. Кўпчилик одамлар шу динга иктидо қилиб келаётган бўлсалар-да бу соҳада тасаввурлари ноаниқлигича қолмоқда.

Аммо улар диннинг ёлғонга чиқишидан кўрқиб, фаришталарни гуноҳкор деб айтолмайдилар. Чунки фаришталар на лаззат, на роҳат-фароғатни биладилар. Емаса, ичмаса, кўпаймаса, лаззату роҳатланиш хисларини қаердан билсин?! Уларнинг иши фақат кеча-ю кундуз хизматда бўлиш. Бундай ҳаётдан бирон маъно борми? Яна уларга емаганлари, ичмаганлари, фақат хизматда бўлганлари учун ҳеч қандай ажр-мукофот берилмаса? Бу фаришталар учун бахт эмас, бахтсизлик, деб ўйлайдилар. Бундай нуқтаи назар оддий халқни хатога бошлайди, кўрқанидан баралла айтмаса-да, ичида динга ишончсизлик пайдо бўлади. Муайян тасаввурга эга бўлмаганларидан кейин ҳақиқий бахт руҳий лаззат ва руҳий саодатда, деган гапни улар тушунмайдилар. Тўғри, айрим одамлар сўзда ишонадилар, аммо ичида – йўқ. Фаришталар мангу азобда бўлса, улар оламдаги энг бахтсиз мавжудот экан, деб ўйлашади.

Шу билан “маъод танага тааллуқли” деган тушунча эгаларини танқид қилишни тўхтамаиз. Менимча, бу масала ҳақида айтганларимиз етарлидир.

ҚЎШИМЧА БОБ

“РУҲНИНГ КЎЧИШИ” ҒОЯСИ ТАРАФДОРЛАРИНИ ТАНҚИД ҚИЛИШ

“Руҳнинг кўчиши” ғояси тарафдорлари бўлган бир гуруҳ кишилар қуйидаги фикрларни илгари сурадилар: “Руҳ модданинг моҳияти – жавҳаридан алоҳидадир. У танадан ажралиши муқаррардир, яъни руҳнинг тана билан боғланиб турган алоқаси узилади. Марҳумларнинг таналари – сон-саноксиз. Хулоса икки ёқлама: руҳлар ё санокли, ё чексиз”.

Улар чексиз бўлса, бу заруриятдан туғилган бўларди. Бу – мумкин эмас. Агар руҳлар санокли, таналар эса чексиз бўлса, у ҳолда руҳнинг танага кўчиши ва қайтишига зарурият туғилади. Айрим одамлар, руҳ танাগача ҳам мавжуд эди (бу ҳақ гап, албатта), десалар, руҳнинг кўчиши

аён бўлади. Тана пайдо бўлгач, рух келиб ўрнашади, дейилса, у (рух) нинг биринчи танадан бошқа танага кўчиб ўтиши шундоққина мумкин бўлади. Кўпчилик одамлар рух бадандан аввал мавжуд эканлигига ишонишади.

Рух тана билан бирга пайдо бўлади, деб фараз қилайлик (аслида бундан бошқача бўлиши мумкин эмас), унда рух ўзига тегишли тананинг моддада мужассамлашган қиёфаси ва шакли бўлмоғи зарур. Рух танадан ажралгач, моҳиятини йўқотиб бошқа нарсага айланади ёки ўша ҳолича ўзгармай қолади.

Рух ўзгарса, у билан белгиланадиган одамнинг моҳиятидан ҳеч нарса қолмайди, емирилиб йўқ бўлади. Агар модда ажралгандан кейин бирон нарса қолса, унда аввалгига ўхшаш моҳият пайдо бўлади. Бундан хулоса шуки, аввалги жавҳар ўз-ўзидан моддани эгаллайди. Шунга кўра, модда доимий ва абадий, ўзгариш эса унинг ўткинчи хусусияти, дейиш мумкин.

Рухнинг модда билан бирлиги вақтинча бўлиб, у моддага боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуддир ва мутлақо бўйсунмас. Агар рухни модда ичида жойлашган, деб тахмин қилинса, бу фикр зиддиятли ва бемаънидир. Чунки рухнинг жавҳари модда ичида жойлашмайди, унинг материя билан мавжуд бўлиши мумкин эмас, моҳияти жиҳатидан у (рух) бир (якка)дир ва бирор (бошқа) одатга эга эмас. Шунга кўра, у бўлинмасдир. Тана ичида нимаики бўлса, барчаси бўлинади. Унинг ичидаги адо бўладиган қисм, шакл ва аъзоларни бирлаштириб турувчи бошқа нарсалар, шунингдек, мураккаб шакллар, барча-барчаси бўлинади.

Рух бир ҳолатнинг ўзида жисмдан ажралиш қобилиятига эга шаклдан иборат бўлса, нарсаларнинг шакли ҳисобланган ташқи қиёфага кирмайди. Айримлар бу шаклларни мавҳумликнинг моҳияти, деб хато қиладилар. Бу ҳақда устоди аввал Арасту ўзининг “Метафизика” асарида батафсил баён этган.

Рух танадан ажралар экан, унинг мавжудлиги тана ҳолати ва моддага мутлақо боғлиқ бўлмайди. Рух жавҳари танага муҳтож эмас.

Шундай экан, рухнинг пайдо бўлиши танага боғлиқ эмас. Унда (рух) танадан аввал пайдо бўлган, деган фикр келиб чиқади ва у сон жиҳатдан чегаралангандир. Тананинг адади сон-саноксиздир. Шунга кўра, у (рух) нинг кўчиши шарт ва биридан ажралгач, яна бошқа танага қайтиши шубҳасиздир, деб ўйлайдилар.

Дейдиларки, нима учун рух биринчи (аввалги) танадан ажралгандан кейин аввалгидек яна (танага) кўшилиши мумкин эмас?

Агар кўшилувнинг сабаби рухнинг табиатидан бўлса, у ажралгандан кейин ҳам сақланиб қолади. Бу худди қушни тўр билан тутган сингаридир. Ундай бўлса, иккинчи тана ҳам у (рух)ни тутмоқ учун тузоқ бўлиши мумкин эмасми?

Рухга тааллуқли жисм ўзгарувчандир, унга бўйсунадиган табиат ёши ва озуқаланишига қараб ўзгаради. Шунга кўра, табиат ёшлиқда бошқача, вояга етганда ва қариганда бўлакча бўлади. Ўзгармайди деб фараз қилинса, барча табиатлар бир-бирига ўхшаб қолган бўлур эди. Рухнинг тана билан кўшилувига самода ҳаракатланувчи қандайдир кучнинг шакли ва хусусияти сабаб бўлса, унда бу хусусиятнинг қайтиши нафақат мумкин, балки зарурийдир.

Агар кўшилувнинг сабабчиси Оллоҳ ёки фаришталар бўлса, бундай

кўшилиув абадий бўлади. Хулоса шуки, танадан ажралган рух яна қайтади, унинг абадий мавжуд бўлиши эса заруриятдир.

Фақат номукамал рух кўчиши мумкин, деган ғояни илгари сурувчи гуруҳ шундай дейди: рухнинг тана билан боғланишига аъзолар орқали эришилган камолот сабаб бўлса, юнон файласуфлари айтганидек, (рух) ўзини қутқариш учун шундай қилган. Бошқа гуруҳ эса рух қандайдир бир гуноҳ содир этган, шунга кўра, у тана зиндонига ташланган, деб ўйлайди. У (рух) танадан ажралгандан сўнг яна унга қайтади, чунки ҳали тўла покланмаган (камолга етмаган) бўлади. Бу зарурдир, чунки озикли майдон (субстрат) ҳисобланган табиат у (рух) камолга етгунча тана билан бирга бўлади ва унга хизмат қилади. Танадаги қаҳр, ғазаб, шаҳват сингари ҳиссиётлар туфайли у (рух табиати) яширин ва кучсиз ҳолатда бўлади. Ушбу ҳиссиётлар ҳукмрон экан, рух ўз нуқсонларидан хабардор бўлолмайди. Шунга кўра, унинг камолот йўлидаги ҳаракати ҳаловатга айланади. Рух бадандан ажралгач, унда камолот истаги туғилади. Моҳият шу. Шундагина нуқсонларни англашдаги тўсиқлар йўқолади. Камолот истаган рух, албатта, танага қайтади ва жойлашади. Файласуфларнинг айтишича, дунёда ҳеч нарса ҳаракатсиз турмайди. Собит ибн Курранинг фикрича, танадан ажралган рухнинг яна қайтиши мумкин эмас. Агар шундай бўлса, рух танадан ажралгандан кейин яна қайтгунча анча вақт давомида ҳаракатсиз туриб қолган, дейиш мумкин. Бироқ табиатда ҳеч бир нарса фаолиятсиз бўлмайди.

Маълум вақт давомида ҳаракатсиз туролмаган рух қандай қилиб абадий тинч туриши мумкин?!

Қуйидаги фикр эса ундан-да ҳайрон қоларлидир: рух бадандан ажралгач, унга бошқа нозик бир тана ҳамроҳлик қилади. Шунга кўра, у (рух) жисмдан ажралгунча анча вақт ўтади. Агар бу рост бўлса, тана ҳаракат қилмаган бўлиб чиқади.

Юқорида айтганларимизнинг барчаси – “рухнинг кўчиши” ғоясига амал қилувчиларнинг даъволари эди.

“Рух танадан айрилгач, яна қайтади, фақат одам танасига эмас”, деган фикрга эргашувчилар ўз мулоҳазаларини шундай асослашга уринади: одам танасини ўзига “бошпана” қилган рух бошқа бир танани ҳам макон қилиши мумкин. У (рух)нинг одам танасини макон қилишига самовий таассуротлар сабаб бўлса, тана одамникими ёки бошқа мавжудотникими, барибир самовий кучларга бўйсунди.

Шундай бўлган тақдирда, рух одамдан аввалроқ бошқа баданни макон қилиши мумкин, деб ўйлайдилар.

Агар маконни танлаш сабабчиси рух табиатидан бўлса ва рухнинг одам бадани билан бирлашиш натижасида қандайдир ҳайвон сифатлари пайдо бўлса, рух танадан ажралгандан кейин аввалгидан зўрроқ тана билан бирлашишга ҳаракат қилади. Агар рух иккинчи қайтишда қандайдир бир ҳайвон танасини танласа, унинг табиати аввалгисига ўхшаган бўлади. Масалан: жаҳлдор, ваҳший, золим одамнинг руҳи шер танасига, шаҳватга берилган одамнинг руҳи чўчка танасига кўчади. Шундай қилиб, иккинчи танага қайтаётган рух табиати қайси ҳайвонга ўхшаса, ўша ҳайвон танасига кўчади.

Камолотга эришув рух ва тана кўшилиувининг бош сабабчиси бўлса,

вахший руҳ қайтадиган яхши тана ҳам разолат ва жазога гирифтор бўлиб, доимий кўркув ва кулфатга дучор этилади.

“Руҳнинг кўчиши” ғояси тарафдорлари Куръони каримдан қуйидаги оятларни далил сифатида келтирадилар: “Ерда юрган ҳайвонлар, осмонда учиб юрган қушлар орасида бирон мавжудот йўкки, жамоага уюшмаган бўлса”. Юқоридаги ояти карималарда, ҳайвонлар одам тоифасига кирмаса-да улар ҳам бизларга ўхшашдир, фақат хусусият жиҳатидан фарқ қилади, деган фикр мавжуд. Хуллас, яширин куч-қувват жиҳатидан уларга ўхшашмиз. Демак, кўчиш мумкин бўлса, руҳ жойлашадиган тана яширин куч-қувват (потенциал) жиҳатидан аввалгисига ўхшаш бўлади, дейдилар.

Бу гуруҳ – руҳнинг бошқа танага кўчмаслиги ғоясини илгари сурувчиларга қарши. Улар ўз фикрларини қуйидагича ифодаладилар: “Руҳ баданнинг шакли-шамойили ва камолотидир”.

Руҳ танадан ажралиб, бир-биридан фарқ қилувчи битта тур ичида жойлаша олмайди-ку. Руҳнинг камолоти эса битта қарама-қарши турга тааллуқдир.

Арасту “Руҳ ҳақида” номли китобида: “Кимки инсоний руҳ одам танасидан бошқа танага кўчади деса, бу – найни дурадгорлик асбоби, деб ҳисоблаши билан баробар”, дея аниқ мисол билан айтган. Бу фикр асоссиздир. Чунки одамнинг инсонлиги тана шакли-ю унинг табиий қувватларига боғлиқ эмас. Одамийлик камолоти руҳга боғлиқ, зеро, руҳ одамнинг тур сифатида яшаб қолиши учун сўнгги омил ҳисобланади. (Бу ерда муаллиф Арастунинг фикрини тушунмай танқид қилади. – *Тарж.*)

Одам ўз жинсига тўғри келмайдиган турга ўхшаши мумкин эмас. Фақат моҳият жиҳатидан эмас, майда-чуйда тасодифий ҳолатлар ҳам фарқ қилади. Шундай бўлгач, у сўзсиз одамдир, бошқа ҳеч бир турга мансуб эмас.

Хулоса шуки, инсоний руҳнинг одатдан ташқари бошқа ҳайвонларга алоқаси йўқ ва инсоний руҳ одамни четлаб ўтиб, бошқа жинсларга қўшила олмайди.

Юқорида “руҳнинг кўчиши” ғояси тарафдорларининг даъволари ҳақида айтиб ўтдик. Энди улар йўл қўйган хатолар тўғрисида тўхталамиз.

Биринчи хато – улар ҳар бир нарсанинг пайдо бўлиши моддада мужассамлашган шаклнинг хоссасидир, дейишади. Бундай фикр аксиома бўлиб, барчага маълум эмас.

Иккинчи хато – уларнинг руҳ танадан илгари мавжуд бўлади, дейишларидадир. (Бу фикр ҳозирча мунозаралидир. – *Тарж.*)

Учинчи хато – руҳ танага қўшилмасдан олдин қандай ҳолатда бўлса, танага қўшилганида ҳам шундай қолиши шарт эмас, лекин инсон вафотидан сўнг руҳнинг танага қайтишига йўл қўймайдиган сабаблар пайдо бўлиши мумкин, дейишларидадир.

Агар бу имкониятлар ёлғон бўлса, улардан келиб чиқувчи хулосалар ҳам уйдирмадир. Руҳ танадан ажралгандан кейин яна баданга қайтиши масаласига келсак, шуни айтиш мумкинки, руҳ танадан аввал мавжуд бўлган, кейин одам танаси пайдо бўлгач унга қўшилган, ёки инсонда ақл билан руҳ ҳеч қандай сабабсиз тасодифий қўшилган.

Аммо руҳ танадан аввал мавжуд бўлмаслиги мумкин эмас, зеро,

одамларнинг рухлари тури, моҳияти ва ҳақиқийлигига кўра бир хилда эмаслар.

Рух танадан аввал ҳам мавжуд эди, деб фараз қиладиган бўлсак, унда иш икки ёқлама тус олади: ё барча рухлар бир, ёки кўпсонлидир. Улар кўпсонли бўлиб, моҳиятан бир хил бўлсалар, унда бу кўплик моҳиятга тааллуқлидир. Агар кўплик моҳиятга тааллуқли бўлмаса, унда рух битта кўринишга эга. Рухлар баданга қўшилишидан аввал бошқа кўпгина моддаларга эгалик қилган бўлиб чиқади. Бу моддалар маънавий ёки моддий бўлмасин, барибир, соннинг озикланадиган жойи (манбаси) бўлади. Маънавий бўлган тақдирда шундай савол туғилади: “Маънавий моддаларда бундай кўплик қаёқдан пайдо бўлди?” Зеро, турларнинг кўплиги сифатлар хилма-хиллигига боғлиқдир. Масалан, бири бирор сифат билан ажралиб турса, бошқаси ўзга сифатга эга бўлади. Агар у моддий бўлиб, сон жихатдан кўпликнинг моддаси (субстрати) бўлса, ушбу бўлинув табақалашган (дифференциялашган) модда (материя) сабабли юзага келади. Шундай бўлса, рухлар таналарда жойлашиши шарт. Батаҳқиқ, рухлар тана(лар)дан аввал мавжуд бўлса, улар кўпсонли эмас ва якка ҳам эмас. Бўлинмаслик хусусиятига эга рухлар якка эди, ҳозир кўпсонли эканлиги маълум бўлди, дейилса уни “бўлинмайдиганлар бўлинуви”, деб аташга тўғри келади. Бу эса ғирт бемаъни гапдир. Улар ҳозирги сонияда бир бўлсалар, уларни битта, деб атаб бўлмайди. Билим руҳда ҳозир бўлган мавжудликнинг сифати ва суратидир. Борлик моҳиятининг қандайдир бир хил моҳият (субстанция)да ҳозир бўлиши мумкин эмас, шу билан бир вақтда унда бундай сифат ҳам йўқ. Масалан, бир вақтнинг ўзида Зайд бирор нарсани англаши, Амр эса англамаслиги мумкин. Батаҳҳийқ, улар бир хил бўла олмайдилар. Рухлар таналардан олдин пайдо бўлган, деб хулоса чиқаришга тўғри келади. Рухнинг тана билан қўшилув тасодифий тарзда юз берган, деб айтиш мумкин эмас. Файласуфлар таъкидлаганидек, ҳар қандай ҳодиса тасодифан юз бермайди. Табиий ҳодисалар кўплаб воқеаларнинг юз бериши туфайли содир бўлади. Зеро, улар доимийдирлар. Рух айрим ҳоллардагина мавжуд бўлмайди. Шунга кўра, рухнинг тана билан қўшилув тасодиф эмас.

Бу борада учта фараз мавжуд, улардан иккитасини биз тамомила рад этамиз. Фақат биттаси ҳақиқий бўлиши мумкин. Бундан маълумки, қачондир жон (рух) пайдо бўлган. Бироқ (ўша жараён) унга тегишли тана вужудга келгандан кейингина содир бўлган. Тананинг табиати унинг умумий рух ва умумий онгдан ёки қандайдир онгли бир ваздан ажратиб олинишига сабаб бўлиши мумкин. Рухнинг танага қўшилиши билан одам наслининг камоли охирга етади ва фаол мавжудотга айланади. Рух (жон)ни пайдо қилувчи онгли сабаб танада керакли табиат (натура) ҳосил бўлгандан кейингина вужудга келади, сўнгра рух тана билан қўшилади. Бундай қўшилув рух (жон) унда мужассам бўлди, дегани эмас, балки рухнинг танага эгалиги ва уни бошқариши тушунилади. Тана билан қўшилиш рухнинг ўз моҳияти бўйича ҳаракатининг асоси ҳисобланади. Бу ҳаракатларни амалга оширишда рух ҳеч нарсага муҳтожлик сезмайди. Тўғри, у дастлаб ўз моҳиятига боғлиқ бўлмаган ҳолда нимагадир муҳтож бўлиши мумкин. Бу ҳақда бошқа китобларда батафсил ёритилган. (Ибн Сино бу ўринда Арастунинг “Рух ҳақида”, Форобий ва Абу Бакр Розийнинг фалсафий асарларини назарда тутган бўлиши мумкин. – *Тарж.*)

Юқоридаги изоҳлардан шу нарса маълум бўладики, рух (жон) ва тана бир вақтнинг ўзида пайдо бўлган; танадаги тегишли унсурлар ҳосиласидан рух юзага келади. Улар ўртасидаги ўзаро боғлиқлик тасодиф эмас, балки заруриятдир. Шундай экан, рухнинг кўчиши мумкин эмас. Қачонки унсурларнинг зарур аралашмаси пайдо бўлгач, бир вақтнинг ўзида у билан қўшилади.

Бошқа танадаги ўзга рух бунинг устига келиб қўшиладиган бўлса, унда битта танада икки рух пайдо бўлади: бири – тана билан бирга пайдо бўлган рух, иккинчиси – бошқа танадан кўчиб келиб жойлашган рух. Ўша икки рух (жон)нинг ҳар қайсиси бир хилда камолга етган, туси ҳам бир хил бўларди. Аммо бу – мутлақо мумкин эмас. Негаки, ҳар бир ҳайвон биттадан жон (рух)га эга. Ҳаракат рухнинг моҳиятига тегишли бўлмагунча рух тана билан қўшилмайди ва бошқа рухга қарашли ҳаракат мазкур танада ҳосил бўлмайди. У (рух) фақат ўша танани бошқаради. Рух танани икки ёқлама бошқармайди. Бир танада битта рух бор, бир одам ўзини иккинчи бир одам, деб ҳисобламайди. Агар битта танада иккита рух яшаганда эди, бир танада иккита одам яшаган бўларди. Биз ўз сезгиларимизга таяниб далил-исботсиз биламизки, бир одам ва бир жонивор иккита ҳар хил нарсанинг моҳияти эмас, балки битта одам ва битта ҳайвоннинг моҳиятидир. Агар бир баданда иккита рух яшаганда эди, битта танада иккита ҳайвон ҳам яшаган бўларди. Хулоса: бир баданда иккита рухнинг бўлиши мумкин эмас. Агар танада бошқа бир рух ҳам мавжуд бўлса, у биз билган ўша рух, яъни ўша баданга қўшилиб, уни бошқарадиган ва унга эгалик қиладиган бошқа рух эмас. Агар тана билан худди шундай боғланишга эга бўлган рух учраса, у ўша танага тааллуқли бўлмайди.

Ҳар бир тананинг руҳи ўз танасидан аввал пайдо бўлиши мумкин эмаслиги аниқ бўлди. Қайсидир танани тарк этган рух ўша жасаднинг ҳозир пайдо бўлган руҳи эмас.

Рухларнинг кўчиши ҳақида файласуфлар айтганлари ва билдирган мулоҳазалари яширин фикр ва ишораларининг моҳияти эди. Бу ишораларнинг маъноси шуки, руҳда ҳеч қачон ёмон сифат қолмаслиги керак. Ёмон сифатлар руҳда сақланар экан, улар худди баданда турганга ўхшайди. Баданда рухнинг сақланиб туриши, унинг танага моҳиятан боғлиқлигини англатади, яъни рух фақат танада ҳаракат қилиб, уни бошқаради. Шунга кўра, у баданда жисмоний кучлар таъсирида сақланиб, бадандаги ёмон сифатларни ўзига қабул қилади. Шу иккита омил руҳда камолот сари юксалишдан чалғитади, рух ҳаракати ва моҳияти ҳақидаги билим, тушунчалар йўлига тўсиқ бўлади. Шунга кўра, у (рух) ўзига тегишли ҳаловат ва сафолар ҳақида ҳеч нарсани билмайди. Рух танадан ажралгандан кейин баданнинг таъсири сақланиб қолади ва шунинг учун у ўзини худди ҳали танада тургандек сезади. Орттирган ёмон сифатлари йиртқич ҳайвонлар одати бўлган ваҳшийлик, қаҳр-ғазабнинг қолдирган изларидир.

Файласуфлар жон чикқач, танадаги қабих ва тубан нафс бирон уй ҳайвони ёки йиртқич танасига ўрнашиб олади, деганларида ёмон иш ва хулқларни назарда тутганлар.

“Рухнинг кўчиши” ғояси ҳақида менгача етиб келган маълумотлар Афлотун ва Бузругмеҳр томонидан битилган бир неча ҳикоялардан ибо-

рат эди. Бундай чўпчакларга олий мақомотли доноларнинг ишониши қийин, албатта.

Хулоса шуки, фақат тана ёки рухнинг биргаликдаги кўчиши, рухнинг қайтиши кўчиш орқали амалга ошади, деган ғоянинг асоссизлиги ва маъоднинг ҳақиқийлиги тўғрисида қуйидаги бобда баён қилинади. Оллоҳ билгувчи ва ҳукм қилгувчидир!

ТЎРТИНЧИ БОБ

ИНСОН МОҲИЯТИ ҲАҚИДА

Шуни билки, одам ўзининг “инсон” деб аталиши ҳақида ўйлаганда, биринчи навбатда, танаси (бадани) кўз олдига келади. Аммо ақл кўзи билан қаралса, қўл-оёқ, бош, ички ва ташқи аъзолари бўлмаса ҳам моҳият йўқолмаган бўлар, мия, юрак, жигар каби асосий аъзолар бу моҳиятга кирмасди.

Агар шу аъзолардан кўп қисми танадан ажралган тақдирда моҳият бирдан йўқолмайди ва маълум вақтгача сақланади. Миянинг бирор қисми қандайдир ҳолатда ажралиши мумкин, аммо моҳият ўзгармайди (одам кулоғи эшитмай, кўзи кўрмай қолса ҳам инсонлигини йўқотмайди. – *Тарж.*). Бу субъектив (хос) тарзда бўлиши мумкин. Одам ўзи ҳақида ўйлаганда, юрак борлигини сезмайди, сезганда ҳам унинг қанақалиги, қаерда жойлашишини билмайди ёки кўкракнинг чап томонида жойлашган бир парча гўшти юрак деб ҳисоблайди. Бир нарсанинг муайян бир одам учун ноаниқ ёки аниқ бўлиши ва нарса моҳиятининг бир қисми ноаниқ бўлиб, ўзи эса аниқ бўлиши мумкин эмас; аксинча, қисми билиш учун бутунни ўрганиш талаб этилади. Айтилганлардан маълумки, тана тўлиғича одам моҳиятини ғизолантирувчи муҳит (субстрат) ва мавжуд бўлишнинг асосий омили ҳисобланмайди. Бу айнан инсон танасининг моҳиятидир. Зеро, у тана ҳолатидан мунтазам хабардор қилиб турадики, беихтиёр танани ҳам моҳият деб ҳисоблай бошлаймиз. Шу сабабли инсон моҳиятини танадан ажратмоқ қийин. Одам арзимайдиган нарсага боғланиб қолса, ундан ажралиши қийинлигига ажабланмаса ҳам бўлади.

Аммо текширишлардан шу нарса аниқланганки, одамни одам қилиб турган сифатлар, хислатлар, фазилатлар унинг моҳиятидир. Одамдаги ана шу моҳият (ақл-идрок, билим, маърифат, адолат, бағрикенглик, бунёдкорлик...) уни азиз ва мукаррам қилади. Нарсаларни англаш, касб-хунар эгаллаш ва ўзини билиш (ҳатто ўз борлиғи ҳақида ўйлаганда бадандаги аъзоларини “унутиб” қўйса ҳам) руҳ моҳиятидир. Ёмонликдан сақланиш, эзуликка интилиш, яхшиликдан севиниш, қайғу-кулфатлардан изтироб чекиш ёки лаззатдан қайф-сафо ҳиссини туйиш – барчаси руҳ жавҳарига боғлиқ. Одамнинг қайғу-алам чекиши ёки қайф-сафога мойиллиги, муҳаббати ёки нафрати, бирон нарсага боғланиб қолиши каби ҳолатлар инсон моҳиятига боғлиқдир. Танага тааллуқли бўлган лаззат, яхшилик ва ёмонликлар иккинчи даражали нарсаларга киради. Бу тананинг руҳдан алоҳидалигини билдиради. Аммо руҳ уларга боғланиб қолиб, одатланиш натижасидаги шодлик ёки ғам-аламнинг иштирокчисига айланади. Одамлар яхшилик ва ёмонлик

ҳақида гапирар экан, буни уларнинг рухлари биледи, таналари эмас. Зеро, бадан (тана)нинг ёмонлик ва яхшиликни қабул қилишга ожизлигини айтиб ўтдик. Одам баданининг жисмга аъзо, узв бўлмаган қисми рух деб аталади. Бадан хурсандчилик, лаззат, ором, меҳр-муҳаббатни рух орқали ҳис қилади. Одамлар ўйлайдиларки, моҳият тана (бадан) фаолиятига муҳтож эмас. Бадан орқали ҳис қилинадиган лаззат ва сафо худди ака-ука ёки дўстларни кўрганда ҳосил бўладиган хурсандчиликка ўхшамайди. Агар ҳиссиётлар чиндан ҳам рух (жон)га тааллуқли бўлса, бундай хурсандчилик ёки ғам-аламлар рух танадан ажралгандан кейин ҳам маъодга қайтаверади. Одамлар танага эмас, рухга ором ва лаззат бағишлаш учун интилишлари лозим.

Аммо бадан рухга эга бўлгач, тана ўзини моҳият деб тасаввур қила бошлайди. Шунга кўра, тана борлигини унутади. Бадан ўзини рух деб ҳисоблаб, танага тегишли яхшилик ва ёмонлик, лаззат ва оромни рухга тааллуқли деб ўйлайди. Агар шу жисмоний ором ва лаззатлардан маҳрум бўлса, ҳаммасидан бутунлай ажраламан, деб ҳисоблайди. Жисмоний лаззатсиз бахтиёрлик, азобларсиз бахтсизлик бўлмайди, деб ўйлайди.

Одамнинг бундай фикрлардан воз кечиши осон эмас. Алалхусус, диний қонунлар асосчиси (пайғамбар) одамларни эзгулик сари даъват этишда улар тасавуридаги жисмоний азоблар билан кўрқитишни маслаҳат беради.

Дили донишмандлик нақши билан безанган одамлар ҳеч қачон адашмайдилар ва нариги дунёда одамлар ҳозирги шаклда бўлмайдилар ва шу сабабли моҳиятга ҳам эга бўлмайди, ажр-мукофотга ҳам, жазога ҳам тортилмайди, деб айтмайдилар.

Ахли донишлар, модомики, ажр-мукофот ҳам ножисмоний экан, одамлар ҳеч нарсага интилмасликлари, ҳеч нарсадан кўркмасликлари зарур, деб ҳисобламайдилар. Улар бериладиган жазо ва ажр-мукофот шу дунёда яшаб турган ҳозирги одамлар учун эмас, балки бадан (тана) ларининг айрим қисмлари учун, зеро, у дунёда одамларнинг шакли ҳозир қандай бўлса шундай бўлмайди, шундай экан, у дунёда ҳеч кимга ҳеч қандай ажр ҳам, жазо ҳам йўқ, деган фикрларни рад этадилар. Дарвоқе, худди шундай фикр билан кўпчилик одамлар адашиб юришади. Аммо бизнинг фикримизча, одам инсоний рух туфайлигина одамдир, рух одамнинг туб моҳиятидир, ғам-ташвишлар ҳам, ором ва лаззатлар ҳам рух туфайлидир. Шуни исбот қилдикки, танадан ажралгандан кейин ҳам рух яшаб қолаверади. Биз нариги дунёда ҳозир қандай бўлсак, шундайлигича ҳозир бўламиз, бошқача бўлиши мумкин эмас. Демак, инсон моҳиятига хос бўлмаган нарсалардан халос бўлишимиз лозим. Биздан қоладигани бадан ёки айрим аъзолар эмас, балки моҳият, яъни одамийлигимиздир. Аввалги фикрларнинг ҳаммаси хато фикрлардир. Оллоҳ билгувчидир (Валлоҳи аълам биссаваб).

БЕШИНЧИ БОБ

ИНСОН МОҲИАТИНИНГ ЎЛМАСЛИГИ ВА АБАДИЙЛИГИ ҲАҚИДА

Бир қанча асарларимизда, хусусан, Арастунинг “Рух ҳақида” китобига ёзган шарҳимизда рух (жон)нинг моҳият (субстанция) эканлиги ҳақида

алоҳида тўхталган эдик. Бу бобда нотик (гапирувчи) одамнинг руҳи моддага ва танага боғлиқ эмаслиги ҳақида қисқача тўхталиб ўтамиз. Буни турли шаклларда шарҳлашга ҳаракат қиламиз.

Биринчидан, ҳеч бир тана туганмас куч-қувватга эга эмас, бундай куч-қувват қандайдир тана аъзосига бириктирилган ҳам эмас, зеро, ҳар бир тана бўлинувчандир. Алалхусус, ҳар бир аъзо бўлиниш хусусиятига эга. Шундай экан, барча аъзолар тана қисмларига ўз таъсирини ўтказиши ё ўтказмайди. Таъсир ўтказганда ҳам бу вақтинчалик бўлиб, доимий эмас. Тананинг бирор қисми таъсирланмаслиги мумкин эмас, зеро, куч-қувват бутун бир танага хос хусусиятдир. Агар тана қисмларга ажратилса, унинг ҳар бир бўлаги баданнинг умумий куч-қуввати ва таъсирига хос кучга эга бўлади.

Бу фикрни рад этсак, бошқа икки хил фикрга дуч келамиз. Улардан бири – тананинг маълум қисми бутун тананинг ҳаракати (таъсири)дан фарқли ўлароқ абадий ёки вақтинчадир. Албатта, унинг боқий бўлиши ҳақиқатдан йироқ, чунки бутун тананинг куч ва ҳаракати унинг бўлагига нисбатан кўпроқдир.

Тажрибада синаб кўрилганидек, бутун тананинг кучи бўлагига нисбатан кўп, лекин унинг ҳам охири бор. Энди охириги, учинчи фикр шуки, тананинг маълум қисми ҳаракати абадий эмас. Бундан чиқди, бутун тананинг таъсири ва куч-қуввати ҳам абадий бўлмайди. Зеро, қисм ҳамиша бутунга боғлиқдир, яъни қисм бутун (тана)га маълум нисбатда боғлиқ, масалан, тўртдан бир ёки учдан бир сингари ва ҳоказо.

Дейлик, бутун (тана)нинг фаолияти чекланган, яъни абадий эмас. Тананинг қандайдир бир қисми, гарчи бу қисм бутун тана тўртдан бир, ёки олтидан бир қисми бўлса ҳам, минглаб, юз минглаб қувватга эга. Агар олтидан бир ёки тўртдан бир қисм минглаб таъсирларга эга бўлса, унда бешинчи, учинчи ёки тўртинчи қисм таъсиротлари бири иккинчисига нисбатан аниқланиши ва пировардида барчаси чекланган (нотакрибий) бўлиб чиқади. Бироқ бу бемаъни ва мумкин бўлмаган нарсадир, зеро, бадан (тана) қуввати чексиз эмаслиги исботланган. Бир неча шартларга кўра, шу далиллар тўғри, деб ҳисобланади. Бироқ ўша шартлар бу ер (китоб)да тушириб қолдирилган.

Шу нарса аниқки, танада тамом бўлмайдиган чексиз куч йўқ. Руҳнинг куч-қуввати эса чексиздир. Зеро, руҳ орқали англандиган ақлий тушунчалар ва миқдорий моҳиятлар сон-санови йўқ нарсалардир. Руҳда уларни англаш қобилияти бор. Бундан ташқари, табиат ҳақидаги фан, илоҳий илм ва руҳий қувватлар нарсаларни англашда бир хил кучга эга. Шу нарса исбот қилинганки, руҳ нарсаларни англашда адо бўлмас қувват соҳиби ва у тана ҳам эмас, танада жойлашган ҳам эмас. Танадаги ҳар қандай қувват ўлчовли бўлиб, унинг ўзи ҳам чекли-чегарали эканлиги исбот қилинган. Руҳ бўлинмас тананинг бир қисмида жойлашиши мумкин эмас. Чунки бу қисм (агар мавжуд бўлса) унинг бўлинмас бир зарраси ёки нуқтаси ҳисобланади. Аммо ҳандаса ва табиат фанларида бўлинмайдиган зарранинг йўқлиги айтилган. Нуқта ҳам ўзида руҳни жойлаштиришга қурби етмайди, зеро, нуқта ҳеч қачон аралаш озука манбаи бўла олмайди.

Руҳ баданимизда қуйидаги сабабларга кўра жойлашади: тана ва руҳнинг бирлашмоғи учун, ҳар қандай шароитда ҳам, тўрт унсур (сув, ҳаво, тупроқ, олов)нинг қўшилмасидан иборат муайян аралашма пайдо бўлиши керак. Аралашма фақат бўлинмас шароитда пайдо бўлади.

Нукта эса бўлинмайди. Аралашмага нисбатан охиргисининг муносабати мавҳум ва умумийдир. Бу муносабат ўзгармас ва мустаҳкам борлиқнинг моҳиятига кирмайди. Нукта руҳ билан қўшилган танани пайдо қилган бирон таркибий қисмнинг охиргиси ҳисобланади. Зеро, нукта борлиғи ва моҳияти жиҳатидан тананинг қанчалик чегараси бўлса, шунча субстрат (озуқ майдони) ҳамдир. Яъни нукта жойлашган макон тана озуқа майдони (субстрат)нинг акцидентал (жузъий) чегарасидир.

Руҳ қандай қилиб нуктада жойлашиши мумкин? Ахир, нукта ўз ҳолатига эга, руҳнинг жавҳари ҳам, орази (ўзгарувчи сифатлари) ҳам ундай эмас. Масалан, бадандаги жорий ҳолат, оклик, илиқлик ва бошқа жузъий ҳолат (акциденция)лар деганимизда жисмнинг моддаси тушунилади.

Ақл орқали англанадиган моҳиятлар ҳеч қандай (моддий ўрин) ҳолатга эга бўлмайди. Агар ақл етадиган моҳият (маъкулот) бирон ҳолатга эга бўлганда эди, унда иш икки ёқлама хусусият касб этган бўларди: бири ақл бовар қиладиган моҳиятнинг ўрнини аниқлашни тақозо этади ёки унинг макондаги бирор бўлагининг бошқасига бўлган муносабатини билдиради. Нукта биринчи маънодаги ҳолатга эга.

Агар маъкулот – тушунча нуктадай ҳолатга эга бўлса, моҳиятан (бирон майдон билан чегараланган) ёки майдонда жузв (иккинчи даражали, яъни акцидентал) ҳолатга эга бўлади. Бундан келиб чиқадики, ақл билан англанадиган тушунча жисмда жойлашган ниманингдир чегарасидир, дейдилар. Бу эса тутуруксиз ва бемаъни гапдир.

Ақл билан англанадиган тушунча ўлчамли ҳажм ва шаклга эга бўлса, унинг микдори ҳам мавжуд. “Одам” тушунчаси барча аҳли башарга тааллуқли бўлиб, бири бошқасига қарама-қарши яралган эмас. Бу муҳимлик (моҳият) одамийликдир. Одамлар қанчалик яқдиллик моҳиятига эга бўлса, бир-биридан (одамийликда) фарқи бўлмаса ва маълум микдорга эга бўлса, шунда ҳамма инсонлар мавқеи жиҳатидан бир хил, деган фикр пайдо бўлади, дейдилар. Бу эса – бемаъни ва ҳақиқатдан йирокдир.

Бундан чиқдики, моҳияти ҳаракатидан олдин турадиган ҳар қандай нарса моддий эмасдир. Моҳияти ҳаракатдан аввал мавжуд барча нарсалар номоддийдир.

Руҳ ҳаракати номоддий экан, унинг жавҳари – моҳияти ҳам номоддийдир. Буни бошқачароқ тушунтириш ҳам мумкин: руҳнинг ҳаракати, яъни ақлий, номоддий тушунчаларни (илмларни) билиши икки ёқлама: бири – ҳиссий тушунчаларнинг сабаби моддий бўлса (масалан, гўзаллик) жисм ҳолатида бўлади. Иккинчиси – ҳиссий тушунчалар руҳга тегишли бўлса, жисм ҳолатига эга бўлмайди (масалан, шодлик ё қайғу). Яъни, инсон ҳиссий тушунчалари жисм ҳолатида бўлмаслиги мумкин экан.

Шундай қилиб, руҳ ўз моҳияти туфайли ўз ҳаракатини билади, яъни ақлий, номоддий тушунчаларни фақат руҳ била олади. Биз руҳнинг ҳаракати озуқа манбаи – модда эмаслигини билиб олдик. Демак, фикрловчи руҳ восита ва моддага боғлиқ эмас. Ҳиссий аъзолар (кўз, кулоқ, хид, тегиниш) модда ва воситага қанчалик боғлиқ бўлса, улар ўз қуроли (воситаси) ва моҳиятларини ёки ниманидир фаҳмлашлари, билишлари мумкин эмас.

Фикрловчи рух моддаларда жойлашганида эди, бу моддалар ақл эгалари бўлган кучли мавжудотларни билиш ва англаш жараёнида заифлашган, ҳатто сийқаланиб, ўтмаслашиб кетган бўларди. Зеро, ҳар қандай моддий қувват ўзидан кучлироқ қувватларни учратганида сусаяди, ҳатто йўқолиб кетиши мумкин. Нафси нотиқа – фикрловчи рух эса бундай эмас, у айтилганларнинг бутунлай акси, зеро, фикрловчининг ақли қанча кўп бўлса, унинг қуввати шунча мустаҳкамлана боради. У янада кучлироқ фикрловчи (англовчи) ақлга эга бўлган мавжудотни тушуниб қолса, унинг кучи янада оша боради. Фикрловчи рух моддий бўлса, кучли фикрларни билганидан сўнг яқинидаги кучсизроқ фикрларни англамаслиги мумкин. Бу худди кучли ёруғликдан кейин кўзнинг пастроқ ёруғликдаги нарсани яхши кўролмаслиги, кулоқнинг кучли товушдан кейин пастроқ товушни эшитмай қолиши каби дир. Фикрловчи рух ўз хусусияти бўйича юқорида айтилганларга бутунлай карама-қаршидир. Чунки рух кучлироқ фикрлар, ақлий билимларни англашида унга кучсизроқ фикрловчи ақл эгаси бўлган мавжудот янада кўпроқ куч бахш этади.

Шундай қилиб, рух моддий эмаслигини билдик. Агар рух моддага боғлиқ ҳолда мавжуд бўлганда эди, унинг модда кучсизланиши билан қуввати ҳам пасайган бўларди. Бу худди қарилик кишининг ақл кучини, кўриш, эшитиш, ҳаракат қувватларини камайтиргани каби бўлур эди, аммо бундай эмас. Кўпчилик қарияларда кексайганда ақл қуввати янада ортади. Қирқ ёшдан кейин тана қуввати пасайиб, ақл кучи эса кучайиши кузатилган. Демак, ақл қуввати моддага боғлиқ эмас экан. Барча фикрловчи руҳлар, ақл эгалари фикрлаш қуввати жиҳатидан муштараклик касб этади, номоддий эканлиги сабабли тана қисмларига ўхшаб бўлиниб, ажралиб кетмайди.

Агар рух қуввати жисмда, инсон танасида деб фараз қилсак, у турли аъзоларга тарқалиб, бўлиниб кетган бўлур эди.

Фикр қилувчи рух бўлақларга бўлинса, фикрловчи ақл қиёфасидаги тимсол эгаси бўлган мавжудот ҳам бўлиниши лозим. Агар фикрловчи рух моҳияти бўлинса, унинг озуқа муҳити (субстрат) ҳам бўлинган ҳисобланади.

Барча моддий нарсалар миқдор ва моҳият жиҳатдан бўлинади. Аммо бўлинмас руҳни “бўлинади” деб айтиш бемаъни гапдир. Инсон руҳи, унинг моҳияти вужудни ҳаракатга келтиради...

Бундай нарсалар нисбий равишда кўпликда, деб фараз қилинадиган бўлса, ҳақиқатда улар асосий ва яқка ҳамда яхлит (мустаҳкам бўлинма) мавжудлик ҳисобланади. Шунга кўра, рух миқдорли ва бўлинувчан бўлиши мумкин эмас. Агар бирлик ва яхлитлик нуқтаи назаридан қараладиган бўлса, улардаги биз тахмин қилган бўлинувчи барҳам топади. Ушбу фикрдан ҳар қандай асос, жавҳар бир эканлиги, унинг яхлитлиги ва қисмларга бўлинмаслиги аниқ бўлади. Худди шундай тарафланган ўша мавжудот қандайдир муҳит (субстрат)да бўлиши, яъни битта яхлит борлиқ ўзининг бирлик кучига кўра бошқа муҳит (субстрат)да бўлиши, бу муҳит (субстрат)нинг тана билан бирлигидан ташқари, бошқача бўлиши мумкин эмас. Зеро, рух моддий муҳит (субстрат)да жойлашмас экан, қисмларга эга бўлмайди ва ягона ҳамда яхлит моҳият касб этади.

DRAMA

Жан САРМАН

(1897–1976)

МАМУРЭ

Драма

*Рус тилидан
Шароф БОШБЕКОВ
таржимаси*

Француз шоири ва драматурги Жан Сарманнинг машхур “Мамурэ” пьесасида 106 ёшга кирган қувноқ ва тадбиркор кампирнинг эски удум ҳамда анъаналарга қарши исёни ҳақида ҳикоя қилинади. Бир пайтлар Мурэлар оиласида муқим риоя қилиб келинаётган ақидаларга қарши чиқолмаган Мамурэ кампир умрбод ўзини кечиролмай яшайди. Худди шу вазиятга чевараси Фифина тушиб қолганда эса, ўтмишда ўзи йўл қўйган хатони тақрорламасликка қарор қилади...

Пьесада биз, ўзбекларга ҳам хос – яқин қариндошлар билан турмуш қуриш ва унинг оқибатлари тилга олинади. Мурэлар оиласида бегонага қиз бериб-қиз олиш одати йўқ. Шунинг учун ҳам бўйига етган қизлар нуқсонли – бирининг қўлида ўн битта, иккинчисиникида тўққизта бармоқ бор.

Бир сўз билан айтганда, асар моддият ва маънавият ўртасида кечадиган азалий муҳораба ҳақида.

Таржимондан

ИШТИРОК ЭТУВЧИЛАР:

Мамурэ – 106 ёшда.

Эспри – унинг ўғли, полковник, 80 ёшда.

Викторина – унинг қайнисинглиси, 89 ёшда.

Элоиза – унинг қизи, 75 ёшда.

Унинг неваралари (50–60 ёшларда):

Антуан – “Кўзиқорин” емакхонасининг хўжайини.

Армандина – унинг хотини.

Фердинанд – шаҳар мэри.

Орас.

Альфонс.

Рухоний.

¹ Манба: Сарман Ж. Мамурэ. –М.: Звуковая книга, 2008.

Унинг эваралари (18–20 ёшларда):

Мари-Жозеф.

Эстель.

Жизель.

Лоран.

Гильом.

Леонард.

Франкёр ёки Маркус.

Журналист.

Нотариус.

Роҳиба.

Официант.

Хўрандалар, меҳмонлар.

Жерар.

Санай.

Шунингдек, Мурлар оиласининг 147 та аъзоси.

“Кўзиқорин” емакхонасининг ҳовлиси. Ям-яшил “жонли девор” билан ўралган бир неча суҳбатгоҳ. Улардан бирида шаҳар муниципалитети йиғилиш ўтказяпти. Мажлисни Фердинанд – Сан Вио шаҳрининг мэри бошқаряпти. Ўртада тўкин дастурхон. Ҳамманинг диққати “Кўзиқорин”нинг хўжайини Антуан Мурэда.

Жерар. Хўш, нима қилдик энди? Жаноб Антуан, фикрингизни билмоқчи эдик.

Альфонс. Шунча одам оғзингга қараб турибди, айтсанг айта қолмайсанми!

Соней. Ҳаммамизнинг фикримиз бир жойдан чиқса яхши-да. Жаноб Антуан, кулоғимиз сизда.

Антуан (*кўзини хиёл юмиб*). Кулоқларингни бошимга ураманми! Мен, жаноблар, шаҳар мэри эмасман, муниципалитет аъзоси ҳам эмасман. Оддий фуқароман. Оддий сайловчи.

Фердинанд. Ахир, муниципалитетнинг ўзи фикрингизни билиш учун олдингизга келиб ўтирибди.

Антуан. Йўқ, азизим, муниципалитет фикримни сўраш учун эмас, текинга еб-ичиб кетиш учун келиб ўтирибди! Ўзларинг ҳал қилаверинглар, мен қўлимни ювиб қўлтиққа урганман.

Фердинанд. Ахир, нега жаҳлинг чиқади, Антуан? Сен аввал гапга кулоқ бер. Билсанг, бу жуда муҳим масала...

Антуан (*гапини бўлиб*). Сизга айтадиган гапим йўқ, билганларингни қилаверинглар. Мен ўз билганимни қиламан.

Фердинанд. Гапингни айт бўлмасам, ичингда қолиб кетмасин.

Антуан (*босиқ*). Айтмайман.

Ичкаридан иккита хўранда чиқади. Антуан уларга пешвоз юради.

Хўш, қалай, овқатимиз маъқул бўлдимми?

Хўранда. Ажойиб, жуда ажойиб! Раҳмат.

Антуан. Уйни томоша қиласизларми? Ҳа-а, қадимгилар нима иш қилишни яхши билишган. Бу уй Людовик XIII замонида қурилган.

Хўранда. Ўшандан бери емакхонами?

Антуан. Шундай. Лекин “Қўзикорин” 1840 йилда бобокалонимиз Эльуанинг қўлига ўтгандан кейингина шуҳрат қозонди. Умуман, хоним, бу бинонинг қурилганига уч юз йил бўлган.

Хўранда аёл. Қаранг-а!

Антуан. Албатта, ўз ҳолига ташлаб қўйсақ, пойдеворигача чириб кетарди. Қараймиз, тузатамиз... Умуман, кўхна буюмларга эътиқодим баланд.

Хўранда аёл. Маҳаллий газеталарнинг ёзишича, бу ерда юзга кирган онахон яшарканлар-а?

Армандина. Нафақат маҳаллий, марказий газеталар ҳам ёзишади. Тасаввур қилинг-а, мамлакатимиздаги энг кекса инсон! 147 та фарзанд, неварачеваралар! 147 та! Тириклари!

Хўранда аёл. Вой-бу!.. Ҳаммаси шу ерда яшайдими?

Армандина. Йўқ, ҳаммаси эмас.

Антуан. Энг асосийлари.

Хўранда аёл. Ўша онахонни кўрсак бўладими?

Армандина. Марҳамат, боғ томонга юринглар. Хў-ў, олхўрининг тагида ўтирибдилар. Ёз кунлари ўша ерда ўтиришни хуш кўрадилар. (Емакхона томонга кетади.)

Антуан (*хўрандаларни кузата туриб*). Хўп, майли. Келиб туринглар – хурсанд бўламиз. Фақат, илтимос, бувимизни кўп гапириб чарчатиб қўйманглар. Ҳали бизга кераклар. Хайр... (*Хўрандаларни кузатиб, ўзаро шивирлашиб ўтирган муниципалитет аъзоларининг олдида келади. Креслога ўтириб баралла эснайди, сўнг кўзини юмиб.*) Агар сизларга халакит бермасам, мен бирпас мизғиб оламан...

Ҳамма унга ажабланиб қарайди.

Жерар (*Фердинандга, қатъий*). Менга қаранг, жаноб мэр! Байрамга бор-йўғи саккиз кун қолди, ҳалигача минбар масаласи ҳал бўлгани йўқ! Дурадгорларни чақириш керак, ишни бошлайверишсин.

Фердинанд. Албатта. Демак, кўпчиликнинг хоҳишига кўра минбар мэрия қаршисига ўрнатилади.

Бошқалар Антуанга қарай-қарай иккиланиброқ маъқуллашади.

Бошқалар. Ҳа...

– Умуман, тўғри...

– Биз рози...

Фердинанд. Нима дединг, Антуан?

Антуан пинагини ҳам бузмайди.

Шахсан жаноб министр билан департамент бошлиғи келар экан. Уларни қоида бўйича аввал мэрияда кутиб оламиз, кейин минбарга чиқишади. Ана ундан кейин мусиқа, нутқлар, гуллар, дегандай... Маъкулми?

Антуан (*шошилмай*). Хўп, улар минбарга чиқиб нима каромат кўрсатишади? Минбарда қарта ўйнашадими?

Фердинанд. Нега энди қарта ўйнар экан?..

Антуан. Юбилейда юбилярнинг ўзи бўлмагандан кейин қарта-парта ўйнаб, эрмак қилиб ўтиришади-да! Бувим унақа тантаналарда қатнашмайди. Гап тамом!

Фердинанд. Кечириб кўясиз...

Антуан. Гап тамом, дедим!

Фердинанд. Шаҳар мэри сифатида гапиришга ҳаққим борми-йўқми?!

Антуан. Шаҳар мэри тугул, ўн саккиз минг оламини яратган худо бўлсанг ҳам сенга гап йўқ!

Фердинанд. Нима, у битта сенинг бувингми? Билсанг, у бутун Мурэлар авлодига тегишли... нарса!

Антуан (*кўзини юмиб*). Ҳар хил қаланғи-қасанғилар билан гап талашиб ўтиришга вақтим йўқ, мени тинч қўйинглар.

Ораст. Ие, у нима деганинг?..

Фердинанд. Оғзингга қараб гапир, Антуан!

Антуан. Мен шаҳар мэрига эмас, жаноб Фердинанд Мурэга гапиряпман. Оддий сайловчи эмас, унинг амакиваччаси ва Мурэлар оиласининг бошлиғи сифатида гапиряпман.

Фердинанд. Кечириб кўясиз, ҳарқалай, Мурэлар оиласининг бошлиғи мухтарам бувимиз бўладилар! Хотиранг панд беряпти, Антуан. Унинг юбилейини ўтказамиз деб шунча оворагарчиликлар бўляпти-ю, унутиб қўйганингни қара-я! Яхшима-ас!.. Тўғри, бувимиз гоҳида ўтлаб кетиб қолсаям, барибир оила бошлиғи-да!

Антуан. Эшитдиларингми?! Эшитдиларингми, бувимиз ҳақида нима деди? Яхшиям мен борман, бўлмасам шўрлик кампирни аллақачон “қариялар уйи”га тиқиб қўярдиларинг!

Альфонс. Қўйсанг-чи, Антуан!

Антуан (*ёш келмаса ҳам кўзини артиб*). Бир юз олтига кирган табаррук зотни кўз ўнгингда ҳақорат қилишса, алам қилар экан одамга...

Фердинанд. Оила бошлиғимишлар! Эспри амаки-чи? Унинг ўғли-ку!

Антуан. Полковникми? Э, у дунёни сув босса, тўпиғига чикмайдиганлар тоифасидан! Унга балиқ ови бўлса кифоя. Боз устига, ёшиям саксонга бориб қолди – бир оёғи ерда бўлса, бир оёғи гўрда. Муҳими, у бизнинг ишимизга маблағ қўшган, шунинг учун уни яхши одам ҳисоблайман.

Маслаҳатчи. Қисқаси, минбар қаерда бўлади?

Антуан. Дарвозамизнинг рўпарасида! Ҳа, нега хайрон бўласизлар? Кимнинг юбилейини ўтказмоқчисизлар ўзи? Министр билан департамент бошлиғи келиб кимни табриклайди? Кимга орден топширилади?

Жерар. Бувимизга.

Антуан. Баракалла! “Кўзиқорин”ни ким қурган? Бувингнинг эри! Яъни, бобокалонимиз Эльяу! Хуллас, бир юз олти ёшли бувижонимиз ва “Кўзиқорин” – ажралмасдир!

Орас. Мен ҳам икки оғиз гапирсам майлими?

Антуан. Йўқ! Ё минбар “Кўзиқорин”нинг рўпарасида бўлади, ё юбилей юбилярсиз ўтади! Унинг устидан кулфлаб қўйиб, касал бўп қолди, дейман. Ўладиган касал, дейман!

Жерар. Ие, ўйлаб гапиряпсизми?

Антуан. Йўқ, ўйнаб гапиряпман! Қаранг-а, мен буларга бувимни

қарзга бериб турармишман, таклиф қилинганлар мэрия атрофида йиғилармиш, овқатланиш учун ўша ердаги ошхоналарга борармиш! Бўғирсоқ билан савдо қиладиган ўн иккита дўконим нима бўлади? Яқинда калла-поча ошхонаси очмоқчи бўлиб юрибман! Уйлаяпсизларми? Нима, ё мени хонавайрон қилмоқчимисизлар? Йў-ўк, чучварани хом санабсизлар... Ҳа, битта чучварахонаям очмоқчиман, тахминан, икки юз ўринли.

Жерар. Э-э, шунақа демайсизми!

Фердинанд. Ҳа-я, бу ёғини ўйламабмиз-ку! Бир ўк билан икки куённи-да, а? Ҳам юбилей, ҳам савдо! Яхши, жуда яхши.

Антуан. Хўш, шундай қилиб, минбар қаерда бўлар экан?

Жерар. “Кўзикорин”нинг рўпарасида-да!

Фердинанд. (*мураса оҳангида*). Ким рози? Қаршилар? Бетарафлар? Бир овоздан!

Антуан. (*хурсанд, официантни чақириб*). Никола! Анави зормандадан уч шиша олиб кел!

Ҳамма енгил тортади, ичадилар.

Антуан қўлларини чалиштирганича мамнун хиргойи қилади.

Фердинанд. Яна бир гап, жаноблар. Шаҳримизга цирк келган экан, директори билан гаплашдим. Шу, жума-шанба кунлари “Кўзикорин”нинг олдидаги майдонда томоша уюштирак нима дейсизлар?

Альфонс. Жума, шанба бўлса юбилейга тўғри келаркан-да.

Соней. Байрам устига байрам бўп кетмасмикан? Яна ҳам билмадим-у, менимча, шакарнинг ҳам ози ширин.

Фердинанд (*иккиланиброк*). Унда циркни бошқа кунга кўчирамизми?

Жерар. Менимча, шундай бўлгани маъқул.

Антуан (*столни бир уриб, туриб кетади*). Жин урсин!.. Омон бўлинглар!

Жерар. Тағин нима бўлди? Гапирсангиз-чи, жаноб Антуан!

Антуан. Нимани гапираман?! Бир тўда қароқчилар оғзимга қоқоқ бўлиб гапиргани кўймаса, нимани гапираман?!

Альфонс. Сал эви билан-да энди...

Соней. Бу – яккаҳокимиятчилик!

Антуан (*жаҳл билан ошхона томон юради, сўнг кескин бурилганича улар тарафга бостириб кела бошлайди*). Тўй – тўйга ўхшаши керак, тушуняпсизларми! Шундай қилиш керакки, яқин атрофдаги энг зўр тантана бўлсин! Одамлар есин, ичсин, яйрасин! Мен шуни хоҳлайман! Машғалалар ёқилишини, ногоралар ёрилиб кетгунча чалинишини истайман! От ўйин, оёқ ўйин, бало ўйин-баттар ўйин бўлишини истайман! Ёки кампирни оламан-у, бошим оққан томонга жўнавораман! Ё униси, ё буниси – танланглар!

Соней (*анчадан кейин*). Энди, жуда “далада байрам” бўп кетмасмикан, девдик-да...

Антуан. Ким буларга шаҳарни ишониб топшириб қўйган экан-а, тавба!.. Нима, юбилейга одамлар куруқ гап эшитишга келадими? Мундоқ томоша-помоша кўриб, ўша кунни шаҳарда қолишади, еб-ичишади... Ахир, ўйлаш керак-да, одам деган! Мана мен, масалан,

хаммасини ўйлаб кўйганман: уйдаги каравотларни кўпайтирамиз, керак бўлса, кўшниларикига жой қиламиз.

Жерар. Роса худо берар экан-да!

Антуан. Эскалэнинг гўшт дўконига худо бермас эканми? Сенинг қахвахонангга-чи? Нима, мен битта ўзимни ўйлаяпманми?!

Жерар. Узр...

Антуан (*қовоғини солиб*). Бўпти, бўпти... Ҳамманинг бола-чақаси бор, тирикчилик қилиши керак. Керак бўлса, шаҳардаги фоҳишалар ҳам бир нимали бўп қолсин, дейман-да.

Фердинанд (*виқор билан*). Бизда унақалар йўк.

Антуан. Йўк бўлса энди бўлади. Мэр эмиш бу тагин! Шундоқ шаҳарда бирорта фоҳиша бўлмаса! Бехуда гап!

Фердинанд. Хафа бўламан, Антуан. Амакиваччангман, ахир!

Антуан. Мен амакиваччамга эмас, шаҳар мэрига гапиряпман! Почта, мактабни бекитамиз.

Жерар. Маҳаллий ҳокимият нима дер экан?

Антуан. Маҳаллий ҳокимият одам эмасми? Уларниям еб-ичгиси, ўйнаб-кулги қилгиси келади! Майли, дорихона ишлаб турсин.

Жерар (*илмоқли*). Мурэлар дорихонаси!

Антуан. Бошқа дорихона бор эканми! Фоҳишалар бўлганидан кейин дорихона ишлаб тургани маъқул. Айтиб бўладими... Гап тамом.

Маслаҳатчилар чиқиб кетишади.

(*Енгил тортиб.*) Мана, фақат ўзимиз қолдик. (*Чақуриб.*) Гильом!

Гильомнинг овози. Лаббай?

Антуан. Чанқадим. (*Креслога ястаниб ўтириб олади.*)

*Қизил юзли, пешонаси паст, бесўнақай йигит –
Гильом ичимлик олиб келади.*

Фердинанд, шу, шаҳардаги ҳамма аҳмоқлар сенинг муниципалитетингга йиғилганми, дейман-да, а?

Фердинанд. Билсанг, мен муниципалитетга фақат ақли расоларни йиққанман. Мундайроқлари савдо-сотиқ билан банд. (*Жиддий.*) Гап шу ерда қолсин-у, Антуан, сен уларни бекорга аҳмоққа чиқаряпсан.

Антуан. Рангинг ўчмай қўя қолсин, бу гапнинг сенга алоқаси йўк. Чунки сен улардан ҳам баттар аҳмоқсан.

Фердинанд (*бақуриб*). Бас қиласанми-йўқми?! Доим одамни шунақа ерга урасан.

Антуан. Энди сени фақат гўр тузатади. Болалигингдаям шунақа йиғлоқи эдинг: “Ойи, ановини қаранг, ураяпти!”, “Ойи, мановини қаранг, бермаяпти!” Э, ўл, латта!..

Фердинанд. Раҳмат!

Антуан. Агар бизни кига ўхшаган оилада бўлар-бўлмас майда-чуйда нарсаларга хафа бўлаверса, аллақачон ҳаммамиз тарқаб кетган бўлардик.

Фердинанд. Ахир, сен кўл остимда ишлайдиганларнинг олдида ҳақорат қиляпсан-да! Нима бўлгандаям, мен шаҳар мэриман!..

Антуан (*мийиғида жилмайиб*). Шунақа де? Мана, беш авлод

ўтяптики, шахар мэри Мурэлардан биттаси бўлиб келяпти. Буни биласан. Ким мэр бўлишини “Кўзиқорин” хал қилади. Буниям биласан. Мэр деган жонивор шунақа бўлиши керакки, “Кўзиқорин”га қайишсин, унинг манфаати учун куйиб-пишсин! Сени мэр қилиб сайлаганимизга сабаб – қариндош-уруғлар ичида гапга кирадиган ва етовга юрадигани сенсан. Ҳойнаҳой, буни ўзинг ҳам билмасанг керак.

Гильом (*Фердинандга*). Муздан солайми?

Фердинанд (*адойи тамом бўлиб*). Раҳмат...

Орас (*бироздан сўнг*). Нимани ўйлаб қолдинг, Антуан?

Антуан. Гапни.

Альфонс. Нимани-нимани?

Антуан. Юбилейда гапириладиган гап, яъни нутқни. Хўш, кампир минбарга чиқиб нимани гапиради?

Орас. Нима, ҳали гапирадиямми?

Антуан. Бўлмасам-чи! Нима, келганлар “бу кампир соқов экан” деб кетсинми? Ахир, емакхонанинг ташкил этилганига икки юз йил тўлди! Бу ерда тамадди қилганлар юз йилдан ошиқ умр кўради, деган фикр уйғотиш учун ҳам кампиршо гапириши керак.

Фердинанд (*эринчоқ оҳангда*). Унга шолғом шўрвадан бошқа нарса берилмаслигини ҳамма билади-ку?

Антуан. Умуман, оддий шолғом шўрва билан “Кўзиқорин”нинг шолғом шўрваси бир-биридан фарқ қилади! Исбот керакми? Марҳамат: мана, кампиршо бир юз олтига кириб ўтирибди! Хуллас, кампирнинг миясига шу маънодаги бир-иккита гап қуйилиши керак. Бу ишни ким қилади?

Гильом. Ўқитувчи бор-ку...

Антуан. Йўқ, бўлмайди. Шуниям сиёсатга буриб юборади. Даромад билан сиёсат – бир-бири билан мутлақо келишмайдиган нарсалар!

Орас. Роҳиба бўлмайдимми?

Фердинанд. Ҳа, энди ҳар хил қаланғи-қасанғиларнинг ўралашиб юриши қолувди!

Антуан (*менсимайроқ*). Мен рози. Роҳиба бўлса роҳиба-да. (*Қўлларини бир-бирига ишқаб.*) Биласизларми, мен юбилейни қандай тасаввур қиляпман? Минбардаги юмшоқ креслоларда вазир жаноблари, департамент бошлиғи ва... мен ўтирибмиз! Майли, бувим ҳам дейлик. Бутун оила аъзоларимиз зиналарда фахрий қоровулдек саф тортиб туришибди! Мусиқа, ҳайқирик, гуллар!.. Бу – манзаранинг бир томони. Табаррук зот – бувижонимизнинг атрофини узукка кўз қўйгандек бир-бирига ярашиб турган ёшларимиз ўраб олишган!

Орас. Кимлар-кимлар?

Антуан. Гапнинг белига тепмай тур. Кимлар бўларди, Эстель билан Лоран, Жизель билан Леонардо, Фифина билан Гильом. Бир тасаввур қилинлар-а, улар бувижонимизнинг ёшлик замонидаги қадимий либосларда бўлишади! Ижарага олиб турамиз. Суратга тушамиз. Эсдаликка-да. Ундан ташқари, ҳар бир сурат фалон пул, ахир!

Фердинанд. Қойил. Шундан ҳам бир нима ундирмоқчи-я!

Орас. Никоҳ ростакамига ўқиладимми, ишқилиб?

Антуан. Бўлмасам-чи!

Альфонс. Ҳа-а... Бизнинг Леонардо билан Жизелдан-ку кўнглимиз тўк, тўйни кўзлари тўрт бўлиб кутишяпти...

Орас. Лекин қолганлар ҳақида ўйлаб кўриш керакмикан...

Машина овози эшитилади.

Антуан (*меҳмонларга пешвоз чиқиб*). О-о, жаноб Ле-Жуа! Келсинлар, келсинлар, қадамларига ҳасанот!

Ле-Жуа. Саломатмисиз, жаноб Антуан? Иссикни қаранг... Хўш, бизнинг мухтарама бувижонимиз Мамурэ хоним қалайлар? Юбилей якшанбада, а?

Антуан. Кўрмайсизми, жаноб Ле-Жуа, юбилейни кичкинагина қилиб, тор доирада ўтказмоқчи эдик. Бувижонимизнинг соғлиғи учун жиндай-жиндай ичиб, дегандай... Тўғри-да, ҳамма ҳам бир юз олтига киравермайди. Э, иш тугармиди, ўша савдосига ўт тушин!.. Лекин жамоатчилик кенг қилиб нишонлаймиз, деб туриб олса бўладими! Бу ёқда вазир ҳам, уйингизнинг рўпарасига минбар ўрнатамиз, деб бошни қотиряпти...

Ле-Жуа. Албатта, албатта, кенгроқ нишонлаш керак! Айтгандай, Мамурэ хонимнинг ўзлари яхшимилар?

Армандина (*вино олиб келиб*). Ана, кўришингиз мумкин.

Этмиш беш ёшли қизи – Элоиза кўмагида Мамурэ кириб келади. Бир юз олтига кирган Мамурэнинг юзида лоқайдлик ва зеркишдан бошқа ҳеч бир маъно йўқ эди.

Элоиза. Ухлайман, деяптилар. Совуқ еб қолибдилар.

Мамурэ (*акс садодай*). Ҳа, совуқ еб кетдим...

Ле-Жуа. Ухламоқчимисиз, бувижон?

Мамурэ. Ухламоқчиман...

Ле-Жуа. Ҳа, ҳозир болаларнинг ухлайдиган вақти бўлди...

Мамурэ. Ухлайман, ухлайман...

Армандина. Албатта ухлайсиз, бувижон, аввал шолғом шўрва ичиб олинг.

Мамурэ. Ҳа, олдин шолғом шўрва ичаман...

Антуан. Ҳали бувимнинг хотираси яхши. Қанақа урушлар кўргансиз, буви?

Мамурэ. Қрим урушини...

Ле-Жуа. Ҳалиги уруш-чи... нима эди... хитойларга қарши? Ҳа, ўзи ҳам урушмисан уруш бўлган-да!

Мамурэ. Ҳа... ҳа... Униям кўрганман...

Антуан (*хавотирда*). Бўлди, бўлди. Ҳар нарсани гапираверманглар, миясига қуйилиб қолиб, юбилейда гапириб ўтирмасин тагин. Нима дейишни, бувижон, сизга роҳиба ўргатади.

Мамурэ. Ҳа, роҳиба...

Антуан (*ёш болани эркалагандай*). Эси кўп-да бувижонимнинг. Роҳиба ўргатган гапларни яхшилаб ўрганиб олсангиз, кўп шолғом шўрва берамиз.

Мамурэ. Ивиган нон меъдамга тегиб кетди, болам...

Антуан. Унда апельсин берамиз.

Мамурэ (*кета туриб*). Ҳа, апельсин... Апельсин тузук...

Антуан. Ие, бувижон, мехмонлар билан хайрлашмайсизми?

Мамурэ (*бутунлай бошқа томонга*). Хайр, хайр...

Армандина. Кимга хайр деяпсиз, буви?

Элоиза. Уни тинч кўйинглар. Юринг, ойижон, шўрва совиб қолади.
(*Олиб чиқиб кетади.*)

Ле-Жуа ва унинг ҳамроҳлари суҳбатгоҳларнинг бирига бориб ўтиришади.

Антуан. Армандина, жаноб Ле-Жуага қисқичбақадан кейин балиқ шўрва торгасан.

Армандина. Балиқ шўрва ўзи кам, етмайди.

Антуан. Э, сенларга ўргатавериб, ўзимга ҳеч нима қолмади! Кеча мехмонлардан қолган шўрвага сув аралаштириб беравер – ҳаммага етади!

Армандина. Вой, мен уни мушукка бермоқчи эдим!..

Антуан. Ўша мушугинг жаноб Ле-Жуадан ҳам азиз бўптими! Бор, олиб чик!

Армандина итоткорлик билан чиқиб кетади.

(*Орасга.*) Боя нима деб мингиллаётувдинг?

Орас. Ҳа. Фифина билан Гильомнинг никоҳи масаласида шошмаганимиз дурустмикан?

Фердинанд. Тўғри, ёшларнинг ҳам кўнглига қараш керак.

Антуан. Йўқ, адашяпсиз, жаноб мэр, уларнинг кўнглига эмас, урф-одатларимизга қараш керак! Икковини чақалоқлигида унаштириб кўйганмиз. Ўйлаяпсанми?!

Орас. Нима бўлгандаям, юракка буйруқ бериб бўлмайди-да.

Антуан. Нимага-нимага?

Орас. Юракка.

Антуан. Сен ўғлим – Гильомдан сўраб кўр-чи, Фифинага муносабати қандай экан. Еб кўяй дейди! Ҳалиям урф-одатимиз ва оиламиз шаънини ўйлаб жим юрибди – отасига раҳмат. Бирон хилват жойга олиб бориб, ишини тўғрилаб кўйса, нима қилардик? Гапираверадими ҳар нарсани! Юрак масаласида биз ҳам унча-мунча нарсани билармиз!

Фердинанд (*тишларининг орасидан*). Ҳа, билмаган нарсанг йўқ...

Альфонс. Хўп, Фифина билан Гильом масаласи тушунарли. Лоран-чи?

Антуан. Нима – Лоран?

Орас. Икки-уч йил Парижга ўқитгани юбормоқчи эдик...

Антуан. Буларга бир нарса бўлганми ўзи! Хўш, Парижда ким унга кўз-қулоқ бўлиб юради? Сенми? Ўша ёқда битта-яримта аёлга илакишиб қолса, нима бўлади? Тушуняпсанми?

Орас. Тушуняпман-тушуняпман, мунча бақирасан.

Антуан. Бир йил ўтар-ўтмас ўша аёл кириб келади, қорнини тоғорадай қилиб! Қарабсанки, Мурэлар оиласининг даромадидан бир қисми ўша аёлга ўтиб турибди-да! Етти ёт бегонага-я!

Орас. Менимча, Фифина ўғлингни унчалик хуш кўрмайди... Бу мураккаб масала. Хотининг билан тагин бир маслаҳатлашиб кўр. Ҳарқалай, қуш тилини қуш билади.

Антуан (*чақириб*). Армандина! Бери кел.

Армандина киради.

Манавига тушунтир, менга кўнгил қўйиб текканмисан, йўқми?

Армандина. Эсимда йўқ. Антуан билан икковинг бир-биринг учун яратилгансан, дейишди. Эр дегани шунақа бўлар экан, деб тегавердим.

Антуан. Тегмай ҳам кўрсин эди, бобомиз Эльяу умуман эрга теголмайдиган қилиб кўярди! (*Мамурэга.*) Буви, сиз бувамга яхши кўриб текканмисиз?

Мамурэ. Ҳеч ким мендан сўраб ҳам ўтиргани йўқ.

Фердинанд. Ундай бўлса, ёшларга фотиҳа бераверамиз. Мурэллар авлодини кўпайтираверишсин!

Антуан. Албатта-да! Бувижон, сиз розимисиз?

Мамурэ. Хўрозлар кичкирганда товуклар жим туради...

Ҳамма кулиб юборади. Мамурэ Элоиза етовиди сал нарироқдаги скамейкага бориб ўтиради.

Фердинанд. Бўпти, мен ҳам борай. Ҳа, айтгандай, циркдан битта-аримтаси келса, мана рухсатнома, ўзинг тўлдирарсан. (*Чиқиб кетади.*)

Қувноқ кайфиятда Эстель ва Жизель, хурсанд ҳолатда Леонардо, индамас ва камсуқум Мари-Жозеф, доим иккиланиб юрадиган, журъатсиз Лоранлар кириб келишади.

Антуан (*ёшларга қараб*). Баҳор, баҳор! Болаларим, тўйга ҳозирлик кўраверинглар!

Мари-Жозеф яраланган қушдек инграб юборади.

Бир нима дедингми, Фифина?

Гильом (*бесўнақай, илжайиб*). Нега мен билан саломлашмайсан, Фифина? (*Қизнинг белидан олиб, тиззасига ўтқзади.*)

Мари-Жозеф қаршилик кўрсатмас, гўё латта қўғирчоқдай, Гильом нима қилса ҳам бўйсунарди. Маркус кириб келади. У 25–30 ёшлардаги келишган, ҳаракатлари чаққон йигит.

Маркус. Салом.

Бошқалар. Салом.

Мари-Жозеф уятдан қизарганича Гильомнинг тиззасидан туриб кетади.

Гильом. Циркдан келдингизми?

Маркус. Топдингиз.

Гильом. Биз шунақамиз – дарров топамиз!

Эстель ва Жизель бир-бирларининг елкасидан қучганча Маркусни сурбетларча қизиқиш билан кузатади.

Маркус. Омонмисизлар, қизалоқлар?

Бунга жавобан қизлар бемаъни ва ярашмаган ноз билан ҳиринглашади.

Жа қизиқ эканми?

Қизлар яна кулишади. Маркус ўзига ҳайрат аралаш қизиқувчанлик ила тикилиб турган

Мари-Жозеф томонга ўгирилади. Қиз аввал нигоҳини олиб қочади, сўнг бошини эганича оҳиста юриб чиқиб кетади.

Орас. Циркингиз бугун кечкурун ишлайдими?

Маркус. Йўқ. Жанубга кетиш олдидан бир ҳафтача дам олмоқчимиз.

Орас. Шанба, якшанба кунлари бизникида томоша кўрсатишга қандай қарайсиз?

Маркус (*сал жилмайиб*). Яхши қарайман.

Орас. Дуруст. Биз томонларга биринчи келишингизми?

Маркус. Ҳа, биринчи марта. Айтинг-чи, бу шаҳарда Мурэлар оиласи яшайдими?

Орас (*муғамбирона жилмайиб*). Менимча, яшайди.

Маркус. Биласизми, бувам узок умр кўрганлар. Вафотларидан сал аввал мени чақириб: “Мабодо йўлинг Сен-Вио деган шаҳарга тушиб қолса, қабристондан Мамурэ хонимнинг қабрини топиб, албатта зиёрат қил”, дедилар...

Орас. Сабаб?

Маркус. Биласиз-ку, одам қаригандан кейин қаердаги йўқ нарсаларни ўйлаб топади.

Орас. “Йўқ нарса” эмас, йигитча, сиз қабрини зиёрат қилмоқчи бўлган аёл бор. Ана, ўтирибдилар.

Маркус аввал Мамурэ томонга ўгирилади, сўнг ўрнидан туриб кетади.

Мамурэ. Ким у?..

Элоиза. Бу жаноб циркда ишлар экан, ойижон.

Мамурэ. Ҳа-а, цирк, дегин... Нима иш қилар экан у ерда? Бошида юрарканми?

Орас. Ҳайвон ўргатади, буви.

Мамурэ (*гўё уйқуга кетгандай*). Ҳа... дуруст...

Антуан (*ошхонадан чиқиб*). Э-э, келсинлар, келсинлар, жаноб Маркус! Таклифномангиз менда. Исми шарифингизни ёзсак – бўлди. Фақат ҳақиқий исмингизни айтинг, “профессор Маркус” – кўзбойлағичларнинг лақабига ўхшаб кетаркан.

Маркус. Марҳамат: Франкёр. Жак Франкёр.

Антуан (*айта туриб ёзади*). Ф-ран-кёр...

Мамурэ (*тўсатдан*). Нима дединг?..

Антуан. Ҳеч нима деганим йўқ.

Мамурэ. Франкёр, дедингми?..

Антуан (*ёзиб бўлиб*). Ҳа, бу жанобнинг исми шарифлари шунақа экан.

Мамурэ. Франкёр...

Антуан (*Маркусга таклифномани бериб*). Манави ерига имзо чекасиз. Ана шундай... Бир қултум винога тобингиз қалай?

Маркус. Раҳмат, шошиб турибман. (Кета бошлайди.)

Мамурэ (*ёнидан ўтиб кетаётган Маркусга*). Франкёр...

Маркус. Ҳа, эшитаман?

Мамурэ. Отанг борми?

Маркус. Йўқ. Дордан йиқилиб ҳалок бўлганлар.

Мамурэ. Исми нима эди?

Маркус. Люсьен Франкёр.

Мамурэ. Буванг-чи?

Маркус. Вафот қилганларига ўттиз йилдан ошди. Сиз тенгилар яхши билишса керак, “занжирузар Александр” дейишар экан уни.

Мамурэ (*анчадан сўнг ўрнидан туради, ўзгача овозда*). Элоиза, совук еяпман...

Элоиза. Ойижон, ахир, сизга тушунтирдим-ку, ҳозир жазирама саратон, деб.

Мамурэ. Ҳа... Саратоннинг сариғида ҳам совук ейдиганлар бўлади, болам... (*Ёшига номуносиб чаққонлик билан бир неча қадам қўяди.*) Элоиза, Франкёр, деди-а?..

Элоиза. Ҳа, шундай деди.

Мамурэ. Хайр, азизим...

Маркус (*хайрон*). Хайр, бувижон.

Мамурэ (*кутилмаганда шиддат билан*). Томошангни кўргани албатта бораман! Ахир, бугун байрамим-ку, борсам нима бўпти?.. Циркни қанчалик яхши кўришимни билсанг эди! Эй, худойим!.. Куламан, кўрқаман, севинаман, жон-жаҳдим билан чапак чаламан!.. (*Чиндан ҳам циркда ажойиб томоша кўраётгандай чапак чалади.*)

Антуан (*энсаси қотиб*). Нима қияпсиз, буви?! Ўзингизни эҳтиёт қилинг, ҳали юбилейга керак бўласиз! Э, сакрайвермасангиз-чи!

Мамурэ (*Маркусга*). Рақс тушишни ёқтирасанми, Франкёр?

Антуан (*жаҳли чиқиб*). Нима бало, жинни-пинни бўп қолганмисиз? (*Аёлларга.*) Олиб бориб ётқизиб қўйинглар. (*Маркусга.*) Бу шолғом шўрваннинг кучи. Бизнинг “Кўзиқорин”да, билсангиз, шунақа, ўликниям тирилтирворадиган таомлар тайёрланади!

Мамурэ буйруққа бўйсунди, лекин Элоизанинг ёрдамини рад этиб, мағрур юриб чиқиб кетади.

Чироқ ўчади

Орадан бир неча соат ўтган. Ҳовлида ҳеч ким йўқ. Деразалар ёпиқ, чироқлар ўчган. Сўхбатгоҳларнинг бирида Маркус ўтирибди. Ойнаванд айвон эшигида Мари-Жозеф пайдо бўлади.

Маркус (*юзи ёришиб*). Сизмисиз?..

Мари-Жозеф. Ҳа...

Маркус. Уйқингиз келмаяптими?

Мари-Жозеф. Шундай ажойиб оқшомни ғафлатда ўтказиб юбориш – гуноҳ...

Сукут.

Маркус. Дугоналарингиз сал ғалатироқ эканми?

Мари-Жозеф. Дугоналарим эмас, холаваччаларим.

Маркус. Ҳа... Худди эгизакларга ўхшаб, доим бирга юришаркан.

Мари-Жозеф. Биринчи синфдан бери шунақа...

Маркус. Нега биринчи синфдан?

Мари-Жозеф. Биринчи синфда йигирмагача санашни ўрганардик. Бармоқларимизни букиб санардик... Ўқитувчимиз уларни ёнма-ён ўтказишга мажбур бўлди...

Маркус. “Мажбур бўлди” деганингиз нимаси?

Мари-Жозеф (*соддаликбилан*). Негадесангиз, Эстелнинг кўлларидаги бармоқлари тўрттадан, Жизелники олтитадан... Йигирмагача санаш ўнғай бўлсин деб ўқитувчимиз шундай қилган.

Маркус. Ҳа-а, ҳисобли дунё... Исмингиз нима?

Мари-Жозеф (*сал овози титраб*). Сарик аралаш пушти кўйлакдагиси – Эстель.

Маркус. Сизнинг исмингизни сўраяпман.

Мари-Жозеф. Қорача, бўйи пастроқ, оқ ёкали зангори кўйлакдагиси – Жизель...

Маркус. Бугдой ранг, ўрта бўйли, қош-кўзлари тим қора, оппоқ кўйлакдагиси-чи?

Мари-Жозеф (*бутунлай ўзини йўқотиб*). Мари-Жозеф...

Маркус. Мари-Жозеф... Исмингиз чиройли экан.

Мари-Жозеф. Лекин сал узунроқ... Уйдагилар “Фифина” дейишади...

Маркус. Менга қолса, сизни “Жози” деб чақирардим.

Мари-Жозеф. Жози... (*Гапни буриб*.) Ҳайвонларингиз кўрқинчлими?

Маркус. Ҳарқалай, йўлбарс – мушук эмас.

Мари-Жозеф (*сал дадилроқ*). Ириллаб қолса нима қиласиз?

Маркус. Тўппончадан осмонга ўқ узаман.

Мари-Жозеф. Кейин тинчиб қолишадими?

Маркус (*унинг содда ва безуборлигидан кулиб*). Йўқ, томошабин тинчиб қолади. Агар йўлбарснинг ростакамига жажли чикса, тўппонча-пўппончангизга қараб ўтирмайди.

Мари-Жозеф. Нимадан кўрқишади?

Маркус. Кўзларимдан.

Мари-Жозеф (*тушунмай, тик қарайди*). Кўзларингиздан?.. (*Дарров нигоҳини олиб қочиб*.) Ҳа... Сиз... қизларга ғалати қарармишсиз...

Маркус. Нега энди – “мишсиз”?

Мари-Жозеф. Холаваччаларим шунақа дейди..

Маркус. Сиз-чи?

Мари-Жозеф (*елка қисиб*). Нима – мен...

Маркус. Севгилингиз сизга қанақа қарайди?

Мари-Жозеф (*ялт этиб қараб*). Севгилим?.. (*Ер чизиб*.) Севгилим йўк...

Маркус. Наҳотки?

Мари-Жозеф. Ҳа, айтгандай, бор... Амакимнинг ўғли...

Маркус. Сизни жудаям яхши кўрадимиз?

Мари-Жозеф (*мужмал*). Биз турмуш қуришимиз керак...

Маркус. Ё сиз уни яхши кўрасизми?

Қиз “билмасам” дегандай елка қисади.

Унда турмушга чиқиб нима қиласиз?

Мари-Жозеф. Шунга келишилган...

Маркус. Бўлмаса сизга маслаҳат: шошманг, сиз севадиган, сизни севадиган биронта пешонаси ярқираган худонинг бандаси чиқиб қолар.

Мари-Жозеф. Йўқ, бу бўладиган гап эмас. Мен тенги холаваччаларимнинг ҳаммаси ё турмушга чиққан, ё унаштириб кўйилган.

Маркус. Нима бўпти?

Мари-Жозеф. Бизда бегонага қиз бериб, қиз олиш одати йўқ.

Соат занг уради.

Вой, соат ўн бўпти... Кеч бўп қопти...

Маркус. Яхши ётиб туринг.

Мари-Жозеф. Хайр... (*Кета туриб, зинада тўхтади.*) Яна келасизми?

Маркус (*маъюс*). Цирк билан. Томоша кўрсатгани.

Мари-Жозеф. Демак, яна саккиз кундан кейин...

Маркус. Эртароқ ҳам бўлиши мумкин. Эртага отимни айлантиргани чиқаман.

Мари-Жозеф. Эртага кир ювгани дарё бўйига бораман.

Маркус. Узоқми у?

Мари-Жозеф. Ҳу, анави ёқда, мактабнинг орқасида.

Маркус. Холаваччаларингиз ҳам эргашса керак?

Мари-Жозеф. Йўқ, улар иш бор жойдан етти чақирим нари юришади.

Узоқ жим қоладилар. Нигоҳлар тўқнашади.

Маркус. Хайр...

Мари-Жозеф. Хайр... (*Чопганича ичкарига кириб кетади.*)

Бироздан сўнг деразада унинг сояси кўринади. Маркус шундагина хотиржам бўлиб, чиқиб кетади.

(*Уйда ёлғиз, қандайдир ишонч билан.*) Йўқ, турмушга чикмайман... Истамайман!..

Чироқ ўчади.

Залворли кўҳна жиҳозлар билан безатилган Мамурэнинг хонаси. У креслода мудраб ўтирибди. Викторина ҳам шу ерда. Эшикда шовқин-сурон эшитилиб, Антуан, Фердинанд, Альфонс ва Армандина қуришовада мухбир кириб келади.

Антуан. Бу жаноб “Париж садоси” газетасидан! Марҳамат, кираверинг, кираверинг!

Эшикдан Мурэллар оиласининг бошқа аъзолари ҳам мўралайдилар. Барчасининг юзида ясама табассум, сохта тантанаворлик.

Фердинанд. Мана улар! Қайин эгачилар! Қаранг, худди опасингилларга ўхшаб ўтиришибди!

Мухбир (*Викторинанинг қўлини ўтиб*). Сиздек табаррук аёлнинг қўлини ўпганимдан ниҳоятда хурсандман!

Викторина. Хурсанд бўлмай қўя қол, табаррук аёл мен эмас, анави.

Фердинанд ва Антуан яйраб кулишади, сўнг уларни лоқайд кузатиб турган Мамурэ томон ишора қилишади. Мухбир Мамурэга иккиланиброқ яқинлашади.

Мамурэ. Ҳа, бу сафар адашмадинг, болакай.

Мухбир. Кўринишингиздан ҳали жуда тетиксиз.

Мамурэ. Ҳаракат қиляпмиз.

Мухбир. Бир юз олтига кирганингизга ҳечам ишониб бўлмайди.

Фердинанд. Ҳа, отдайлар ҳали!

Армандина (*мухбирга*). Аёл кишининг нечага кирганини юзига қараб билиш қийин.

Антуан. Э, нима деяпсиз бувимизни! Баъзи эллик ёшли аёллардан ҳам бақувватлар!

Мамурэ. Қанчалик нархимни оширманглар, барибир молларинг ўтмайди – тишларим йўқ.

Зўраки кулги.

Мухбир. Ҳеч каерингиз безовта қилмайдими? Касал-пасал ҳам бўлмаганмисиз?

Мамурэ. Бир пайтлар шамоллаганман.

Мухбир (*ёзиб*). Ша-мол-лаш...

Мамурэ. Кўркма, ўтиб кетган – юкмайди. (*Викторияни кўрсатиб*.) Анави бир пайтлар тиф бўлган. Тиф юкумли...

Мухбир (*ҳар эҳтимолга қарши оғзини дастрўмоли билан беркитиб*). Айтинг-чи, Мурэ хоним, қирол Людовик Филипп замонида туғилганингиз ростми? Унинг ўзини кўрганмисиз?

Мамурэ. Ҳа, кўрганман. Қандайдир юмуш билан шахримизга келувди. Гул такдим қилганман ўшанда. Унда жуда ёш эдим...

Мухбир. Императорниям кўрганмисиз?

Мамурэ. Униям кўрганман...

Оила аъзолари ноқулай аҳволда тараддудланиб қоладилар.

Антуан. Йўқ, бувимиз чалкаштириб юбордилар. Сиз бошқа нарсалардан сўранг.

Мамурэ (*унинг гапини бўлиб*). Император билан гаплашганман ҳам, керак бўлса! Бир масала бўйича атайлаб ҳузурига, Парижга борганман.

Фердинанд. Бувижон, қўйинг, ўзингизни қийнаманг, барибир эсингиздан чиқиб кетган.

Мамурэ (*уларга қараб туриб, шошилмай*). Эсимдан чиқиб кетган эканми? (*Мухбирга*.) Ана, эсимиздан чиқиб кетибди-ю, биз беҳабар қолибмиз! (*Ўжарлик билан*.) Лекин императорни кўрганим аниқ-тиниқ эсимда! Улар иккита эди: биттаси пакана, иккинчиси новча, келишган киши эди. Умуман, эркак зоти бўйдор бўлгани яхши. “Олий ҳазратлари...” деб энди гап бошламоқчи эдим, новча киши пакана томон ияқ қоқди. Тушундимки, бу ерда энг катта одам – шу кичкина одам экан. Ҳарқалай, кўриниши ёмон эмас, соқол кўйган, нимаси биландир эримга ўхшаб кетарди. Шунда ҳаяжоним босилди, лекин ҳафсалам ҳам пир бўлди..

Мухбир. У нима деди?

Мамурэ. У айтдики, “сиз яхши аёл экансиз”, деди. Мундоқ қарасам, императорнинг юзи сарғиштоб. “Жаноб император, сиз ошқозонингизни даволатишингиз керак”, демоқчи бўлдим-у, айтмадим. Айтмаганимга ҳозиргача афсусланаман. Ҳа, одам қирқ ёшида анча уятчан бўлар экан...

Барча буни ҳазил билиб, енгил тин олишди.

Мухбир. Газетамиз учун яна икки оғиз бирон нима десангиз.

Мамурэ. Э, мен газит ўқимаيمان.

Викторина (*пичинг қилиб*). Ҳм, кўзлари ўтмайди!..

Антуан (*буйруқ оҳангида*). Викторина!

Армандина (*мухбирга*). Чарчадилар.

Мухбир. Сиз билан учрашганимдан бағоят хурсандман. Эшитишимча, эртага сиз нутқ ҳам сўзлармишсиз?

Мамурэ. Ҳа. Хотирам яхши, нима дейишни ўргатишди – эслаб қолдим. Сен ҳам эртага эшитарсан, бўлмаса, қизиғи қолмайди.

Фердинанд (*мухбирга*). Эртага бутун оиламиз йигилади. Тасаввур килинг-а, бир юз қирқ етти киши! Ва ҳаммаси тирик!

Мамурэ. Ҳа... Лекин, бир юз қирқ саккизинчиси – Луизетка бўлмайди. Яхши қиз эди. Афсус, фоҳиша бўп кетди...

Антуан (*жон ҳолатда*). Буви!..

Альфонс. Ўчиринг овозингизни!

Фердинанд. Нима дейди?!

Мамурэ. Нима, ногўғрими? Ахир, мен, у ҳозир ҳам фоҳишалик қиялпти, деяётганим йўқ-ку. Ёшиям етмишга бориб қолди... (*Мухбирга*.) Ҳозир у ҳунарини ташлаган. Оёғи оғригани учун келолмайди, фоҳишалиги учун эмас...

Антуан билан Фердинанд мухбирни икки қўлтигидан олиб, чиқиб кетишади. Оиланинг бошқа аъзолари ҳам Викторина раҳбарлигида намоёйишкорона юриш билан бу ерни тарк этишади. Фақат Армандина, Элоиза, Эспри қолишади.

Армандина (*қатъий*). Буви, ақл-хушингиз жойидами ўзи? Бегоналарнинг олдида ҳар хил нарсаларни валдирайверадими?

Мамурэ. Тўғри, валдираш керак эмас.

Армандина. Ёши бир жойган борган одам сал босиқ, оғирроқ бўлади. Безорилик қиласиз!

Мамурэ. Нима, қари от ем емайдими? Гапинг қизиқ!.. Элоиза, кийимларимни тайёрла, циркка бораман.

Армандина. Циркка?! Эсингизни еб қўйибсиз! Ясан-тусанингизни эртага қиласиз.

Мамурэ. Эртагача худо – подшо. Бугун, ҳозироқ Франкёрни кўргани бораман!

Армандина. Бўлди килинг! Соат олтида шолғом шўрва беришади, ичиб, ухлайсиз.

Элоиза (*эркалаб*). Эрталаб, ойижон, бардам, тетик бўлиб уйғонасиз.

Мамурэ. Мен шундай ёшдаманки, қизалоғим, эрталаб уйғонмаслигим ҳам мумкин. Элоиза, шляпамни олиб чиқ. Эспри, циркка мен билан бирга борасан. Отларни, мусиқани яхши кўрасан-ку.

Эспри. Бўпти, ойи.

Армандина. Буви, эс-хушингизни йиғиб олинг, циркка бошқа сафар борасиз!

Мамурэ. Бошқа сафар... Шахримизга ўттиз йилдан бери энди цирк келиши. Яна ўттиз йил кутишга вақтим йўқ, бўтам. Кейин, у Франкёрнинг томошаси бўлмайди-да.

Армандина. Франкёр, Франкёр! Мунча? Ўшанинг номи тилингиздан тушмай қолди!

Мамурэ (*шивишлаб*). Фақат тилимдан эмас, келингинам, тилимдан эмас...

Армандина (*бостириб келиб*). Қани, бориб жойингизга ётинг-чи!

Мамурэ. Наридан тур! Бу нима деган гап?! Бир юз олтига кириб, ўзим хоҳлаган ишни қилоламанми-йўқми?!

Антуан киради.

Армандина (*Антуанга*). Бунингизга бир нима бўлган, ўзи! Циркка борармишлар! На яхши гапга кўнадилар, на ёмон гапга!

Антуан (*буйруқ оҳангида*). Буви, хозирок бориб ётинг! Қани!..

Мамурэ (*босиқ*). Ким билан гаплашяпсан, тирранча!

Антуан (*ҳайратда*). Ни-ма?...

Мамурэ. Бу кимнинг байрами: меникими ё сеникими? Меники бўлса, байрамни байрамдай ўтказаман десам, нега энди кўзларинг хонасидан чиқиб кетяпти? Нима учун туғилган кунимда кўнглим тусаганча ўйнаб-кулолмайман? Мени худди ажойибхонада икки бошли эчкини кўрсатгандай одамларга томоша қилдирмоқчисизлар! Ахир, менинг бошим битта! Битта бўлсам баъзиларникига ўхшаган каллаларнинг уч-тўрттасига татийди! Тушунарлими? Тушунган бўлсаларинг гап шу: бугун кечқурун циркка бораман! Эртанги тантанамга кўнглимга яқин одамларни таклиф қиламан. Додларингни Худога айтинглар!

Антуан. Шу, хивич билан саваласанг!..

Эспри (*ўрнидан шарт туриб, ҳарбийларга хос ҳаракат билан қаддини ростлайди, алам билан, титраб*). Ни-ма?! Эй, осмон! Қаҳрингдан бебаҳра қолдирма буларни!..

Антуан. Энди буниси бошлади. Армандина, бўпти, сал тилингни тий. (*Яна бир бор уриниб*.) Бувижон, шундай байрамни бузмақчимисиз?

Мамурэ (*унинг гапини бўлиб*). Ишингдан қолма, мишиқи! Армандина, сен кассанинг ёнига бориб тур! Ишқмаслар!.. (*Туриб, ёшларга хос енгил ҳаракат билан*.) Мен циркка бораман. Элоиза, кийимларимни олиб келиб берасанми, ё ўзим борайми?

Армандина (*эрига*). Нима қиламиз?

Антуан. Бошим қотди...

Гильомнинг овози. Дада, тоғаваччаларим келишди!

Антуан. Ҳозир! (*Камтурга бирпас қараб туриб*.) Э, билганини қилмайдими!.. (*Кета туриб, яна қайтади, Мамурэга*.) Чарчаб қоласиз, ахир! Эртанги юбилейни ўйлаясизми? Циркда ўлиб-нетиб қолсангиз, нима бўлади?

Мамурэ. Бу ердан кўра ўша ерда ўлганим афзал. Бу хонадондан моғор хиди келади.

Антуан эшикни қарсиллатиб ётиб, чиқиб кетади. Элоиза Мамурэнинг кийимларини олиб киради.

Ҳа-а, ҳали яхши турибди... (*Эсприга*.) Циркка борганинга ухлаб қолиб, одамни шарманда қилма тагин. Атай боргандан кейин кўриш керак-да. Шу билан умримда учинчи марта циркка тушишим.

Биринчисида “занжирузар”ни кўрганман... Элоиза, сочимни тўғрилаб кўй. Эспри, кўлингни бер, болагинам. Қани энди, би-ир ўрнингдан туриб юбор-чи... Ҳа, ана. Қаддингни тик тут, мунча шалвирайсан... Вой, тавба-эй, қачон бунчалик қаришга улгура қолдинг-а?..

Чироқ ўчади.

Соҳил. Мари-Жозеф дарё бўйида ўтириб, ювилган чойшабларни саватга соляпти. Маркус унга маъюс тикилиб турибди.

Маркус. Йўл-йўлакай қараб келдим, тантана зўр бўлаётганга ўхшайди.

Мари-Жозеф. Ҳа. Ҳамма хурсанд, худди ўзининг байрамидай терисига сифмаяпти...

Маркус. Сиз-чи? Унчалик хурсандга ўхшамайсиз.

Мари-Жозеф. Менинг байрамим ўтиб кетган...

Маркус. Тушунмадим. “Мен учун байрам илгарироқ бошланган” демоқчимисиз?

Мари-Жозеф (*чуқур тин олиб*). Йўк. (*Ўйчан.*) Менинг байрамим... бошқа эди. Ўтиб кетди...

Маркус унинг сочларини оҳиста силайди. Қиз енгилгина чекинади.

Маркус. Озор бердимми?

Мари-Жозеф. Йўк... Кўлингиз мулойим...

Маркус (*жилмайиб*). Раҳмат. (*Орзумандлик билан.*) Менга бир йўла саккиз кун дам олишдек бахт ҳар доим ҳам насиб қилавермайди. Мана шу саккиз кунни худди ўз она қишлоғимда яшагандек ўтказдим. Сен-Вио! Агар бирон суҳбатда ҳар ким ўзи учун қадрдон жойлар ҳақида гапирса, мен албатта Сен-Виони, мактаб ортидаги кир ювиладиган соҳилни эслайман...

Мари-Жозеф. Бундан чиқди, сўнгги бор кўришишимиз экан-да?

Маркус. У нима деганингиз? Жози, чиндан ҳам бу охириги учрашувимизми?

Мари-Жозеф (*маъюс*). Йўк, нега энди... Сизни бугун кечқурун кўрсам керак. Циркда. Яна эртага байрам томошасида қатнашасиз. Унда узокдан кўраман, чунки одам кўп, ур-йиқит бўлади... Индинга эрталаб кетасизми?

Маркус. Кетишим керак. Лекин сизни унутмайман. Биласизми, менга доим фикрларим, ҳис-ғуйғуларим билан ўртоқлашадиган бир... қиз етишмасди. Сизни кўрдим-у, уни топгандай бўлдим. Ўша қизни, негадир, албатта қишлоқдан бўлади, деб ўйлардим. Ҳали айтдим-ку, бу ер – менинг қишлоғимга ўхшайди. Гўё биз бир қишлоқда кўшни бўлиб яшагандай, ота-оналаримиз жуда яқин, бир-бирига қариндошдай туюлиб кетади...

Мари-Жозеф (*аразли*). Ана ўша ёқларда шулар ҳақида ўйлаб юрасиз...

Маркус (*маъюс жилмайиб*). Ажойиб қизсиз.

Мари-Жозеф. Бунақа “ажойиб қиз”ларнинг кўпини кўргандирсиз?

Маркус. Мен билан кўпроқенгилтак қизлар қизиқишади, жиддийлари учун шунчаки бир ўткинчидан, холос. Мен билан шахарма-шаҳар изғиб юришга ким ҳам рози бўларди, дейсиз.

Мари-Жозеф. Сизга-чи, қаерга, қачон ва сабабини суриштирмай эргашиб кетаверадиган, дадил қиз керак.

Маркус. Унақасини учратмадим.

Сукут.

Мари-Жозеф. Майли, мен борай...

Маркус. Жози, эртага бирон жойга келолмайсизми?

Мари-Жозеф. Бунинг иложи йўқ.

Маркус. Бугун кечаси-чи?

Мари-Жозеф. Буниям иложи йўқ. Эҳтимол, деразадан хайрлашишнинг иложини қиларман... *(Бирпас иккиланиб туради, сўнг кета бошлайди. Яна қайтиб келади.)* Сиз Жизель билан Эстелга ёқишингизни наҳотки билмасангиз? Агар кўнгилхушлик қилмоқчи бўлсангиз, улар йўқ дейишмайди. *(Кўзларига ёш тўлиб.)* Лекин улардан биттаси мен билан кета олади, деб ўйласангиз хато қиласиз... Бунинг учун журъат керак. Уларда шу нарса йўқ... Тунда борганингиз дуруст... Секин, оёқ учида, атрофга аланглаб... Улар кутиб ётишади... Қўркманг, ҳеч кимга айтмайман...

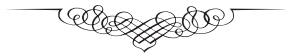
Маркус *(уни бағрига босиб).* Нега йиғлаяпсиз, Жози?

Мари-Жозеф *(баралла йиғлаб юборади).* Сиз билан кетиш учун менга журъатнинг ҳам кераги йўқ, лекин қўйиб юборишмайди-да... Эндигина ўн тўққизга кирдим, шу сабабдан қариндошларим мен билан ҳисоблашмайди, ҳеч ким ёрдам ҳам бермайди...

Маркус. Бўпти, қўйинг... Яхшиси, мени хаёлингиздан чиқариб ташланг.

Мари-Жозеф *(бирдан).* Унда-чи... унда... *(Маркусга ёшли кўзлари билан тик ва дадил қараб.)* Бўпти, бугун кечаси!.. *(Югурганича чиқиб кетади.)*

(Охири келгуси сонда)

Ян ПАРАНДОВСКИЙ

(1895–1978)

СЎЗ КИМЁСИ

*Рус тилидан
Мирзаали АКБАРОВ
таржимаси*

ИЛҲОМ¹

Эндиликда бу сўз урфдан қолди. Мабодо бехосдан учраб қолгудай бўлса ҳам, ё истехзо оҳангидан ёки сийқаси чиққан, қандайдир эски, тутуриқсиз истиоранинг механик тарздаги такроридан иборат бўлади, холос. Айниқса, соддадил одамлар ёзувчилик билан машғул бўладиган одамга кўзи тушиб қолса, бу сўздан фойдаланишни яхши кўрадилар ва ғалати зот – ёзувчи уйғотадиган безовгаликни билдирмаслик учун уни аччиқ киноя, пичинг ўрнида ишлатадилар. Илҳомга нисбатан муайян ожизликни ҳайкалтарошларда ҳам пайқаш мумкин: улар ёдгорликни шоир узра пориллаб учаётган ёки энгашиб унга ниманидир сирли шивирлаётган қанотли даҳолар билан безатиш васвасасидан ҳеч қачон қутулолмайдилар.

Илҳом бахтли даврларни ҳам бошидан кечирган ва улар асрлар оша давом этган. У сўз санъатининг илоҳий келиб чиқишига бўлган ишончни ифодалаб, ўзига хос мифологиялар билан кенгайиб, бойиб борган. Юнонларнинг луғатида руҳий ҳолатнинг таърифлаб бўлмайдиган ифодаси сифатида васваса, савдойилик, ортиқ ишқибозлик, ақлсизлик, жиннилик каби сўзлар билан ёнма-ён келган, қолаверса, уни жазава ҳамда дастлабки маъносида “худо билан тўлиб-тошган” одамнинг ҳолатини англатган “завқ-шавқ” билан чалкаштириб юборишган. У Дионис динининг улуғворлик ва дабдабалилик белгиси бўлган тўқ-қизил кийим узра порлаб турган ва унга бир вақтлар Фридрих Нитше ҳам маҳлиё бўлган. Динларга боғлиқ ҳолда ҳомийларни алмаштириб келган илҳом нафақат соҳибқаромат шоирлар ва уларнинг илҳомбахш дохиёна миссияси ҳақидаги халқ тасаввурларида сақланиб қолган, балки унга ўз ижодларининг тадқиқотчилари сингари шоирларнинг ўзлари ҳам ишонишган.

¹ Манба: Парандовский Я. Алхимия слова. –М.: Правда, 1990.

¹ Асардан боблар. Аввалги қисмлар журнализмизнинг 2016 йилдаги 3–4-сонларида эълон қилинган.

Адабиёт тарихида стихияли, спонтан ёки бир сўз билан айтганда, илҳомбахш поэзия билан хушёр, сердиққат ва майда ишга асосланган, сунъий ва сохта деб аталадиган шеърятни фарқлаш учун қанчадан-қанча уринишлар бўлган, таъбир жоиз бўлса, кейингисидан тер хиди келади, деган гаплар ҳам айтилган экан. Биринчисидан далалар ва ўрмонларнинг, бағрини чақмоқ тилиб ўтган момақалдиروقли тунларнинг иси анқиса, иккинчисидан намиқиб зах босган хонанинг нафасни бўғадиган хиди келаркан, холос.

Илҳом, аввало, романтизм даврида кенг қанот ёзган. Илгари у ҳақда ҳеч қачон бунчалик кўп гапирилмаган – назмда ҳам, насрда ҳам. Ўша даврда биронта адабий тадқиқот учрамаганки, унинг ҳар бир саҳифасида ушбу сўз алоҳида тилга олинмаган бўлсин. У барча хат, ёзувларда, ҳаттоки энг оддий, курук, аҳамиятсиз гап-сўзлар орасида ҳам бот-бот такрорлаб турилган. Агар романтик шоирни илҳомбахш қобилиятдан маҳрум дейишса, у ўзини ҳақоратланган деб ҳисоблаган. Словацкий ўз ижодининг мистицизм ҳукм сурган йилларида фаришталар сўзлаб беради, мен ёзаман, холос, деб очикдан-очиқ айтган экан. Худди шундай фикрни Сведенборг ҳам ўз мистик космографияси хусусида билдирган, Уильям Блейкнинг айтишича, у бор-йўғи “парвардигори оламнинг котиби” экан, унга шеърларни айтиб туришар, у эса ёзиб оларкан, холос.

Ҳаддан зиёд бундай мактовлар, ҳамду санолар кейинги даврларда илҳомни ҳалокат ёқасига олиб келди. Флобер унга қарши курашди, реализм ва натурализм замонида илҳом устидан мазах қилиб кулишди, парнасликлар уни тилга олишмади, охир-оқибат унинг обрўси бутунлай тушиб кетди. Аммо қандайдир сўз ўз асрини яшаб, хизматини ўтаб бўлгандан кейин унинг мазмун-моҳиятидан ниманидир, масалан, арзимаган алмаштириш эвазига энг муҳим нарсани сақлаб қолиш мумкин экан. Таъбир жоиз бўлса, илҳом даврида яшаган ва ўзи ҳам унга дахлдор бўлган Фридрих Шиллер унга шундай чиройли таъриф берган: “Кўнгилнинг қутилмаган ҳодисалари”. Бошқа кўпгина поэтик иборалар каби, у аниқликда илмий атамалардан қолишмайди ва қисқа, ногаҳоний, чақмоқ каби чақнаб, асосий ғоя, қарор, банд, феъл-атворга хос хусусиятлар ёки асар қаҳрамонлари ҳаётидаги воқеалар ривожини ифодалайдиган лаҳзаларни англатади. Кўнгилнинг бундайин қутилмаган ҳодисалари, одатда, қандайдир фавқулудда эмас, балки кўпроқ арзимас рағбатлар сабабли юзага келади. Гўё ёзувчи томон албатта улугвор ёки мафтункор табиат турлари орасида пасайиб борадиган илҳом тўғрисидаги содда тасаввурларни қайсарликка қийслаш мумкин, зеро, шундай қайсарлик туфайли, мана, бир ярим асрдан бери рассомлар Наполеонни оқ от минган ҳолда тасвирлаб келадилар, холбуки, бу масаланинг уста билимдони Фредерик Массон император оқ отлардан ўзини олиб қочишини аллақачон исботлаб берган эди.

Ушбу оддий, арзимас рағбат ёзувчининг ўзига хос рухий хусусиятлари ва у намоён бўладиган шарт-шароитлардан куч йиғади. У кўпроқ эмоционал характерда бўлади. Қайғу, ғамдан тез қувонч, шодликка ўтиш ёки аксинча, сезги органларига таъсир этиш (ёруғлик, ранг, овоз, товуш, ҳид ва ҳоказо) бизни ўзига хос ҳаяжонга солади ва қаттиқ таъсирланиш, экзальтация (кучли ҳаяжон), чуқур қайғу, алам ёки қаттиқ оғриқ, ички осойишталик ёки шод-хуррамлик пайтида

фикримизнинг яширин, сир тутилган иш самараси онг сиртига чиқади. Қачонлардир – биз бунга сал-пал эътибор берганмиз – тафаккуримизга қандайдир кучсиз муртак ўрнашиб олиб, аста-секинлик билан етилиш даври бошланган, у дилимизда, миямизда сездирмай узоқ яшаб келган, бунда ҳатто ойлаб, йиллаб, ўзини ошкор қилмайдиган ҳолатлар ҳам учраб туради. Ёзувчи минглаб муаммолар билан шуғулланади, сон-саноксиз, беҳисоб таассуротлар олади, бу орада эса руҳий ҳаётининг англаб бўлмайдиган чалкашликлари ичра чуқур яшириниб олган мана шу куртак сирли шира-шарбатлар билан озикланиб, ўсиб боради.

Унинг кўнгил тубига одатдаги кундалик ҳамда юксак, олийжаноб таассуротлар, аҳамиятсиз ва ажойиб, фавқулодда маълумотлар, узоқ-юлуқ суҳбатлар, ўқилган (китобдан) парчалар, юз-чехралар, кўзлар, кўллар, тушлар, орзулар, ўй-хаёллар, зўр завқ-шавқ, хурсандчиликлар – ҳодисаларнинг битмас-туганмас мўл-кўллиги чуқур сингиб кетади ва уларнинг ҳар бири ана шу ҳомилани озиклантириб, унинг ўсишига ёрдам бера олади. Ва ниҳоят, ажойиб кунларнинг бирида, биз уни кутмаган ва ўзимизни ундан жуда олисда тургандек ҳис қилган пайтимизда у бирданига узоқ кутилган ва яшовчан образ қиёфасида намоён бўлади. Бизга номаълум кучлар таъсири остида танглик бошланиб, узоқ давом этган ғайриихтиёрий, шиддатига кўра кўпинча табиатнинг стихияли (инсон иродасига бўйсунмайдиган) кучлари ҳаракатига ўхшаб кетадиган, айна чоқда мужмал туюлган иш тўсатдан тўхтаб қолади. “Дунёнинг яратилиши”да оламнинг пайдо бўлишини ифодалаши керак бўлган куйни яратишга муваффақ бўлган Ҳайдн унинг гўзаллигидан беихтиёр ҳайратга тушиб: “Бу мендан эмас, Худодан!” дея хитоб қилган экан.

Бу ерда ёзувчи билан файласуф, рассом билан олим ўртасида деярли ҳеч қандай фарқ йўқ. Шу ўринда Ньютоннинг олмаси тўғрисидаги сийқаси чиққан ҳикоя ўрнига, яхшиси, буюк математик Анри Пуанкаре ҳаётдан хийла ибратлироқ мисол келтириб ўтиш маъқулроқ деб ўйлайман. У кўплаб ойлар давомида маълум бир формулани беҳуда излаб, доим у ҳақда ўйланиб юради. Ахийри тополмагач, бошқа бир нарса билан машғул бўлиб, уни бутунлай унутиб юборади. Орадан анча вақт ўтгач, бир куни эрталаб гўё кўзга кўринмас пружина ирғитиб юборгандай, шошиб ўрнидан туради-да, шартта бориб, худди доскадан кўчириб олгандек, ўйлаб ҳам ўтирмасдан ўша формулани ёзади-қўяди. Шунга ўхшаб, ёзувчиларнинг ҳам миясига драма, роман, новеллалар ечими тўсатдан келиб қолади, асар қаҳрамонларининг характер ва тақдир-қисматлари лаҳзада ярқ этиб ойдинлашади, узоқ ва беҳуда изланган сатрлар ўз-ўзидан қуйилиб кела бошлайди. Мисол учун, Жан Мореас бир куни кўчадаги чироқ остида турган кўйи кўлидаги папирос қутичасининг устига қалтироқ бармоқлари билан алланималарни шоша-пиша ёзиб қўйган экан. Гёте “Абадий яҳудий”га битган муқаддимасида ёзишича, бу сирли, жумбоққа тўла шахсни тараннум этиш ғояси бирданига миясига келиб қолиб, ярим кечаси худди жиннига ўхшаб ўрнидан сакраб туриб кетган экан. Бундан кўриниб турибдики, шоир баллада оҳангини, кайфиятини шеър бўлиб қуйилмагунга қадар, йиллар мобайнида ўзи билан олиб юрган. Мазкур кечинма ҳақидаги ҳикоясини Гёте қуйидаги муқоёса билан яқунлайди: “Биз фақат гулханга тараша ташлаб, унинг қуруқ бўлишига тиришамиз,

вакти-соати келганда эса, бизни буткул ҳайратда қолдириб, бирдан ўзи лов этиб ёнади-кетади”.

Бундай “кўнглининг қутилмаган ҳодисалари” куч ва давомийлиги жиҳатидан ҳам бир хил бўлмайди: улар бирор фикр ёки қандайдир образнинг жузъий бир бўлагини лаҳзалик ёритадиган қисқа чاقнашлардан тортиб, жуда кўп нарсаларни ўзига қамраб оладиган буюк кашфиётларга қадар етиб боради. Охирги ҳолатда ғайришуурийликнинг каттагина қисми сирт-юзага чиқади, натижада тектоник офатлар сингари улкан ва беқиёс кучлар ларзага келади, уммон қаърида ороллар пайдо бўлиб, ўсимликлар, ҳайвонлар ва инсонлар учун янги маконга айланади. Рапаллога бораётганида Нитше ўз онгида пайдо бўлган Зардўшт образидан ҳайратга тушиб, бу ҳақда шундай деб ёзган: “Ваҳий бошланди, бу демак, одам ўз кўз олдида батафсил ва мислсиз ишонч билан ниманидир кўради, у кўнглининг туб-тубигача етиб бориб, қалбини ағдар-тўнтар қилиб юборади. Фикр худди чакмоқдек чакнайди, инсон завқ-шавққа тўлиб, ўзини бутунлай йўқотиб қўяди. Ҳаммаси унинг хоҳишига қарамай содир бўлади, шунда уни буткул эркинлик туйғуси чулғаб олади”.

Қалбни қутилмаганда бундай шиддатли ғалаён қамраб олиши ҳатто одамни жисмоний ҳолдан тойдиришгача ҳам олиб бориши мумкин, масалан, Мицкевич буюк “Импровизация”дан сўнг ҳушидан кетган. Декарт 1619 йил 10 ноябрь куни худди шундай ҳолатни бошидан кечирган. У бу кунни ўзининг таваллуд санасидан кам аҳамиятга эга деб ҳисобламаган. Чунки худди шу куни унинг ажойиб ғояси ўз кўз ўнгида ҳайратланарли даражада намоён бўлган. Ушбу лаҳзадан олдин бутун диққати бир ерга жам бўлиб, чуқур ботиний сукунат ҳукм сурган, сўнг эса кучли ҳаяжон бошланган. Унинг биографи Байе шундай ёзади: “У шу қадар ҳолдан тойгандики, мия яллиғланишига сал қолган, ақли эса жойида, вужудидан ғайрат-шижоат ёғилар, гўё тушдагидек, кўзига ҳар хил шарпалар кўринарди”.

Декарт ниҳоят тиз чўқади, Биби Марям ҳаққи-ҳурмати муқаддас жойларни зиёрат қилишни ният қилиб, ўзининг тафаккур мевасини унинг паноҳига топширади. Кимсан Поль Валеридай илҳом душмани мутлақо қутилмаганда Генуяда унутилмас тунни бошидан кечиради ва бу воқеа унинг келажакдаги маънавий ҳаётини олдиндан ҳал қилиб қўяди.

Мицкевичнинг таржимаи ҳолида импровизациялар билан боғлиқ ажойиб далиллар бор: унинг юз тузилиши ўзгариб, ранги оқариб кетар, тингловчиларнинг бутун диққат-эътиборини сеҳрли бир тарзда жалб этган ҳолда, зўр бериб шеърлар ўқирди. Бунда унга флейтанинг нафис овози ёрдам берарди: флейта гўё унинг поэзияси оҳангини созлар эди. Шунга ўхшаш ҳодисаларни бошқа шоирларнинг ҳаётида ҳам учратиш мумкин, одамни зериктирадиган табиблар эса аксарият ҳолларда ҳеч қандай асосиз равишда бунга тутқаноқ аломати деб қарашган.

Импровизация ўзига хос қобилият саналиб, шоирларни мудом ўзига жалб этган ва дунёвий эрмак ҳамда ҳазил даражасига тушиб қолмагунга қадар, жиддий қабул қилиб келинган, буни кекса Деотима мисолида ҳам кўриш мумкин.

Диққатга молик ҳолат: юксак импровизация билан эрмак импровизация ўртасида яқин ўхшашлик мавжуд – уларни бир-бирига

зарурият омили боғлаб туради. Зарурат юзасидан илҳомланиш нотикларга қадим замонлардан бошлаб маълум бўлган. Уларнинг хулқи, феъл-атвори ҳақидаги таъриф-тавсифларга қараб, импровизациячи шоирларга хос бўлган айнан ўша белгиларни кузатиш мумкин. Чунки икковиям – нотик ва шоир ҳам – улкан оломон қаршисида кўплаб нигоҳлар билан юзма-юз бўлиб, ўзлари ёқасида турган жарлик билан курашади. Илк бора айтилган сўзлар уларни худди Икарнинг қанотларига ўхшаб, хатарли юксакликка олиб чиқади: уни қўлдан бой бермаслик эса фақат руҳий куч-қувват ёки тажриба, малака ва маҳоратга боғлиқ.

Вақт билан ҳисоблашиш зарур бўлмаган, асар муаллифнинг ўзига қандай маъқул бўлса, шундай пишиб етилиши мумкин бўлган даврларда илҳомнинг бундай тури ёзувчиларга маълум бўлмаган. Шоир-драматургларгина бундан мустасно бўлиб, улар репертуарларнинг ўзгариши ва бошқа турли хил кўшимча шарт-шароитлар тақозоси остида зарурат қистови билан ҳисоблашишга мажбур бўлишган. Бизнинг давримизга келиб, яъни тахминан бир ярим асрдирки, ёзувчилик касбида зарурат баъзан раҳмдил, меҳрибон сеҳргар, хайрихоҳ даҳо ёки иблис ролида майдонга чиқади. Шартномада кўзда тутилган муддат, теришга берилган қўлёманинг бир қисми, романнинг давомли равишда чоп этилиши – бундай шарт-шароитлар ёзувчининг мудроқ ғайратини уйғотиб, жўш урдирадиган қудратли рағбатга айланади ва у худди гипноз қилингандек, зўр шиддат ва шижоат билан ишга киришиб кетади. Ёзувчилар гоҳо ўз касбларининг бундай зерикарли жиҳатлари хусусида нолиб, ҳасрат қилиб қўядилар, бироқ ажойиб ечим ва баъзан ҳатто соф услуб билан битилган муваффақиятли саҳифалар учун айнан улардан қарздордирлар, бунга Сент-Бёвни мисол қилиб келтириш мумкин: газета учун ҳар ҳафтада фельетонлар ёзиш мажбурияти уни жумлаларни эскирган жимжимадор услуб билан “безатиш” имкониятидан маҳрум қилган.

Гарчи романтика даврида ўсиб-улғайган бўлса-да, Сент-Бёв қадимий юксак илҳомни ўзига раво кўрмасди, чунки XIX асрнинг ўрталарига келиб, унинг обрўси бутунлай тушиб кетган эди. Бу ҳақда Стендаль эътирофи: “Мен 1806 йилгача, яъни ўзимда истеъдод борлигини ҳис қилмагунимча ёзишни бошламаганман. Агар 1795 йилдаёқ камина бирор бамаъни, доно одам билан ўз адабий режаларимни ўртоқлашганимда ва у менга: “Зўр истеъдод соҳибимисан-йўқми, бундан қатъи назар, кунига икки соатдан ёзавер”, деб маслаҳат берганда эди, ҳаётимнинг ўн йилини қандайдир илҳомни аҳмоқона кутиб йўқотмаган бўлардим”. Аммо Стендаль беҳуда бой берилган вақтнинг ўрнини тўлдиришга муваффақ бўлди. Муайян бир тизим асосида ишлаши туфайли “Парма ибодатхонаси”ни салкам икки ойда ёзиб тугатди. Флобер эса бундай қисқа вақт ичида, эҳтимол, битта бобни ёзишга ҳам муяссар бўлолмасди, аммо у Стендаль шу қадар кеч эришган ҳақиқатга етиш учун кимларнингдир маслаҳатига муҳтож эмас эди. Ҳеч ким Флоберчалик романтизмга тўлиб-тошган даврда, бунинг устига ўзи романтик бўлатуриб, илҳомга бу қадар қаршилиқ кўрсатмаган. У илҳомни муттаҳам, қаллоб, фирибгарларнинг хийла-найранги ва ижодий фикр учун оғу деб ҳисобларди. “Бутун илҳом, – деган эди Флобер, – ҳар куни айнан бир вақтда ишлашга ўтиришдан иборатдир”.

Шу ўринда бу ҳақдаги бошқача бир далолатга ҳам қулоқ солсак: Илҳом, шак-шубҳасиз, кундалик иш учун зарурдир. Бири бошқасини истисно қилмайдиган икки қарама-қаршилиқни олиб кўрайлик. Тафаккур ишида қандайдир бир ажойиб механика борки, бундан уялиб ўтирмасдан, шифокорлар тана механикасини англаб етганлари каби, уни эгаллаш керак бўлади. Бу гапни ким айтяпти? Богема (муҳтожликда бўлса-да, лекин беғам, беташвиш кун кечирувчи зиёли аҳли – *тарж.*) вакили, роете maudit – лаънати шоир, кўнгил шитир-шитирларини тўпловчи, кайфиятлар ошиғи, шу билан бирга, шеърга астойдил жило берувчи, поэтик сўзнинг Челлиниси¹ – Бодлер. Ва ҳеч қандай гап чала қолмасин дегандай, қолаверса, қанотлари қирқилган даҳони парвоз умидидан маҳрум айламоқ учун Бодлер яна шундай қўшимча қилади: “Илҳом доимий ва тўйимли овқатга боғлиқ”. Жиддий гап, чунки французлар бунақа нарсалар билан ҳазиллашмайди. Уларнинг шоирлари тақлид учун қанотли, аммо ошқозонсиз умри қисқа эфемеридалар² орасидан ўзларига ҳеч қачон намуна излашмаган.

Бугун биз қадимги илҳомни меҳнат, қатъият ва ирода сингари илоҳлар билан алмаштирган нисбатан янги анъанани давом эттираемиз. Иродаси заиф одам буюк ижодкор бўлолмайди. Наҳотки чиндан ҳам ушбу ҳақиқат янги бўлса? Навбатдаги бобга эпитафия сифатида олинган Данте сўзлари бунга тамомила зиддир.

ИШ

*Seggendo in
piuma
in fame non si vien, ni sotto coltre³.*

Данте

Соч тараётган ва соқол олаётган пайтимда ҳам ё бир нима ўқийман ё ёзаман, агар овоз чиқариб ўқиб беришса, тинглайман ёки котибга айтиб ёздираман, бу менга доимий одат бўлиб қолган. Овқатланиш ёки отда сайр қилиш чоғида ҳам шу аҳвол. Агар мен сенга айтсам, ҳайрон қоласан, ҳатто от устида ўтириб ишлаган пайтларим ҳам бўлган, ўшанда уйга қайтиб боришим биланоқ қўшиқ тайёр бўларди. Қишлоқда ёлғиз яшаган вақтимда базм, зиёфатларда ҳам қўлимдан қалам тушмасди, меҳмон-пехмон келиб қолса, ҳурмат юзасидан бир четга олиб кўярдим. Уйимдаги барча столлар устида ёзув-чизув учун керакли нарсалар муҳайё бўлиб, бирор зарур маълумот ёзилган лавҳа, тахтачалар тери қўйилган эди. Кўпинча ҳатто тунда ҳам уйғониб, қоронғида тимирскиланиб бош томонимдан қаламни излаб топардим – миямга келган фикр ғойиб бўлмасидан олдин уни дарҳол ёзиб кўярдим, эртасига эса ёзганларимни ўзим аранг тушунар эдим. Мана шу менинг турмуш тарзим ва кундалик машғулоти эди...

Петрарканинг ушбу эпитрофини ўқирканмиз, Воклюздаги скит (роҳиблар яшайдиган кичкина овлоқ қишлоқ – *тарж.*)да туну кун

¹ Бенвенуто Челлини (1500–1571) – Уйғониш даврида яшаган ҳайкалтарош ва заргар.

² Эфемери – бир ёки бир неча кун яшайдиган ҳашаротларнинг эски номи.

³ Партушак устида ҳузур қилиб ётаверсанг, ҳеч қачон донғинг чиқмайди (*итал.*).

иш билан банд бўлган “янги замоннинг биринчи адиби” беихтиёр кўз ўнгимизда намоён бўлади.

Энди Круасседаги яна бошқа бир скитда – уни олдингидан беш аср ажратиб туради – “Бовари хоним” асари устида ишлаётган Флобер овозига қулоқ тутсақ. У ўзини қийнаётган қўлёмани нари суриб, мактуб ёзишга киришади: “Мен ҳозир ниҳоятда дарғазабман, билмадим нима учун. Балки бунга ёзаётган романим сабабчидир. Хуллас, ишим юришмаяпти, баайни тош ташиган одамдай тинкам қуриган. Баъзан йиғлаворай дейман. Одамнинг қўлидан келмайдиган, жуда оғир иш, бунга мислсиз ирода керак, мен эса атиги шунчаки одамман, холос”.

Орадан икки ой вақт ўтгач: “Ғам-ғусса, қоникмаслик ва ҳорғинликдан бошим гир айланиб кетяпти. Қўлёмна устида роппа-роса тўрт соат ўтириб, лоақал бир жумла ҳам ёзолмадим. Бугун бирон дона тузукрок сатр туғилмади, аммо юзлаб бўлмағур нарсаларни қоралаб ташладим. Жуда оғир иш! Қандай азоб-а! Э санъат, санъат! Бу қандайин дахшатли хомхаёл бўлди, қалбимизни кемиради, хўш, нима учун? Ўзингни бундайин изтиробларга дучор қилиш – ғирт ақлсизлик...”

Энди мана бу манзара балки вазиятни тўла баён этса ажабмас: “Учинчи куни тонгги соат бешда ётиб, учлар атрофида ўрнимдан турдим. Душанбадан бошлаб, қолган барча ишларни йиғиштириб қўйиб, бутун ҳафта давомида Боварим билан овора бўлдим, бироқ иш ҳадеганда олға силжийвермай, ниҳоятда қийналдим. Ҳарқалай балгача етиб бордим, уни келаси душанбада бошлайман – умид қиламанки, энди иш юришиб кетади. Охирги учрашувимиздан буён ўтган вақт ичида йигирма беш саҳифани окқа кўчириб чиқдим, бунга – олти ҳафта кетди! Қўлёмна устида узоқ ишладим, ўчирдим, ўзгартдим, тузатдим, қалай чиқди, яхшими-ёмонми, билмадим, лекин ҳарқалай бўш келмадим. Менга ўз умидсизликларинг ҳақида гапириб ўтирибсан, сен, яхшиси, менинг ахволимга бир қара! Гоҳида ақлим етмайди, ҳолдан тойиб, ҳафсалам пир бўлиб, жинни бўлиб қолмаганимга, тушуняпсанми. Ҳаётим қувонч, шодликлардан мосуво бўлиб, буткул азобга айланди, мени фақат асов қайсарлигим ушлаб турибди, холос, гоҳо уям тинкаси қуриб йиғламсирайди, аммо таслим бўлгани йўқ. Эгнимда жанда, таркидунё қилган одамга ўхшаб, ўз ишимни телбаларча ва ўлгудай яхши кўраман. Кўпинча керакли биронта ҳам сўзни тополмай, ўзимни шу қадар ожиз хис қиламанки... Бирталай саҳифани қоралаганимдан сўнг, ақалли бирор жумланинг муваффақиятли чиқмаганини кўриб, ўзимни кенг диван устига ташлайман-да, ғамгин ва беҳол чўзилиб ётавераман. Қандайдир хомхаёллар кетидан қуваётган ўжар жиннилим учун ўзимни ўзим айблаб, ўз-ўзимдан ҳам нафратланиб кетаман. Лекин орадан нари-бери чорак соат ўтар-ўтмас, қалбим қувончга тўлиб ура бошлайди. Ўтган чоршанба куни ёзув столимдан туриб, дастрўмолчамни қидириб топишимга тўғри келди: кўзларимдан шашқатор ёш оқиб, юзимни ювиб тушди. Ёзганим сайин шунақанги кўнглим бўшаб, шунақанги роҳатландимки, фикр ҳам, уни ифодалаган жумла ҳам мени ўзига ийдириб, тобора меҳримни кўзғатар, фикримни ифодалаш учун сўзларнинг шунчалик мос ва мутаносиб шаклини топа олганимдан беҳад бахтиёр эдим. Эҳтимол, бунда асабларим бузилишининг ҳам қандайдир таъсири бўлгандир, ҳарҳолда менга шундай туюлди. Зотан,

шод-хуррамлик ҳолатининг шу қадар юксак даражаси ҳам бўладики, унинг учун соф эмоционал унсурларнинг ҳеч қандай аҳамияти йўқ ва бундай хурсандчилик ўзининг маънавий-руҳий гўзаллиги билан ҳаттоки ҳар қандай ҳиммат-саховатдан ҳам устун туради. Баъзан, кўпроқ ҳаво очик кунлари руҳий ҳолатим шу даражага етадики, завқ-шавқ шуқуҳи бошимдан то бармоқларимнинг учларига қадар қамраб олиб, қалб парвози ҳаётим узра юксакликка интилади, унга шон-шуҳрат заррача керак бўлмай қолади ва ҳатто бахт-омад ҳам ортиқча туюла бошлайди...”

Воклюз ва Круасседан эшитилаётган бу овозлар моддий фаровонлик туфайли ўз вақтларига ўзлари тўла хўжайин бўлган ёзувчиларга тегишли, уларни ишлашга ҳеч ким мажбур қилмаган. Улар бу мажбуриятни ихтиёрий равишда зиммаларига олишган, мукамалликка эришиш иштиёқи уларнинг фикр-хаёлини мудом банд этиб, бутун вужудини қамраб олиб, доимий изтиробга солган: бири ўз даврининг маданий чўққисига эришишга интилган бўлса, бошқасининг мақсади – янгича насрни яратишдан иборат бўлган. Иккалови ҳам ўз олдида кўйган мақсади йўлида хизмат қилиб, ҳузур-ҳаловат, роҳат-фароғатдан воз кечишган.

Нафақат улар, балки бошқалар ҳам худди шундай ишлашган. Лайбниц деярли уч суткагача столдан турмасдан ишлай олган, Реймонт “Мужиклар” (Борина тўйи)нинг биринчи жилдини тугаллаётганда уч кеча-ю уч кундуз тинимсиз ишлаб, охири қаттиқ бетоб бўлиб ётиб қолган. Гёте ўзининг бизларга шунчалик порлоқ ва бахтиёр туюладиган ҳаётига бирров назар ташларкан, Эккерманга бир неча ҳафталик ҳордиқ чиқариш ўйин-кулгини ҳисобга олмаганда, қолган бутун умри фақат иш, меҳнатдангина иборат бўлганини эътироф этган экан. Ижодга муккасидан берилган Бальзакнинг савдойиларча ўтказган тунлари ҳақида ким ҳам эшитмаган дейсиз? Крашевскийнинг куни қандай кечгани ёки эллик йил мобайнида беш юзта асар ёзган, кўпгина тарихий материалларни тўплаб, нашр эттирган, улкан миқёсда ёзишмалар олиб борган ва ниҳоят, журналларга муҳаррирлик ҳам қилган бу одамнинг куни қай тарзда кечган бўлиши лозим? Ёки ижодий мероси икки мингта пьесадан иборат бўлган Лопе де Вега ҳаётидан яна нималарни кутиш мумкин эди?

Бирок бошқа бир ёзувчининг кам китоб ёзгани бизни заррача чалғитмаслиги керак: негаки бу асарларнинг хомаки режасини тузиш, саҳифаларни ўчириб-ёзиб, бутун бошли китобларни қайта ишлашга сарф бўлган меҳнатни тўлиқ ўлчаш учун уларнинг сонини бир неча бараварга кўпайтириш зарур бўлади. Мана, оддий мисол: муаллифлар ўз асарларини гоҳида бир неча марта қайтадан кўчириб чиқадилар. Сенкевич агар тузатиш зарур бўлиб қолса, бутун бошли саҳифани бошдан-оёқ қайта кўчириб чиқаркан. Ёзувчилар хомаки (дастлабки) қўлёзмаларнинг тартибсизлиги, чалкашлигидан халос бўлиш учун ҳам шундай йўл тутишади. Ўз асарини буткул ёддан биладиганлар ҳам учраб туради. Жюльен Бенданинг менга айтишича, у ўзининг ҳар бир китобчасини олти мартадан кўчириб чиққан экан. Бу вақтни ортиқ даражада беҳуда совуришдай туюлади, аммо бу жиҳатдан тежамкорликка ундаш уларга ёмонлик қилиш бўлур эди, қолаверса, бунга уларни кўндириб ҳам бўлмайди, деб ўйлайман. Ижод капитали хасислик билан кўпайиб қолмайди. Ёзувчи халқи ўз вақтини,

тинчилигини ва шахсий бахт-саодатини ҳам ўзи эркин тарзда тасарруф этади. “Сизни ишонтириб айтаманки, – деган эди Ромен Роллан, – “Кристоф”нинг ҳар бир жилди бошимдаги сочининг оқини кўпайтган ёки тўғрироғи, уни бошимдан силкиб-қоқиб ташлаган; қаҳрамоним босиб ўтган ҳар бир танглик мени янаям чуқурроқ ларзага солган, чунки организмим унчалик кучли эмас эди”.

Рамон Фернандеснинг ҳикоя қилишича, бир куни кечаси немис “гот”ларининг¹ ҳужуми пайтида унинг ҳузурига Пруст югуриб келиб, италянча *senza rigore* – қаттиққўл эмас – қандай талаффуз қилинишини сўрабди. У бу сўзларни ҳозиргина бир жумлада қўллаган, лекин уларнинг товуш оҳанги бутун жумлага ҳамоҳанг тушадими-йўқми, шуни билмоқчи бўлган. Икки дона сўзни деб, нафақат ишини тўхтатган, балки – нозик ва нимжон эмасми – хавф-хатарни ҳам унутиб, ярим Парижни пиёда босиб келган экан. Словацкийнинг “Бенёвский” достонини эътибор бериб ўқимаган одам ундаги ёниб тамом бўлаётган инсон (ҳаёт) шами тасвирланган ғамгин сатрларни дилдан ҳис этиши даргумон:

*Ишонинг... Ёлгон ва алдов
Шеърларимда пухта ва аниқ
Этилган тақиқ.
Чунки бу муҳимроқ касал шоирга,
Бешафқат силга қарши курашдан кўра...*

Ёзувчиларнинг ўз ижод соатлари ҳақидаги ҳикоялари одатда қайғули, мунгли бўлади: гўё жанг майдонидан гумбур-гумбур овозлар, ярадорлар ва ўлаётганларнинг оҳ-воҳ, дод-фарёдлари эшитилади, сўнг эса чор-атрофга бирдан чуқур сукунат чўқади: нима бу, мағлубиятмикин? Йўқ, карнай чалиб, ғалабани овоза қилишни унутишди, холос. Ёзилаётган асарнинг бирон-бир боби, абзац ёки ҳеч бўлмаса биргина жумласи муваффақиятли тугалланиб, қониккиш билан ниҳоят, оромбахш нафас олиш мумкин бўлган чокда, ижод соатлари ўзи билан бирга тўсатдан пайдо бўладиган зўр қувонч лаҳзаларини олиб келади. Узоқ ва оғир меҳнат зўр куч-ғайрат билан бутун диққатни бир ерга жамлаб, барча тасаввурлар, сўз устидан ҳукмронлик қилиш ва сўзларни бир-бири билан ўзаро боғлай олиш қобилияти бир бўлиб, қаердадир фикрни ўз измига бўйсундириб олган ғира-шира, ғуборли жимжит тун қаъридан қутулиб чиқишга имкон берди, ёзувчи қалби спираль каби ўралиб, буралган, касалманд ва ночор, Беллерофон каби ғолибона кибрдан мағлуб бўлиб, руҳан чўкай-чўкай деб турарди. Аммо бирдан бунинг ўрнига зимистон ғашлик тумандай тарқаб, янги мусаффо уфқда худди мўъжиза янглиғ ёруғ ва ёркин ифодаланган образ, эпизод (кўриниш) ёки фрагмент пайдо бўлади ва иш ниҳоясига етиб, ўринли ва ҳақли равишда қабул қилинади. Бу тоғ чўққиларини забт этувчиларга хос қувонч, бинобарин, таранг мушаклар завқи ҳам чўққиларни забт этиш шавқидан қолишмайди.

Эйфория², агарки ижод жараёнига ўзгармас, бир хилда ҳамроҳлик қиладиган бўлса, менда ишонч уйғота олмайди. Шу жойда Вайсенхофнинг

¹ Гот – қадимги герман қабилаларидан бири.

² Эйфория – ўз-ўзидан хурсанд бўлиш.

“Адабий хотиралар”идан ёзув-чизув уйғотадиган завқ ҳақида бир парча келтириб ўтмоқчиман, аммо яширмайман, ушбу эътироф услуби менда қандайдир шубҳа уйғотди. Вайсенхоф шундай ёзади: “Ҳаётимда гаштини сурганим энг гўзал завқни адабий ижод (“Сувсар ва пан кизи”)га тааллуқли деб биламан, зеро, сеvimли мавзунинг ўзига мос сўз шаклини топиб, бирталай сўз ва иборалар, услубий воситалар барчаси бирдан, баб-баравар олдинга келади ва улар орасидан энг бопини ва самаралисини танлаб олиб, ўз олдинга қўйган мақсад сари қаратилган ҳарфлар шодасини маржондай тизиб чиқишинг қолади, холос. Шунда гарчи бир лаҳзага бўлса ҳам, қалбингни камолотга дахлдорлик туйғуси чулғаб олади, бу эса – жазавага ўхшаш шундай бир олийжаноб ва ажойиб руҳий ҳолатки, ғиппа томоғингдан бўғиб, кўзларингдан ёш чиқариб юборади”.

Башарти ёзувчилардан афсус, таъна, танбех ва шикоятнамо гапларни кутганимиздан кўра камроқ эшитаётган бўлсак, бунга сабаб шуки, уларнинг кўпчилиги бу хусусда фикр билдиришдан ўзларини тийишади, фақат баъзан эҳтиётсизлик қилиб айтилган сўзларгина уларнинг ранжу алам сирларини ногоҳ ошкор қилиб қўяди, холос. Ёзувчилар ғурур ё тортинчоклик ёки бошқа хил сабабларга кўра бу ҳақда гапиришни ёқтиришмайди. Шоирлар илҳомга қараб қолган замонларда ўз ижод сирларини пинҳон тутишни афзал кўришган. Лекин бу индамасларнинг миждози, яшаш шароитлари, ижод характери, қўлёзмалари, қораламалари ҳамда вафотидан кейинги қоғоз-хужжатларига қараб, вазминлик, хотиржамлик, оғирлик, босиқлик ва сиполик ниқоби остида кечган кучли бўрон, довуллар тўғрисида аниқ тасаввур ҳосил қилиш мумкин.

Албатта, ҳар кунги курашлар ва қаттиқ ишлашдан келиб чиқадиган чарчаш, қарахтлик, гангиш, бош айланиши, мия суюлиши ва ҳ.к. – буларнинг барчаси асло бажарилиши шарт бўлган қоида эмас. Ҳатто энг сермахсул ёзувчи ҳам сургунга юборилган ёки жуда оғир меҳнат қилишга маҳкум этилган қаламкаш эмас. Герберт Спенсер ҳеч қачон кунига икки соатдан ортиқ ишламаган. Арнольд Беннет ҳам ўзига шундай мўътадил иш меъёрини белгилаб олиб, ундан ҳеч қачон ошиб кетмаган: иш столидан тураётганда, ҳатто бошлаб қўйилган жумлани ҳам охирига етказиб қўймаган. Жорж Санд ҳар куни кеч соат ўн биргача ёзган, башарти соат ўн яримда романни ёзиб тугатган бўлса, дарҳол яна тоза варақ олиб, янги бир асарни бошлаб қўйган. Ўз романларини худди пайпоқ ямагандай, ёзиб ташлайверган. Бунга Мюссе қандай қараганини тасаввур қилиш қийин эмас, чунки ишдан кўнгли совигач, Мюссе қоғоз-қаламни кўрди дегунча, дахшатга тушиб қочадиган бўлиб қолган...

Меҳнат интизоми ёзувчи учун ҳамиша оқ фотиҳа сингари муқаддас бўлган. Ахир, иш столига ҳар куни маълум бир вақтда ўтиришга одатланган одам қанча кучни ўзида сақлаб қолади! Бу эрталаб ёки бошқа пайтда бўладими, масалан, Поль Валери тонгги соат тўртда, Ламартин эса бешда турган, ёки тушдан сўнг, кечқурун, майли, ҳатто тунда бўлсин, фарқи йўқ, кўпчилик ёзувчилар тунги вақтни ёқтиришади, чунки ўша пайтдагина асаблари тинчланиб, ўзларини яхши ҳис қилишади. Ёзувчилар фақат бизнинг замонда тунда ишлашга ўрганган десак, янглишган бўламиз. *Vigiliae noctae* – тунги бедорлик жуда кўплаб ёзувчиларнинг ҳаётида худди нақаротдай такрорланиб келган. Арастуни

бойўглига ўхшаб тунда ишлаган олимларнинг ҳомийси эди дейиш мумкин бўлса, унда Афлотун янги очилган атиргул каби, кундузи ижод қилганлар учун ҳимоячи бўлишга арзиган бўларди.

Бюффон, Гёте, Вальтер Скотт, Виктор Гюго, Бодлер, Флобер ишга амалдорларга хос аниқ, пухталиқ билан ўз вақтида ўтиришга одатланишган, агар уларга ўхшаган барча ёзувчиларни бирма-бир санаб чиқадиган бўлсак, рўйхатимиздан кўпроқ машхур адибларнинг номлари ўрин олган бўлар эди. Аммо уларнинг ҳеч бири ишни дастлаб шу тарзда бошламаган. Меҳнат интизоми аввало секин-аста шакллана бориб, ниҳоят, ёзувчининг етуклик палласида узил-кесил ва мустаҳкам қарор топади, ўшанда у шоҳ (дурдона) асарларнинг бахтли тасодифлар марҳамати билан эмас, балки сабр-чидам ва сабот-матонат туфайли яратилишига ўзи амин бўлади. Ҳар бир буюқ адабий асар енгиб ўтилган талайгина қийинчиликларнинг узун занжирига бориб туташади. Бирок олдиндан белгилаб қўйилган ижод соатида мияга биронта ҳам дуруст фикр келмаса, ишга на истак, на куч-қувват бўлмаса, хўш, унда нима қилиш керак? Бу саволга Метерлинк: “Ўтириш керак”, – деб жавоб беради. Дарҳақиқат, у эрталабки уч соат вақтини ҳар доим ёзув столи атрофида ўтирган кўйи ҳеч нима қилмасдан, фақат трубка чекиб ўтказар экан. “Мен эса, – дейди Теофиль Готье, – столга ўтириб, бир варақ оқ қоғоз оламан ва унга биринчи жумлани ёзаман. Жумлаларимдан кўнглим тўк: уларнинг ҳар бири ерга тўртала панжаси билан тушадиган мушукка ўхшайди, бирининг ортидан бошқаси эргашиб келаверади”.

Ёзувчилар орасида ўзига хос шиддатли, жўшқин ва эйфорияли мижоз соҳиблари ҳам учраб туради, уларнинг сўзлари шўх, ўйноқи бўлиш бирга, қайнар булоқдек отилиб чиқади. Аммо ўз қўлёмаларини ақл-мулоҳаза ва совуққонлик билан қайта ўқиб чиқишар экан, афсуски, уларга ҳам бу ижодий байрам татимайди, мабодо шундан кейин ҳам қувончлари пасаймаса, унда ўз ишларига нотанқидий муносабатда бўлганликлари учун пок номларига доғ тушиб қолиши ҳам мумкин.

Ўйламанг тагин, ёзувчилар ҳам соатга қараб эшик ёпадиган, иш вақтим тугади деб, қабулига келаётганларга қулоқ солмайдиган айрим амалдорларга ўхшаб, кун тартиби ёки иш жадвалига риоя қилган ҳолда сутканинг маълум бир вақтида ишлашар экан деб. Йўқ, ҳатто энг енгилтак адиб ҳам ўз мижозлари: сўзлар, образлар, асар қаҳрамонларини сутканинг хоҳлаган пайтида бажонидил қабул қилишга тайёр. Ижодий иш муваффақиятли кетаётган чоғда ундан чалғиб, узоклашиш ёки тарқ этиш ҳақида эса умуман гап бўлиши ҳам мумкинмас, чунки бу бориб турган иродасизликнинг ўзгинаси бўлур эди. Ёзувчи дам столдан туради, дам яна ўтиради, аммо ишни тўхтатмайди, бошқа барча юмушларини йиғиштириб, уйга қамалиб олади-да, ёлғиз қолишни хоҳлайди, тун ярмида уйғониб, дам чирокни ёкса, дам ўчиради, хуллас, эрталабгача ухламай чиқади – танглик ўтиб кетгач, ўзининг аввалги бекамикўст иш тартибини қайта тиклаб олиш учун у ҳамма нарсага тайёр туради.

Вазият эса гоҳ ундай, гоҳ бундай бўлиши мумкин – асосий гап бунда эмас. Иш услублари дунёда қанча ёзувчи бўлса, шунча, зеро, бутунлай бир хил тарзда ишлайдиган икки ёзувчини топиш амримаҳол, чунки энг муҳими – иш, ижодий куч-ғайрат, одатда тайёр китобни қўлига олган ўқувчи бу ҳақда ўйлаб ҳам кўрмайди. Энг ёмони, ҳатто ўзини адабий

ижод соҳасига бағишлашга қарор қилган кўпгина ёшлар ҳам бу ҳақда ўйлашмайди: уларнинг тасаввурида у (ижод) фақатгина атиргуллар билан қопланган ва мовий лаҳзалардангина иборат, холос. Аслида эса кўнгил қолиши, ҳафсала пир бўлиши, умидсизликлар ўзини узок куттирмайди – кучсизларни таслим бўлишга, кучлиларни эса атиргулни тиканлари билан қабул қилишга мажбур этади. Ёш Мопассан бир куни Флоберни ишлаётган пайтида ногоҳ кўриб қолиб, уни бирпас кузатишга муваффақ бўлган ва бу “томоша” у учун ибратли сабоқ вазифасини ўтаган экан. Қип-қизил юзли ёзувчи ўзининг бутун диққатини, маънос, ғамгин нигоҳини қўлёзмага қаратган, афтидан, сўз ва ибораларни саралаш билан банд эди, унинг бу ҳолати худди ўз ўлжасига ташланишга тайёр турган пистирмадаги овчини эслатар, гўё ҳар бир ҳарфнинг шакл-шамойили ва ташқи кўриниши – қиёфасига ҳам алоҳида сарасоф соларди. Сўнг у аста-секинлик билан ёзишга киришади. Флобер дам-бадам ёзишдан тўхтар, ўчирар, ёзар, яна тагин ўчирар ва қайтадан ёзар, ёзувлар гоҳ юқоридан, гоҳ ён томондан, гоҳ кўндалангига қараб кетарди. Ўзи эса худди дарахт кесаётган ишчига ўхшаб тинмай пишилар эди. Икки лунжи шишган, чаккаларидаги қон томирлари бўртиб кетган, бўйни чўзилган, танасидаги барча мушаклар таранглашган – қари шер фикр ва сўзлар билан шиддатли жанг олиб борарди.

Юқорида баён қилинган манзара ижод психологиясига эмас, балки унинг физиологиясига тааллуқлидир. Мазкур мавзуда кенг ва кўламли, ниҳоятда қизиқарли трактат (илмий асар, рисола) ёзиш ҳам мумкин эди, бироқ у китобимиз ҳажмига тўғри келармиди-йўқми, билмадим. Шунга қарамай, ижодий жараёнга гоҳо ҳал қилувчи таъсир кўрсатадиган ҳодисалар ҳақида буткул индамай ўтиш ҳам мақсадга мувофиқ эмас, деб ўйлайман.

Жисмоний дармонсизликлар худди зўр соғлиқ сингари иш қобилиятини нафақат пасайтириб ёки кучайтирибгина қолмасдан, ёзувчининг мижози, майл, иштиёқи, мойиллигини, у фойдаланадиган тушунчалар доираси, муҳити ва аломатларини ҳам олдиндан белгилаб беради. Жисмоний ҳолат баъзида ҳам асар концепциясини, ҳам алоҳида боб, саҳифанинг – организмизмиздаги оддий функцияларга хийла сезиларли даражада боғлиқ бўлган жумлалар, образлар, истиоралар ҳақида-ку гапирмай кўяқолайлик, чунки буни эътироф этиш ёзувчиларга жуда малол келади – мазмун ва моҳиятини олдиндан ҳал қилиб кўяди. Лекин хатларда, интим фикр ва мулоҳазаларда мазкур боғлиқлик ҳақида баҳолиқудрат тўхталиб ўтилади, шу аснода ижодий фаолиятнинг совуқ ва иссиқ, очлик, хурсандчилик ва ҳ.к. омиллар таъсири остида тўхтаб қолиши ёки янада жонланиши тўғрисидаги ғайриоддий ҳикояларга, шунингдек, касалликнинг ҳалокатли таъсири хусусидаги шикоятлар билан бир қаторда – бир қадар кутилмаган тарзда – гоҳида хасталиклар ҳақидаги мақтов-мадҳияларга ҳам дуч келиш мумкин.

Одамлар мени касал дейишади, лекин масала шуки, шаффофлик ва теранлик ила ўзига мафтун қиладиган юксак даражадаги ақллилик, мулоҳазалилик ва бамаънилик айнан хасталик ҳолатлари замирида мужассам эмасмикин, қолган руҳий функциялар ҳисобига мустаҳкамланиб ва нафислашиб борадиган фикр-мулоҳазаларни касаллик деб аташ ҳам худди шу сабабдан гуллаб-яшнамаётганмикин?

Бу сўзларни “Элеонора” номли новелла қаҳрамонларидан бири айтган. Унинг муаллифи Эдгар Аллан По XIX асрнинг биринчи ярмида гуллаб-яшнаган Америкага қарама-қарши ўлароқ ўзидаги орхидея каби нозикликни қадрлаган экан. Худди унга ўхшаб, Чехов ҳам ўзининг “Қора роҳиб” ҳикоясида жисмонан кучсиз кишининг маънавий жиҳатдан устун эканлигини тасвирлаган, албатта, асарда у ўзини назарда тутган, чунки сил касалига чалинган эди. Қолаверса, немис романтиги Новалис ҳам ўз даврида касалликни мадҳ этган.

Илм-фан ёзувчилар чалинган хасталиклар турлари, жумладан, тутқаноқ (Флобер ва Достоевский), сил касаллиги (Словацкий), агорафобия¹ (Прус), захм (Виспянский) билан бир эмас, кўп марта астойдил шуғулланиб, касалликларнинг улар ижодини тушунишда тутган ролини ўрганишга ҳаракат қилган. Тадқиқотчилар ҳатто биз соғлом деб билганлардан ҳам қандайдир патологик қусурларни қидириб топишга уринганлар. Кречмернинг китоби ўз даврида катта шов-шувга сабаб бўлган, унда муаллиф “гениал одамлар”га ҳам ёрликларни ёпиштириб ташлаб, уларнинг ақлий жиҳатдан соғ эканлигини шубҳа остига олган эди. Агар ҳақиқатан ҳам, замонавий тиббиёт башорат қилаётганидек, яқин келажақда ҳар бир касалликни атиги бир неча кун ичида даволаб тузатвориш мумкин бўладиган бўлса, унда инсон даҳосининг ё ер юзидан батамом йўқ бўлиб кетишига ёки соғлиги зўр бўлган оғир, вазмин, босиқ кишиларга “кўчиб юриши”га тўғри келади.

Ёзувчига кундалик ҳаётда ўз руҳий мувозанатини бирдай сақлаш осон бўлмайди. Уйдирма, хомхаёллар ва шарпалар орасида бўлиш унинг учун гўё туман билан қопланган воқеликка айланади. Бальзак кунлардан бир кун ўз сингисига қуйидаги сўзлар билан мурожаат қилади: “Феликс де Ванденес кимга уйланади, биласанми? Мадемуазель де Гранвилга. Бу унинг учун бағоят манфаат келтирадиган никоҳ бўлади, чунки Гранвиль оиласи мадемуазель де Бельфей сабабчи бўлган катта сарф-харажатларга қарамасдан, жуда бадавлат хонадон ҳисобланади”.

Бу суҳбатни эшитган ҳар қандай одам гап дўстлар, танишлар ёки кўни-кўшнилар ҳақида бораётган бўлса керак, деб ўйлаши шубҳасиз, ваҳоланки, уларнинг барчаси ўшанда Бальзак ёзаётган романнинг қаҳрамонлари эди. Мана, ҳақиқий ёзувчи! Унинг учун ҳаёлий олам воқелик деб аталмиш дунё билан баб-баравар эди, мана, неча минг йилдирки, файласуфлар буни тушунишга, англашга беҳуда уриниб келадилар. Агар Бальзакни назарда тутилса, янада асосли дейиш тўғрироқ бўлур эди. Бир куни у дўстларидан бирининг уйидагилардан кимнингдир бетоб эканлиги ҳақидаги суҳбатига бетоқат бўлиб кулоқ соларкан, охири сабри чидамай: “Хўп, яхши! Энди воқеликка қайтиб, Евгения Гранде тўғрисида гаплашсак”, деган экан. Чунки ўз романининг қаҳрамони Евгения Гранде унинг учун ҳаётдаги одамлардан ҳам кўра ҳақиқийроқ эди.

Шу хилдаги кўплаб латифанамо гаплар ёзувчилар биографияларига маълум бир жозиба бахш этади, аммо улар ҳаётда атрофдагиларга ёқимсиз туюлган ва баъзан орага совуқчилик тушишига сабабчи бўлган характерга хос хусусиятлар туфайли пайдо бўлганини унутмаслик керак. Эҳтимол, қизиқ табиат ва ғалати қиликлардан холи бўлган

¹ Агорафобия – катта майдонлардан қўрқиш, чўчиш, бош айланиши.

ёзувчиларни умуман топиб бўлмас, аслини олганда, ҳар бир одамда бир чимдим ғалатилик бўлиши табиий, аммо ёзувчилар бу борада алоҳида ажралиб турадилар. Уларнинг ғалатиликлари ҳам ўзига хос бўлиб, агар ён-атрофидагилар буни лозим даражада тушуниб, иззат-ҳурмат қилмасалар, жуда хафа бўлиб қоладилар. Бальзак аксарият тунда ишлаб, ўз яқинларининг турмуш тарзини шу қадар издан чиқариб юборганки, натижада котибларидан бири ақлдан озиб, жинни бўлиб қолган экан. Кант эса уйланганларни кўришга тоқати йўқ эди: унинг узоқ йиллик содиқ хизматкори Лампе уйлангач, иш жойидан маҳрум бўлган.

Ёзувчи ўз инжикликлари ва ғалати қилиқларини одатда хоҳлаган нарсаси орқали ифода қилиши мумкин: уй-жой, кийим-кечак танлаш, овқатланиш, имо-ишора, гапириш усуллари ва ҳоказо. Кенг қайтарма ёқали блуза Словацкийга Байрондан мерос қолган бўлиб, ҳозиргача иккинчи эгасининг номи билан юритиб келинади, унинг қилган иши – бизга Шекспир портретлари орқали яхши таниш бўлган жабони¹ кўшимча тарзда тиктирган бўлиши керак. Аполлинер металл тугмачали кулранг-кўкимтир нимча кийиб юрган, унингча, бундай либос Ҳолландия Ганзасига мансуб бўлган, лекин нега айнан шундай либос кийиб юриш сабабини очик айтмаган. Пьер Лоти ёзув столига ҳар доим шарқона либосда ўтирарди. Робер де Монтескью ким билан учрашишига қараб кийинар эди: агар (японларга хос барча нарсаларга ишқибоз бўлган) Гонкур ҳузурига бораётган бўлса, эгнига япон шойисидан тикилган нимча ташлаб оларди. Уайльд мода тарғиботчиси бўлгунга қадар, калта иштон кийиб юрар, бошида эса нилуфаргул ёки кунгабоқар тасвири туширилган петлицали духоба қалпоқ бўларди. Унинг фикрича, викторианлар замонига хос бўлган сийқа, ҳамиша бир хил, кундалик зерикарли ҳаётда яшаган шоир шундай кийиниши лозим эди. Шоирлар қачонлардир ҳақиқатан ҳам ўз кийиниш услублари билан бошқалардан ажралиб туришган. Қадим замонларда уларни бошларидаги боғичдан, ўрта асрларда эса белларига боғланган сиёҳдон билан бир даста патқаламдан таниб олиш мумкин эди, фақат бу қиёфанинг нокулайлиги шу эдики, у ҳам сайёр бакалаврларни, ҳам кўчада саводи йўқларга апил-тапил хат ёки аризалар ёзиб берадиган мирза, котибларни англатарди.

(Давоми келгуси сонда)

¹ Жабо – ёқа четига тўр ёки матодан қилинган бурмали ҳошия.

Марио Варгас ЛЬОСА

(1936 йилда туғилган)

ЁШ РОМАННАВИСТА МАКТУБ

Рус тилидан
Олим ОТАХОН
таржимаси

Марио Варгас Льюса – перулик машхур ёзувчи, эссенавис, адабиёт бўйича Нобель мукофоти совриндори (2010). 1936 йил Перу пойтахти Лимада туғилган. Илк китоби – “Йўлбошчилар” ҳикоялар тўплами (1959). “Шаҳар ва кўппаклар” (1963) романини адиб бошидан кечирганлари асосида ёзган. “Яшил уй” (1966) романи, “Кучуклар” (1967) қиссасида ижтимоий-психологик муаммолар таҳлил этилади. “Кэти ва гиппопотам” (1983) пьесаси эълон қилинган. Унинг “Ёш романнависга мактуб” асарида ижод ва ижод психологияси масалалари тадқиқ этилади.

ГИЖЖА ҲАҚИДА ҲИКОЯТ

Қимматли дўстим!

Хатингизни ўқиб чиқдим, очиғини айтсам, жуда-жуда ҳаяжонландим, негаки, унда мен мамлакатни мустабид Одрия¹ бошқараётган даврдаги, нурсиз ва диққинафас Лимада ўтган ўн тўрт-ўн беш яшар пайтларимни кўргандек бўлдим. Ўша кезлари Сизга ўхшаб мен ҳам кун келиб ёзувчи бўламан, дея орзу қилар, бироқ бунинг учун нималар қилиш лозим, кимлардан маслаҳат сўраган маъқул – билолмай, юрагимнинг теран қатламларида туғилиб, муттасил мени турли воқеа-ҳодисалар ўйлаб топиш ҳамда шулар асосида Фолкнер, Хемингуэй, Мальро, Дос-Пассос, Камю, Сартрлар яратган ижод намуналари каби минглаб китобхонлар эътиборини қозонувчи асарлар ёзишга ундаётган мойиллик, ҳавас-иштиёқни қай йўсин рўёбга чиқаришга ақлим етмай, руҳан қийналиб юрардим.

Бир неча бор шу машхур адиблардан бирига мактуб йўллаб, ёзувчи бўлиш учун нималар қилиш керак, дея маслаҳат сўрамоқчи ҳам бўлганман. Бироқ, ҳар сафар тортинчоқлигим туфайлимикан, эҳтимол, инсон қалбида мавжуд бўлган ҳар қандай фаолият кўрсатиш иштиёқини хали ибтидосидаёқ даф қилишга кодир умидсизлик сабаблимикан,

* Манба: www.libtxt.ru_mario_vargas

¹ Одрия – ҳарбий-сиёсий арбоб, Перунинг 1948–1950 йиллардаги Президенти.

хуллас, нима бўлган тақдирда ҳам, ёзиб юборишга журъат қилмаган эдим. Уларнинг биронтаси ҳам жавоб қайтаришни лозим топмасликлари олдиндан маълум бўла туриб, хат ёзишингдан нима фойда – лекин аслини олганда, мана шу нарса, шунингдек, жамият учун адабиёт бекадр, кераксиз ва умуман, ортиқча даҳмаза, дея салкам расман тақиқлаб қўйилган машғулоти сифатида қаралиши бу каби мамлакатларда, айниқса, ёш истеъдодларнинг ўсишига тўсқинлик қилади. Модомики, Сиз тортинмай хат ёзибсизми, демек, мен ҳозиргина тилга олган ҳар қандай фаолиятни тўхтатиб қўювчи кўркув юрагингизда туғилган орзу-умидларга раҳна сололмаётган экан, дея хулоса чиқарсам тўғри бўлар. Агар сиз чинданам шунақа қалтис ишга қўл уриб, бу фаолиятингиз эвазига беҳад ғаройиб самараларга эришишни кутар экансиз – гарчи мактубингизда бу ҳақда бир оғиз сўз юритмаган бўлсангиз ҳам – бунга ишончим комил – бошланиши чакки эмас. Сизга фақатгина ортиқча хомхаёлларга берилмасликни, яъни муваффақият қозонишга жудаям ишониб қолмасликни маслаҳат берган бўлардим, холос. Мени тўғри тушунинг, Сиз бунга – мақсадингизга тўлатўқис эришишингиз мумкин. Нега эришмас экансиз! Бироқ воқеаларнинг Сиз кутгандан кўра бутунлай бошқача кечишига, кескин равишда ўзгариб боришига ҳам доимо тайёр туришингиз керак бўлади. Ҳар ҳолда, қатъиян, сабот кўрсатиб ёза бошлаётган ва ёзганларини эълон қилаётган қаламкаш борки, тез орада мукофотларга, китобхонлар ҳурматига сазовор бўлиш, асарининг миллионлаб нусхаларда чоп этилиши, халқ орасида обрў-эътибор қозониш, деган нарсалар қандайдир алоҳида, мутлақо мантқиққа зид қонунлар изму ихтиёрида ҳамда хайратланарли ва ақл бовар қилмайдиган саркашлик билан айнан бунга муносиб талантларни четлаб ўтиб, энг нолойиқ кишиларга насиб этажанингни гувоҳи бўлади. Бошқача қилиб айтганда, агарда муваффақият Сиз учун ягона рағбатлантирувчи куч вазифасини ўтар бўлса, у ҳолда, орзулар ҳар доим рўёбга чиқавермаслиги мумкинлигига руҳан ҳозирлик кўриб қўйиш лозим бўлади, қолаверса, умуман олганда, адабиётни шухратнинг ёлғон-яшиқ жилоси ва ҳақиқатан ижоднинг айрим ёзувчиларга келтирган моддий бойликлари билан адаштириб юриш ярамайди. Булар бутунлай бошқа-бошқа нарсалардир.

Шу ўринда асосий мезон, чунончи: адабий истеъдоди бор одам учун, айнан ўзини намоён этиш имконини қўлга киритиш эҳтимоли бўлган ҳар қандай ардоқли мукофотлардан юксакроқ ва азизроқ турса керак. Менингни битта нарсага ишончим комил, гарчи адабий истеъдоднинг бошқа кўпданкўп жиҳатлари менга қоронғи ва номаълум эканига қарамай, ёзувчи ўзи танлаган бу соҳа – адабий машғулоти – илгари синаб кўришга улгурган ёки келгусида шуғулланиш мумкин барча фаолият турларидан афзалроқ эканини ич-ичидан ҳис қилади, зеро, унинг учун ёзиш ижод туфайли эришиладиган ҳар қанақа мукофотлардан (у ижтимоий ёки сиёсий қийматга эга бўладими ёинки ундан моддий манфаат кўрадимиз, булардан қатъи назар), қўлга киритиш мумкин бўлган ҳар қандай ҳаёт тарзидан аълороқ эканини англайди.

Бу масаланингни нозик томони, у мутлақо истеъдоддиларга тааллуқли. Мабодо истеъдоддан асар бўлмас экан, у ҳолда Сизни қизиқтирган – ёзувчи бўлиш учун нималар қилиш керак, деган мавзунини давом эттиришдан фойда йўқ.

Истеъдод, бу, табиийки, қандайдир ақл бовар қилмас, мавҳум ва ўта ноёб ходисадир. Шунга қарамай, ўзига-ўзи махлиё бўлиш васвасаси ҳаттоки баъзан қарийб диний манманликка бориб етадиган ҳар хил чўпчакларни миядан чиқариб ташлаб, ақл-мулоҳаза кучи билан тушунтирса бўлади. Хаёлпараст кишилар истеъдодларни шундай таърифлаганлар: улар ёзувчиларни хос одамлар, худога яқин кишилар ёки илоҳий кучларнинг назари тушган ва шу билан бирга инсон руҳини юксалтиргувчи илоҳий сўзни инъикос эттириш тақдир этилган хилқат, деб қарашган – ўшанда унга Нафосат олами билан бирикмоқ саодати инъом этилур ва шу тариқа у мангуликка дохил бўлур.

Эндиликда адабиёт ёки санъат соҳасидаги истеъдод ҳақида бунақа тушунчалар билан мулоҳаза юритишга ҳеч ким ботинолмайди. Ҳолбуки, ҳозирги замонда урф бўлган тушунчалар унчалар ҳам юксак ва тақдир ҳақидаги тасаввуримизга унчалик мос келмаса-да, бу таълимотни жудаям юзаки ёки мавҳум, деб бўлмайди, негаки, гап қаердан пайдо бўлгани номаълум аллақандай қизиқиш ҳақида кетаяпти – у аёлми, эркакми, фарқи йўқ, ўша инсоннинг, иттифоқо, бир куни – дилида уйғонган мойилликни, ҳатто айтиш мумкинки, нимадир шунга мурожаат қилишга ундаган ва у бирдан фақатгина шу йўл билан, айттайлик, бадий асар ёзиш орқали ўзлигини намоиш этиш ҳамда юрагида йиғилиб, тинчлик бермаётган гапларни тўкиб солиш мумкинлигини сезган онлариданок – бутун ҳаётини шунга бахш этишга мажбур эканини англаши ва пировардида, ўзига иноят қилинган аллақандай бурчни табиат ато этгандан кўра аълороқ, юксакроқ бажаришга интилиши ва шу тариқа умри бекор ўтмаётганлигига ишонч ҳосил қилишидир.

Инсон боласининг тақдири она қорнидаёқ битилган бўлади, деган ақидалар наҳотки рост бўлса; тасодифан ёинки инжиқ илоҳиётнинг ҳукми билан ҳали туғилмаган болага бунча истеъдод ёки умрни бесамар ўтказиш буюрилгани, бирон ишга нисбатан мойиллик ёки нафрат ўлчаб берилганига мен ишонмайман. Бироқ эндиликда мен ҳали олис ёшлигимда эътиқод қўйган – француз экзистенциалистлари, хусусан, Сартр волюнтаризми баён этган – ҳар бир одамнинг ўзи хоҳлаган нарсани *танлаши* истеъдод ва ҳар бир конкрет шахснинг келажаги шу тариқа ўлчанади, деган таълимотига ҳам ишонмайман. Гарчи талант тақдир томонидан берилиб, бўлғуси ёзувчининг ирсиятига жо қилинган нарса эканига ишонмасам-да, гарчи темир интизом ва ирода баъзан беназир ижодкорларни яратишига қодир, деб ҳисобласам-да, охир-оқибат, адабий истеъдод ҳеч қачон фақатгина одамнинг эркин танлаш ихтиёрига боғлиқ эмас, деган қатъий хулосага келдим. Тўғри, танлаш ихтиёрининг ўрни бор, лекин у фақат кейинги – иккинчи босқичда аҳамият касб этади. Дастлаб, шахсий, яъни туғма ёки болалигида ё ўсмирлигида шаклланган мойиллик пайдо бўлиши керак, ана ундан сўнг онгли равишда танлаш шу мойилликни мустаҳкамлаши – янгидан яратиши эмас, мустаҳкамлаши керак.

Мен бир нарсага шубҳа қиламан, агар янглишмаётган бўлсам (назаримда, янглишаётгандекман), инсон кимлигидан қатъи назар, модомики, жуда эрта – ҳали болалиги ёки ўсмирлигидаёқ ўзи яшаётган муҳитдаги одамлар, воқеалар, ходисалар ҳамда ўзгача ҳаётни хаёлан яратишга ҳавасманд бўлар экан, мана шу қизиқишни, таъбир жоиз бўлса,

адабий талантнинг илк аломатлари сифатида изоҳлаш мумкин. Ўз-ўзидан маълумки, тасаввур кучи ёрдамида ҳақиқий ҳаёт, реал оламдан ҳаёлот оламига қочишга уриниш билан ёзувчилик ўртасида ўтиб бўлмас тубсиз жарлик мавжуд, зеро, бу жарликни оддий одамлар енгиб ўтолмайди. Ёзувчи, деган номга мушарраф бўлиш ҳамда сўзлар орқали янги олам яратиш камдан-кам одамга насиб этади – ўзларининг ҳавас-майллариغا ирода кучини қўша олганларгина бунга эриша оладилар. Мана шуни Сартр *танлаш* деб атаган бўлса бордир. Бошқача қилиб айтганда, инсон қандайдир фурсат ичида ёзувчи бўлишга аҳд қилди. Ўзини шу рутбада кўришни *танлади*. Ёки ўзига шу тақдирни *танлади*. Шу тариқа у янги ҳаёт ва янги дунё ўйлаб топиш учун (бош миянинг бизга пинҳон қисмларида) хизмат қилган мойилликни энди ёзма равишда, сўзлар орқали ифодалаш йўлига ўтади. Айтганча, Сиз айни пайтда янги реалликни яратишгагина эмас, балки қоғозга туширишга тайёр ё тайёр эмаслигининг узил-кесил ҳал қилиш шарт бўлган жўшқин, шу билан бирга масъулиятли даврни бошдан кечириётган бўлсангиз керак. Башарти, Сиз бунга тайёр эканлигини тасдиқласангиз, табиийки, бу Сизнинг шу йўлда жиддий қадам ташлай олишингиздан дарак беради, бироқ у ўз ҳолича ҳеч нимага қафолат беролмайди. Ҳолбуки, ёзувчи бўлишга қатъий қарор қилишнинг ўзи ҳам, ўз ниятларини амалга оширишга умрни бағишлаш мақсади ҳам – ёзувчи бўла бошлаганингизнинг ифодасидир.

Ёшликданоқ ҳаёлий одамлар ҳамда ҳодисаларни ўйлаб топишга интилиш қаердан пайдо бўлади? Назаримда, бу исёнкорликнинг бир кўринишидан бошқа нарса эмас. Башарти, кимки чинданам ўзи яшаётган воқеликдан ажралиб турадиган ҳаётни ўйлаб топишга, шуни ҳаёлида “яратишга” бутунлай берилар экан, у бу орқали ўзини қуршаб олган реал оламдан юрагида пинҳон тутган норозилигини, ўз тасаввури ва ҳаёлларида яратган олам билан мавжуд ҳаётни ислоҳ этиш истакларини изхор этаётганига заррача шубҳа қилмайман. Билъакс, айтинг-чи, мавжуд реал воқеликдан ва ўзининг ҳаётдан мамнун одамга ҳаётда бўлмаган, бўлмаслиги ҳам муқаррар ёлғондакам ва бир лаҳзалик сароб-ҳаётни яратишга вақтини сарфлашнинг нима кераги бор?

Начора, бошқача ҳаёт ва ўзга тақдирларни яратиш орқали мавжуд воқеликка қарши норзилик билдирган одам, табиийки, минг хил сабабларга кўра шундай иш тутган бўлади. Бу сабаблар эса яхши ниятда ёки аксинча, олийжаноб мақсадларга ёки қорахаёлларга боғлиқ ҳолатда мураккаб ва шу билан бирга жуда жўн тарзда амалга оширилиши ҳам мумкин. Реал воқеликка қилинган азалий даъво характери (ишончим комилки, ижод қилиш хоҳиши ва асар яратиш тағзаминида ҳаммиша даъво ётади) ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас. Ўз ҳолича, даъво қанчалар кескинлиги билан, даъво инсоннинг шу тахлит ҳаёт кечиришига (Дон Кихот сингари шамол тегирмони билан олишишига монанд), қайсики, моҳиятан конкрет ва объектив дунёни нореал ва ҳаёлий оламга тенглаштиришдан иборат бўлган ғайрат-иштиёқни алангалатишга нечоғлик қодир эканлиги билан муҳим.

Бунинг устига хомхаёл ва амалга ошириб бўлмайдиган бу вазифа, айтиш мумкинки, ноҳолис – ҳаққоний тарзда эмас, балки образлар воситасида бажарилади, бироқ шундай бўлса ҳам унинг реал воқеликка, яъни тирик одамларга таъсир қилмай иложи йўқ.

Таъбир жоиз бўлса, воқелик билан бу тахлит рақобат (адабиёт ва адабий истеъдоднинг пинҳоний моҳияти мана шу бўлади)нинг мавжудлиги, ўз навбатида, унинг у ёки бу давр ҳақида бирдан-бир кенг кўламли тасаввур уйғотишга ёрдам бериши олиши далилидир. Бундай тўқималардан фойдаланиб, акс эттирилган ҳаёт – айниқса, моҳирлик билан ўйлаб топилган – *аслини олганда* ҳеч қачон уни ёзган муаллифлар, шу билан бирга, уни ўқиган ва унинг қадрига ета олган ўқувчилар бошдан кечирган ҳаётнинг инъикоси бўлмайди, мутлақо, бу бошдан-оёқ ҳамда тўла-тўқис тўқилган ҳаётдир – бунақа яшашнинг сираям иложи йўқлиги оқибатида ёзувчи лоақал тасаввурида ва фақатгина ўзининг таъбига мувофиқ яратилган ҳаётда яшаб кўришга қарор қилган. Бадиий тўқима – ёлғон, лекин унинг замирида тенгсиз ҳақиқатлар яширинган бўлади; бу ҳеч қачон содир бўлмаган, бироқ шунга қарамай, барча замонларда яшаган одамлар уни орзу қилади ва шу сабабли уни ўйлаб чиқаришга мажбур бўлишади. Бу тарихий ҳақиқат эмас, тўғрироғи, аслида бўлмаган, аммо-лекин айнан бўлиши мумкин эмаслиги учун ҳам сўзлар билан тасаввур қилиб яратишга ва чинакам ҳаёт қондирилмайдиган талабларни қондиришга, одамлар ён-веридаги мавжуд бўшлиқни ўзлари ўйлаб топган жонли, тирик шарпалар билан тўлдириб эгаллашга уринаётган тарихий воқеликнинг сохта кўриниши ёки аксидир.

Бунақа исёнкорлик, турган гапки, ниҳоятда шартли. Аксар қаламкашлар тийнатларида шундай туйғу мавжуд эканлигини хаёлларига ҳам келтирмайдилар, агарда, ёзувчиликка, хаёлпарастлик ва уйдирма тўқиб чиқаришга бўлган иштиёқлари қанчалар жиддий оқибатларга олиб бориши мумкинлигини аниқ билганларида эди, танг қолишган ва оддий ҳаётда қуршаб турган оламнинг асос-негизларини барбод қилувчи бузғунчилар ўзлари эканликларидан кайфлари учиб кетган бўларди. Иккинчи томондан, уларнинг исёнкорлиги унчалик ҳам таҳликали хусусият касб этмайди, айтинг-чи, тўқиб чиқарилган хаёлий олам реал ҳаётга қанақасига зарар етказиши мумкин? Бунақа рақобатнинг нимаси хавфли? Сирдан қараганда ҳеч зиёни йўқ. Ахир, гап ўйин хусусида кетаяпти, ё нотўғрими? Башарти, ўзига ажратиб берилган чегарадан чиқиб, реал ҳаётга қоришиб кетмаса, ўйин, одатда, ҳеч қанақа хавф туғдирмайди. Айтайлик, битта-яримтаси – масалан, Дон Кихот ёки Бовари хонимга ўхшаганлар – тўқима ва ҳаёт ўртасидаги тафовутни саркашларча рад этиб, шунингдек, жон-жаҳди билан ҳаётини адабий асардагина учрайдиган тарзда курмокчи бўлар экан, бунинг охири, одатда, хайрсиз тугайди. Бундай ҳолатда жазо тариқасида одам умидсизликка берилади, ҳаётдан кўнгли совиб кетади.

Шунга қарамай, адабий ўйинни беэиён деб ҳам бўлмайди. Адабиёт, аслида, одамнинг ҳаётдан ич-ичидан қониқмаслиги маҳсули, бироқ бадиий тўқима ҳам ўз навбатида, кўнгилда хавотир ва қониқмаслик туйғусини уйғотади. Китоб ўқиётганида ўша буюк асарларда тасвирланган, масалан, ҳозиргина мен эслатиб ўтган Сервантес билан Флобернинг романларидаги ҳаётни бошидан кечиргандек бўлган одам, реал ҳаётга қайтгач, унинг ғариб ва ночор, иллатлар қони эканлигини янаям кучлироқ ҳис қилади, ахир, у буюк тўқималарга қараганда реал ҳаёт, жонли воқелик беҳисоб даражада нурсиз, чакана эканлигини кўрди-да! Ҳақиқий адабиёт уйғотган реал ҳаётдан норозилик, айрим ҳолларда,

мавжуд тузум, бошқарув тартиблари ёки таълимотлар ва маслақларга қарши норозиликларга айланиб кетиши мумкин.

Мана шу сабабли испан мустабидлари романларга нисбатан ўта ишончсизлик билан қараган ҳамда назорат ва тақиқни кучайтирган. Бу ҳам етмагандек, Америка қитъасидаги Испания мустамлакаларида ўша асарларни ўқиш уч юз йилгача ман қилинди. Гўёки бу бемаъни, куракда турмайдиган уйдирмалар хиндуларда худони унутишга олиб келармиш, ҳолбуки, теократия ҳукмрон жамятнинг асосий вазифаларидан бири бундай бадхоҳликка йўл қўймаслик, керак бўлса, уни илдири билан қуритишдан иборатдир. Нафақат инквизиция, балки фуқароларининг ҳаётини назорат қилишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган ҳар қандай ҳукумат ва тузум адабиётга худди шундай ишончсизлик билан қарайди, бир дам бўлсин, назардан қочирмайди ва цензура ёрдамида уни тийиб туради. Айтиш лозимки, улар ҳам, бошқалар ҳам ҳақ, чунки ҳар қанча беэён-безарар туюлгани билан бу машғулот, яъни воқеа ва ҳодисаларни тўқиб чиқариш ўз эркини намойиш этишнинг усули ҳамда шу эркини бўғишга қасд қилган дунёвий кишиларми ёки руҳонийларми – фарқи йўқ, ўшаларга қарши бош кўтаришнинг аломатидир. Мана шунинг учун ҳокимият – у қандай кўринишда бўлмасин – фашизмми, коммунизмми, ислом фундаментализми бўладими, Африка ёки Лотин Америкасидаги ҳарбий тузумми – ҳамиша адабиётни цензуранинг шафқатсиз тақиқлари ёрдамида назоратга олишни бирламчи ва салкам асосий вазифаси деб билади.

Бироқ, қарангки, шу умумий мулоҳазалар туфайли биз Сизни қизиқтирган асосий масалалардан четга чиқиб кетдик, мактубингизга қайтадиган бўлсак, Сиз қалбингизда алланечук майл-рағбат сездингиз, кейин эса сабот ва иродангиз кучини намойиш этиб, ўзингизни адабиётга бахш этишга қарор қилдингиз. Хўп, ундан кейин-чи?

Сизнинг адабиётни тақдирингизга айлантиришдек азму қарорингиз, авваламбор, унга садоқат билан хизмат қилишга тайёр бўлишингизни ва моҳиятан унинг қулига айланишингизни тақозо этади. Фикримни янада аниқроқ тушунтиришим учун тамсил қўлласак, хафа бўлмассиз, Сиз, айтайлик, маълум даражада семириб кетишдан ниҳоятда қўрқиб бежирим қоматини сақлаб қолишни орзу қилганлиги важдан узун гижжа тасмасини ютишга рози бўлган XIX асрнинг машҳур хонимларига ўхшаб кетасиз. Ичакларини, ички аъзоларини ўша паразит эгаллаб олган одамни қачондир кўриш насиб этганми сизга? Мен кўрганман ва Сизни ишонтириб айтаманки, ўша хонимлар қаҳрамон аёллар, гўзаллик жафокашлари дея аталишга лойиқдирлар. Олтмишинчи йилларнинг бошларида Парижда Хосе Мария деган асли испаниялик ёш рассом ва киночи дўстим бўларди. У ана шу касалликка чалинган эди. Гап шундаки, одам организмга ўрнашиб олган гижжа бамисли унинг узвий бир қисмига айланади, унинг ҳисобидан овқатланади, ўсиб, қувватга киради, хожага айланган ва дорилармон яшаётган гижжани одам танасидан ҳайдаб чиқаришнинг ўзи бўлмайди. Хосе Мария ичига ўрнашиб олган паразитни тўла таъминлаш учун тинимсиз еб-ичган (биринчи навбатда сут) тақдирда ҳам озиб-тўзиб борарди, агар шундай қилмаса, бечоранинг тортаётган азобларига чидаб бўлмасди. Бироқ ҳар қанча емасин ва ичмасин, унга нафи тегмас ва нафси ором олмас, хузур бағишламас эди. Кунларнинг бирида Монпарнасдаги

ихчамгина ресторанда суҳбатлашиб ўтирганимизда Хосе Мария ўз дарду ҳасратини дастурхон қилди ва мен ҳайратдан қотиб қолдим. У: “Биз сен билан кўпинча бирга бўламиз. Кинога, кўргазмаларга бирга борамиз, китоб дўконларини айланамиз, сиёсат, адабиёт, кино, умумий танишларимиз ҳақида соатлаб тортишамиз. Буларнинг бари сенга ҳузур бағишлайди, менга эса – мутлақо. Мен нима қилсам, ўша гижжам учун қиламан. Нима бўлган тақдирда ҳам, энди ўзим учун эмас, ичимга кириб ўрнашиб олган, мени гўёки қулига айлантирган гижжа учун яшаётганга ўхшайман, бошқа иложим йўқ, уни боқишим шарт, шунга мажбурман”, – деганди.

Ўша-ўша ёзувчининг ҳаётини дўстим Хосе Мариянинг ҳаётига қиёслайвераман. Адабиёт – кўнгил ҳуши эмас, спорт ҳам, бекорчиликдан вақтни гўзал ўйинлар билан ўтказиш ҳам эмас. Бу “машғулот” одамдан ўз ҳаётини тўла-тўқис, бутунлигича бахш этишни ҳамда ўзини фидо этиши мумкин бўлган барча фаолият турларидан воз кечишни талаб қилади, бошқа ҳеч бир нима халал бермаслиги шарт бўлган биринчи ўриндаги нарса, у ўзини кўнгилли равишда танлаган кишиларни – бахтиёр жафокашларни қулга айлантирадиган фидойиликни талаб этадиган фаолият. Адабиёт билан доимо шуғулланиш шарт, у инсон ёзиш билан шуғулланиб ўтирадиган соатлардангина иборат эмас, у умрбод ҳаётингни банд этади; у бошқа ҳамма ишларни ўзига бўйсундиради, чунки адабий фаолият одамзоднинг ичига кириб олган баҳайбат гижжа сингари ёзувчининг ҳаётини нест-нобуд қилади. Флобер: “Адабиёт – ҳаёт тарзи”, – деган эди. Бошқача қилиб айтганда, кимки шунчалар гўзал ва чексиз шуҳрат келтирувчи соҳани танлаган бўлса, у яшаш учун ёзмайди, балки ёзиш учун яшайди.

Аммо, маълум бўлишича, ёзувчилик истеъдодини гижжага қиёслаш янгилик эмас экан. Мен буни яқингинада, ёзувчилик қисматини нозик таҳлил қилатуриб, Томас Вулф (Фолкнернинг устози, “Замон ва дарёлар ҳақида”, “Ўйинга қарамасанг бўлмайди”, “Фаришта” каби ўта кучли романлар муаллифи) ўзини худди ичига чувалчанг кириб қолгандек тасвирлаганини ўқиб қолганимда билдим: “...болаликдан мерос хайрли, мавҳум ва беқарор, эса қолмайдиган тушлар тугади. Қурт юрагимни батамом қамраб олди, у бўғим-бўғим бўлиб, ҳалқасимон шаклда ўралиб, менинг шуурим, руҳим ҳамда хотираларим шарбатини сўрганча, ўша ерда ётибди – ўз қалбим алангаси ўзимни ёндираётганини, мени ўзимнинг кеча-ю кундуз оч қолаётган нафсим кемираётганини сезаман, мен шиддатли ва ҳаётимни элбурутдан маҳв қила бошлаган, қондириб бўлмайдиган ташналигим тутқунига айлангандекман. Бошқача қилиб айтганда, бундай буён миям, юрагим ёки хотирамнинг қайсидир хужайралари абадулабад кечаси-ю кундузи, ухлаётганимда ҳам, бедорлигимда ҳам ёниб-ўртаниб туражagini; қуртми, ўша чувалчангми тамшанганда жисми-жоним ёна бошлаши ва ҳеч қандай дори-дармон – нон ёки сув, дўстлик, сайру саёҳат, спорт, аёл муҳаббати, бойлик ёки мансаб, обрў-эътибор – жонимга оро киролмаслигини, токи ажал охир бир куни тим қора, зим-зиё чойшабини устимга ёпгунга қадар бу дардимдан фориф бўлолмаслигимни тушуниб етдим. Ниҳоят, мен ёзувчи бўлиб етишганимни, бинобарин, ижод йўлини танлаганимни англадим”.

Менимча, кимки ўзини динга бағишлагандек, бутун умри, куч-қувватини адабиётга бахш этишга қатъий қарор қила олсагина, ҳақиқий

ёзувчи бўла олиши ва номини кўкларга кўтаргулик асарлар ёзиши мукин. Яна бир тушуниб бўлмайдиган нарса борки, у “талант” деб аталади. Даҳо бўлиб туғилмайдилар, гарчи шоир ёки бастакорлар орасида ёшлигида бирдан, кутилмаганда бунга эришганлар учраб турса-да (Рембо билан Моцарт фикримнинг ёрқин далили бўла олади), носирлар орасида бунақасини кундузи чироқ ёқиб ҳам тополмайсиз – йўқ, негаки, бундай даражага узоқ йиллик тартиб-интизом ва машаққатли меҳнат орқали эришилади. Тезпишар романнавистлар бўлиши мумкин эмас. Барча буюклар, жамики ажойиб романнавистлар дастлаб шогирд бўлишган, уларнинг истеъдоди тиришқоқликлари эвазига йиллар давомида секин-аста ривожланиб, юксалиб борган.

Хуллас калом, эндигина адабиёт оламига кириб келаётган бошловчи қаламкашлар, ҳали ёшлигидаёқ даҳо эканлиги маълум бўлган Рембодан фарқ қилувчи, яъники ўз истеъдодини мисқоллаб юксалтирган адиблардан, уларнинг тинимсиз изланишлари, сабр-синоатларидан ўрناق олишлари лозим.

Мабодо адабий талантнинг камолотга қандай қилиб эришмоғи мавзусига қизиқсангиз, Сизга Флобернинг кўламдор, айниқса, севгилиси Луиза Колага 1950–1954 йиллар оралиғида ёзган мактубларини топиб ўқишни тавсия қиламан. Айнан шу йиллари Флобер ўзининг биринчи асари – “Бовари хоним”ни ёзаётган эди. Эндигина ижод қила бошлаганимда, бу ёзишмалар ўзимга ҳам озмунча ёрдам бермаган. Гарчи Флобер табиатан ўта бадбин, мазкур мактублари башарият шаънига ёзғиришлар билан тўла эса-да, унинг адабиётга бўлган муҳаббати чек-чегарасиз ва ибратомуз эди. Шунинг учун у бекиёс лаёқати туфайли ўзининг юксак бурчига салибчилар каби содиқ қолди, умрини унга бағишлади, зеро, ўзига бўлган талаби бағоят чексиз эдики, ҳайрон қолмасдан иложинг йўқ. Шу боис ҳам дастлаб намоён бўлган мавжуд ижодий имкониятлардан (булар унинг илк ёзганларидаги дабдабазлик ва ўша замондаги номи чиққан романтизм дарғаларига кўр-кўрона тақлид қилишларида кўзга ташланарди) кўра аълороқ натижаларга эришди ва “Бовари хоним” ҳамда “Ҳиссиётнинг тарбияланиши”дек романлар ёзишга муваффақ бўлди – уларни ҳақли равишда янги замон романлари деса арзийди.

Мазкур хатингизнинг мавзусига тааллуқли яна битта китобни Сизга тавсия этишни ўзимга эп кўрган бўлардим. Бу тамомила бошқа, америкалик Уильям Берроуз деган ёзувчининг асари. Мен унинг “Жанки” романини назарда тутаяпман. Аслида, Берроузни романнавист сифатида тилга олмоқчи эмасман, қолаверса, унинг китобларига ортиқча ихлосим йўқ; унинг тажриба сифатида ёзган психологик романларини ўқиб зерикиб кетаман. Биронта асарини охиригача ўқиб тугатмаганман, шекилли. Лекин унинг нима учун ва қандай сабабларга биноан гиёҳвандлик кўчасига кириб қолгани (шак-шубҳасиз, буни туғма мойиллигидан, дейиш ҳам мумкин) – ўзининг камчилиги ва ожизлиги ихтиёрий равишда уни бахтиёр қулга айлантириб қўйгани, яъни бу йўлни ихтиёрий танлагани ҳақидаги илк асари – “Жанки” бундан мустасно; назаримда бу, адабий ижоднинг ишончли ва тўғри тасвири – ёзувчининг ўз ижодига тамомила қарамлиги, айни чоқда бу ижод ижодкор ҳаётининг ҳар бир дақиқасида қай тариқа унинг ҳисобидан ўзини-ўзи таъмин этаётгани тасвирланган автобиографик, ҳужжатли асардир.

Аммо, азиз биродар, мазкур хат эпистоляр жанри учун мақсадга мувофиқ белгиланган ўлчов меъёридан ошиб кетди, ҳолбуки, унинг бирламчи афзал жиҳати айнан қисқалигида намоён бўлиши лозим, шундай экан, Сиз билан хайрлашишга тўғри келади. Омон бўлинг!

КАТОБЛЕПАС

Азиз дўстим!

Кейинги кунларда ишим жуда кўпайиб, бош қашишга ҳам улгурмай, Сизга вақтида жавоб ёзолмадим, узр, бироқ шундай бўлса-да, шу давр ичида менга йўллаган хатингиз фикру зикримдан озгина бўлсин, нари кетмади. Бунинг сабаби ёлғиз Сизнинг ташаббускор иштиёқингиз эмас, балки ҳар хил бахтсизликлар, қийинчиликлару кўнгилсизликлардан осонроқ халос бўлишда адабиётдан кўра яхшироқ ёрдамчи куч йўқ, деган фикрингизни қўллаб-қувватлашимдир ва бунга ишонган ҳолда кўшимча қиламанки, Сизнинг: “Романлар асосидаги воқеа-ҳодисалар қаердан олинади?” ҳамда “Роман муаллифлари ўз китоблари учун мавзунини қандай қилиб тўқиб чиқарадилар?” деган саволларингиз мени ҳам – эндигина адабиётга кириб келган онларимдан буён – гарчи шу чокқача озмунча китобларим чиқмаган бўлса-да, ҳали-ҳануз ҳаяжонга солишидир.

Бу саволларингизга жавоб беришга тайёрман, бироқ менинг жавоб тариқасидаги фикр-мулоҳазаларимни айнан, сўзма-сўз қабул қилиш керак эмас, акс ҳолда уларнинг маъноси бутунлай ўзгариб, бузилиб кетади.

Ҳар қандай ҳикоя асосида – уни ёзаётган инсоннинг бошидан ўтган воқеалар, ҳаётда кўрган-кечирганлари ётади, яъни ҳар бир тўқиб чиқарилган воқелик ҳаётини тажрибадан озикланади. Бироқ бу, роман, шубҳасиз, муаллифнинг ошкор бўлмаган биографиясидан иборат экан, деган фикрни билдирмайди, ҳолбуки, ҳар қандай бадиий асардан, ҳаттоки, мутлақо жиловланмаган ҳаёлотнинг самараси бўлган асардан ҳам уларни яратган одамнинг тажрибаси билан чамбарчас боғлиқ таянч нуқтани, кўнглида сақланган пинҳоний манбасини излаб топса бўлади. Баралла айтишим мумкинки, ушбу қоида беистиснодир, шу сабабдан, адабиёт оламида бошдан-оёқ, қип-қизил тўқимадан иборат асар бўлмайди. Ҳар қандай тўқима – бўлиб ўтган воқеаларнинг муаллиф хотирасида ўрнашиб олган персонажлар, ҳолатлар асосида ҳаёлан бино қилинган меъморчилик иншоотидир; ана шулар унинг ижодий тасаввурига туртки беради, тасаввур бу уруғлардан шунчалар ранг-баранг ҳолда мазмундор олам яратадики, баъзан бу йўлда унга бирламчи асос ва йўл кўрсатувчи сифатида маълум даражада хизмат қилган автобиографик материал, шунингдек, қип-қизил уйдирма билан унинг тескараси – бориб турган реал воқелик ўртасидаги пинҳоний уйғунликни деярли (баъзида “деярли” сиз ҳам) ажратиб кўрсатиб бўлмайд қолади.

Бир замонлар адабий йиғинларнинг бирида сўзга чиққанимда, бу ходисот тартибан бир ҳисобдан тескари стриптизга ўхшашлигини тушунтириб бермоқчи бўлгандим. Роман яратишни, чинданам, томошабин кўз ўнгида кийимларини ечиб яланғоч баданини намоёйиш этишни ҳунар қилиб олган аёлнинг ишига қиёсласа бўлади. Романнывис буларнинг ҳаммасини ғайритартибда амалга оширади. Роман яратар экан, у бамисли ўзи тасаввур қилган янги-янги либослар, рангдор, пишиқ газламалар билан аввалбошдан яланғоч бўлган баданини бирин-сирин ёпиб боради.

Мазкур жараён шунчалар мураккаб ва нозикки, гоҳида муаллифнинг ўзи ҳам тайёр бўлган маҳсулотигаги – бу унда одамлар ҳамда воқеа-ҳодисаларни ўйлаб топиш лаёқати нақадар ривожланганини кўрсатади – ўша ҳаёт инъом этган, сўнгра тасавури ривожлантирган, хотираларида яширинган тимсоллар билан одамларнинг қиёфаларини, муаллифнинг азму ихтиёрига қанот бахш этган ҳамда мана шу асарни ёзиб ташлашга ёрдам берган омилларни ажратиш кўрсатишни эплай олмайди.

Энди суҳбатимизни роман мавзуси билан давом эттирсак. Назаримда, ёзувчи ёзаётган асари учун материални бамисли катоблепас – авлиё Антоний кўзларига кўринадиган (Флобернинг “Авлиё Антонийнинг йўлдан озиши” асарида), кейинчалик Борхес “Ғаройиб хайвонот дунёси дарслиги”да қайта тиклаган афсонавий махлуқ сингари ўз кўнглидан – ичидан топади. Катоблепас – панжаларидан бошлаб ўзини-ўзи еб битирадиган ғайритабиий жонзот. Ёзувчи ҳам том маънода эмас, албатта, асарига воқеалар топиш учун материал излаб, ўзининг ҳаётий тажрибаларини “ея бошлайди”. У хотиралари инъом этган материалардан одамлар, алоҳида ҳодисалар ва манзаралар яратиш учун нафақат бир манба сифатидагина фойдаланади, балки бу жараёни – романни барпо қилишдек ниҳоятда оғир ва узоқ давом этадиган жараёни – ниҳоясига етказишда сув билан ҳаводек зарур, унингсиз уйдлаш мумкин бўлмаган омил – иродасига куч-қувват бахш этувчи манбани ҳам излаб топади.

Роман мавзулари ҳақидаги мулоҳазаларимни бироз чуқурлаштиришга ҳаракат қиламан. Муаллиф мавзуни эмас, балки мавзу муаллифни танлайди. Ёзувчи ҳаёлига нима келса, ўша нарсалар ҳақида ёзади. Мавзу танлашда унинг эрки анча-мунча чекланган, ҳатто айтиш мумкинки, унинг хоҳиш-ихтиёри умуман инобатга олинмаслиги ҳам мумкин. Нима бўлган тақдирда ҳам, ёзувчининг эркинлиги, яъни масъулияти адабий шакл танлаш олдида ҳеч нарса эмас. Бу хусусда фикрим куйидагича: ёзувчига мавзуни ҳаёт – узр, бу сўз жуда баландпарвоз эканлигини ўзим ҳам яхши биламан – беради: умри давомида бўлиб ўтган муайян воқеалар ҳаётий тажрибалар сифатида унинг шуури ва хаёлларида хотира бўлиб қолади, кейинчалик бошидан ўтган бу кечмишлар уни таъқиб қилади, баъзан яшашга ҳалал беради, ёзувчи пировардида улардан қутулиш истагига тушади, бунинг учун ҳар турли тўқималарни ҳикояларга айлантириб юборади. Ҳаётий тажриба туфайли туғилган мавзулар қандай қилиб ёзувчи кўнглидан жой олишига алоҳида мисоллар келтириш шарт эмас – бунга ҳар қандай хотира гувоҳ бўла олади, манави воқеа, манави персонаж, юз берган анави вазият, ўша ишқий саргузаштлар мени тинч қўймади, худди юрагимнинг чуқур қатламларидан даъват келаётгандек мен уларга бутун вужудим билан мубтало бўлган эдим, охири ўша чақириқ овозини ўчириш мақсадида шуларнинг барини қоғозга туширишимга тўғри келди, деган дил сўзларини эшитиб қолиш шундан. Турган гапки, шунақа пайтда ҳаёлимга биринчи бўлиб Прустнинг номи келади. Уни чинакам ёзувчи-катоблепас, деса бўлади, нима дедингиз! Ўзининг ҳаёти ҳақида шунақа маҳобатли ва улғувор бадий асар ёзиб, оиласи, дўстлари, қуршаб турган табиат манзаралари, ўзаро муносабатлар, дид-маданиятлар, улар ҳақида очиқчасига гапириши мумкин эмаслигидан қатъи назар, хузур-ҳаловатлар ҳамда тушкунликлар, шу билан бирга, инсон қалбининг сирли ва нозик фаолияти: орттириш, танлаш, ажратиш, дафн этиш,

тагин ковлаб олиш, бирлаштириш, ўтмиш даврдан хотира бўлиб қолган киёфа-образларни қайтадан излаб топиш, умумлаштириш ва такрор саралаш, сайқал бериш ё бузиб акс эттиришларни “Йўқотилган вақтни излаб” роман-дostonларининг яратувчисидан кўра кўпроқ яна ким ўз хотиралари харобаларида археологларга хос синчковлик билан тадқиқот ўтказиб, бунинг оқибатида катоблепасга ўхшаб шунчалик фидойилик ва сабот-матонат кўрсатганча ўзини-ўзи махв этган экан? Биографлар (масалан, Пейнтер) Пруст роман-дostonларида тасвирланган дабдабали ифодалар ортида яширинган реал воқеалар ва персонажлар рўйхатини ипидан-игнасиғача тузиб чиқишга эришганлар ва бу билан муаллиф ҳаётдан олган материаллари асосида бу мафтункор асарнинг қандай яратилганлигини ишонарли тарзда тадқиқ этиб берганлар. Аслини олганда эса, тадқиқотчилар томонидан атрофлича ўрганиб чиқилган автобиографик деталларнинг тафсири бутунлай бошқа хулосаларни беради: Прустнинг ижодий даҳоси бу тахлит ўз-ўзини таҳлил қилиб, ўтмиши қаърига шўнғиш орқали ҳаётида рўй берган ҳаддан ташқари оддий ҳодисаларни бамисли гўзал ва ранг-баранг гиламдек тасвирлашга кодирлигини, инсон тийнатиини мукамал ифода этиш орқали нурафшон, эсда қоларли манзаралар яратишда бекиёс эканлигини кўрсатади.

Мана шу нарса аввалгиларидан кўра аҳамиятлироқ хулоса чиқаришга ундайди. Гарчи ёзувчининг ҳаётида рўй берган ёки у кўрган ва кузатган воқеа-ҳодисалар оқибатида ҳосил бўлган ҳаётий тажрибалар тўқиманинг асосий ғоясини ташкил этса ҳам, реал ҳаёт ҳеч қачон ягона таянч бўла олмайди. Улар ўртасидаги тафовут жуда катта, ҳатто, айтиш мумкин, беҳад улкан, чунки орадаги жараёнда – қачонки, мавзу сўз орқали ўз ифодасини топиб махсус тартиб берилган ҳикояга айланаётганда – автобиографик материал ўзгармасдан қолмайди, у хотирадаги бошқа борлари билан – ё тўқилган, ё қайта ишланган материаллар ҳисобига бойийди, баъзан эса саёзлашади ҳам. Бу жараёнда мавзу, табиийки, роман бадийий жихатдан юксак даражада яратилган бўлсагина, структурага айланади, бунинг ҳисобига тўқима тўла-тўқис мустақиллик касб этади – бадийий матн бундан бу ёғига мустақил ҳаёт кечириши учун айнан шундай бўлиши керак. Бадийий ижод жараёнида муаллифнинг хотиралари етказиб бераётган материал ўзгаришга учраб, сўзлардан тўқилган объектив оламга, яъни романга айланади. Шакл эса тўқимани конкретлаштиришга хизмат қилади, ана шунда, агар бадийий ижодни тўғри тушунишимга инонсангиз (такрор айтаман, бунга ўзимнинг ишончим унчалик комил эмас), романнавис тўла-тўқис эркин бўлади, бинобарин, шунинг таъсирида, роман савияси қандай чиқишини белгилайди. Эҳтимол, Сиз юкорида айтилган мулоҳазалардан келиб чиқиб, ёзувчи тўқир экан, ўзи топган мавзулар учун жавобгар эмас, чунки уларни ҳаёт зўрлаб ўтказиши, дейишингиз мумкин. Бирок у кейинги – адабий асарга айлантириш фаолиятига масъул, шу боис, охир-оқибат ёзганларининг муваффақиятли чиқишига ҳам жавобгар. Ахир, моҳият эътибори билан қараганда, истеъдод ва истеъдодсизликни асарида намоён этаётган айни унинг ўзидир. Ҳа, албатта, мен айнан мана шундай, деб ўйлайман.

Нима учун ёзувчининг ҳаётида сон-саноксиз воқеалар юз беради-ю, бир хиллари – бунақалари жудаям кам – ижодий тасаввур учун ниҳоятда

самарали таъсир этади, бошқалари эса – бу аввалгиларига нисбатан анча-мунча кўп учрайди – унинг кўз ўнгида содир бўлгани билан илҳом уйғотиш тугул, заррача таъсир қилмайди? Мен бунга аниқ жавоб беролмайман. Очиги, тахмин қиламан, холос. Афтидан, ёзувчининг ижодида аскотадиган, уни ҳар хил воқеалар ўйлаб топишга ундайдиган шахслар, қизиқ-қизиқ воқеалар, кескин вазиятлар ва зиддиятлар айтилиши реал ҳаётга, у яшаётган муҳитга тўғри келмайдиган ҳодисалар жумласига киради – бу эса, эсласангиз, аввалги хатимда айтиб ўтганимдек, ёзувчи бўлишга интилишнинг асоси, инсонни мавжуд муҳитга қарши чиқишга ундовчи яширин куч, энг муҳими, бу муҳитни уйдирма билан алмаштиришнинг рамзий кўринишидир.

Сон-саноксиз мисоллар орасидаги шу фикрни тасдиқлаш учун намуна сифатида унчалик донг таратмаган, аммо ҳаддан ташқари сермахсул ижодкор – XVIII асрда яшаб ўтган француз ёзувчи Ретиф де ла Бретонни тилга олишни истардим. Уни истеъдодли деб билганим туфайли эмас, аслида, у ўртамеъна ижодкор, балки муаллиф ўз норозилигини баён қилиш учун китобларида реал воқеликни бутунлай бошқача, яъники исёнкор қалбининг даъватларига биноан тасвирлаш орқали мавжуд оламга исёнини аниқ намоиш эта олгани учун танладим.

Ретиф де ла Бретонн қаламига мансуб энг машҳур асар – “Жаноб Никола” автобиографик романидир. XVIII аср Франциясида ҳукм сурган ҳаёт тарзи, урф-одатлар, кундалик ҳаётда учрайдиган удумлар, байрамлар, ҳунармандчилик, оддий халқнинг кийиниши, хурوفоту эътиқоди ҳар бир нарсанинг тагига етмагунча қўймайдиган жамиятшунос – ўзига хос одат-қилиқлари билан бошқалардан ажралиб турадиган инсонлар тоифасининг инжиқ коллекционерни – томонидан акс эттирилгандек таассурот қолдирадигани, тадқиқотчилар, муаррихлар ёки жамиятшунослар тиниб-тинчимас Ретиф яратган бу манбадан бекаму кўст фойдаланишади. Ижтимоий-тарихий воқеа-ҳодисалар унинг романлари таркибига киргач, батафсил, майда-чуйда деталларига қадар тасвирланади, шу билан бирга, улар кескин ўзгаришга учрайди, шу важдан улар ҳақида баайни тўқимадек гапиравериш керак. Реал ҳаётга жуда ўхшаш бепоён ва гўзал оламда эркаклар хурлиқо аёлларни нозикниҳол хипча бели, латофати, назокати, бокиралиги учун яхши кўриб қолмайдилар, йўқ, уларни, асосан, аёллар оёқлари хушбичимлиги ўзига маҳлиё этади. Ретиф де ла Бретонн бориб турган фетишпараст эди, шу боис замондошлари орасида эксцентрик, жуда ғалати инсон сифатида ном қозонган, тушуниксиз феълли, таъбир жоиз бўлса, реал муҳитга нисбатан “диссидент” ҳолатида бўлган. Ижодни ҳаракатга келтирувчи бунақа шаккоклик боис ҳаёт бизга Ретиф тимсолида ва унинг шахсига монандликда тузатилган ёки ўзгартирилган тарзда кўриниш беради. Ретиф қайта яратган муҳитда аёлдаги жамики гўзалликларнинг бош белгиси, эркаклар хирсини кўзғатадиган лаззат объекти – нозик оёқлар ва табиийки, уларни янаям чиройли кўрсатадиган нарса – пайпоқлар ҳамда бошмоқлардир, дея ҳисоблаш одатий ва табиий ҳол саналади.

Нихоят, адабиётда қутилмаган оқибатларга олиб борадиган хусусиятлар: аниқлик ёки ҳаққонийлик ҳақида гаплашиб олиш учун қулай фурсат келди, шекилли. Ҳаққоний ёзувчи бўлиш нима дегани? Бадиий тўқима ўзининг мазмун-эътиборича ёлғон эканлигини ҳеч ким

инкор қилолмайди, бу – бор-йўғи ясама реаллик. Шундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, ҳар қандай роман – ҳақиқатни даъво қилувчи (ўзини ҳақиқат қилиб кўрсатувчи ёлғон) ёлғондир, унинг ишончлилиги ёзувчининг циркдаги кўзбойлоқчилар каби ўз машини қанчалар муваффақиятли бажаришига боғлиқ. Модомики шундай экан, бу жанрга, ҳаттоки энг ишонарли романга нисбатан ҳам унинг ишончлилиги ҳақида гапиришга ҳақимиз бормикан, ахир, минг қилганда ҳам, у ёлғон, сохта, хомхаёл бўлса? Ҳа, ҳақимиз бор, бироқ муаммони бошқача қўйишимиз керак бўлади: ҳаёт талабига қулоқ соладиган ва бу талабларни сезгирлик ила амалга оширадиган, башарти бошдан кечирилмаган, руҳияти, онгу шууридан ўрин олмаган бўлса, ёзишдан сақланадиган ва ёзмаса туролмайдиган ижодкорларни ҳаққоний ёзувчи дейиш мумкин. Бошқача айтганда, романнависнинг ҳаққонийлиги ўз юрагига қулоқ солиб, иложи борича унга хизмат қилишидир.

Муаллиф ўзини безовта қилган, ҳаяжонга солган нарсалар ҳақида ёзмай, бефарқлик билан, бирон манфаатни кўзлаб мавзулар ёки сюжетлар танласа ва гўёки улар ёрдамида муқаррар муваффақиятга эришаман, дея хаёл қилса, бундай ёзувчи ҳаққоний бўлолмайди, умуман олганда, бундай ёзувчидан бирон нима кутиш ҳам амримаҳол (баъзан шунақаларнинг ёзганлари ҳам ўта машҳур асарлар рўйхатидан ўрин олади, ўзингизга маълум, бу рўйхатда ҳеч нарсага арзимайдиган, уч пулга қиммат романлар жуда кўп). Юрагингизда дард бўлмас экан, ич-ичингизда жўш урган илҳом сабабгина қўлингиз қаламга бормас экан, дилга тинчлик бермай қўйган, уйқумизни бузган туйғулар биз, романнависларни ҳаётни янгитдан яратувчи исёнкорларга айлантормас экан, реал воқеликни тубдан ўзгартиришга қодир ижодкор бўлиш мумкин эмас. Менимча, бизни безовта қилаётган, илҳом бахш этаётган маслақ, некбин ва озод хаёллардан юз ўгирмай, юрагимизда биз билан бирга яшаган, қон-қонимизга сингиб кетган, баъзан неданлигини билмасак-да, ана ўшандай тўлқинларда “афзалроқ”, ишончлироқ ва қудратлироқ ёзиш мумкиндек туюлади. Зеро, зарурат бор экан, мафтункор, бироқ ниҳоятда машаққатли ва тушқунлик уруғлари сочилган, изтироблар тўла йўлга тушиш – роман ёзишни бошлаш керак.

Руҳиятидаги дарду аламларидан воз кечишга уринадиган, ўзларини у ёки бу мавзуларга урадиган ва бу юмуши жозибадор туюладиган ёзувчилар ҳаддан зиёд янглишадилар. Адабиётда ҳеч бир мавзу ўз ҳолича яхши ҳам, ёмон ҳам бўлолмайди. Ҳар қандай мавзу яхшиям бўлиши мумкин, ёмон ҳам, яна такрор айтаманки, бу нарса мавзуга боғлиқ эмас, балки мутлақ мавзунинг нимага айланишига боғлиқ. Негаки, форма моддийлашиб, яъни ифода услуби эвазига айнан романга айланган олган шакл асарни ўзига хос ёки сийқаси чиққан, салмоқли ёки саёз, мураккаб ёки жўн ҳолатга келтиради; шакл воқеага жон бахш этади, унинг мазмундор, ҳаққоний бўлишини таъминлайди, шунингдек, аксинча, қахрамонларни руҳсиз ва ўхшовсиз қўғирчоқ қилиб қўяди. Бу, назаримда, адабиётдаги истисносиз қоидалардан бири бўлса керак. Мавзулар ўз ҳолича романда ҳеч нимани белгиламайди, улар ёзувчи маҳорати билан яхши ҳам бўлиши мумкин, ёмон ҳам, мароқли бўлиши мумкин ёки зерикарли.

Ўйлашимча, ёш дўстим, суҳбатимизни шу нуқтада тўхтатсак бўлар. Саломат бўлинг!

USTOZ TARJIMONLAR BISOTIDAN

Сирожиддин АХМАД

ВЕНГРИЯДАГИ ЎЗБЕК ТАРЖИМОНИ

Венгер ва ўзбек халқи ўзаро қадим алоқаларга эга, илдизи бир-бирига туташ халқлардан ҳисобланади. Аммо жўғрофий жойлашув сабабли тиллар ва маданиятлар ҳам айрим ўзгаришларга юз тутган. Венгриялик кўпгина олимлар можар ва хунларнинг асл ватани Ўрта Осиё деб қарайдилар. Агар икки халқнинг афсоналари замирига боқилса, бунга шубҳа қолмайди. Биргина Венгрия саноат маҳсулотларига “Хунгария маҳсулоти” деган ёрликларнинг қўйилиши узок тарихий яқинликдан далолат беради.

Икки халқ ўртасидаги адабий алоқалар XIX асрнинг иккинчи ярмида бошланган десак, муболаға бўлмайди.

Туркистонга “Рашид афанди” номи билан дарвиш қиёфасида кириб келиб, юртимиз тарихини жиддий ўрганган шарқшунос Герман Вамбери (манбаларда Армин Вамбери ҳам дейилади. –С.А.) 1863 йилда Хивада Муҳаммадаминбек мадрасаси талабаси Мулла Исҳоқ билан танишади. Бу мулоқот кейинчалик дўстликка айланади. Йиллар ўтиб, Мулла Исҳоқ Г.Вамбери билан бирга сафарга чиқади. Улар Истанбулга келганларида Мулла Исҳоқ Вамберига Европани саёҳат қилиш орзуси ҳақида айтади. Шу боис Г.Вамбери уни ўзи билан Будапештга олиб кетади. Вамбери бир йиллик муддатга Лондонга кетган вақтда меҳмонга машхур венгер олимлари – Силаи Арон ҳамда Буденц Йозеф ғамхўрлик қилишади. Вамбери Лондондан қайтганда Мулла Исҳоқ венгерчани ўрганиб олган эди. Венгриялик олимларнинг фикрларига қараганда, Вамберининг таклифи билан Мулла Исҳоқ исмини Чигатой Исҳоқ деб ўзгартирган ва шу ном билан Венгрия Фанлар академияси Шарқшунослик кутубхонасида ишлаган.

Мулла Исоқ ҳаётининг сўнгги дамларида бир бева венгер аёли билан турмуш қуриб, Веленце шаҳарчасига кўчиб кетган ва 1892 йили 56 ёшида шу ерда вафот этган. Унинг қабртошига ҳақиқий исми Исҳоқ бўлишига қарамай, Мулла Содик деб ёзилган. Венгриялик олимлар унга таъриф беришар экан, “Мулла Содик ўрта Осиёлик бир мутасаввифдир”, дейишади.

Асли Тўрткўл шаҳридан бўлган Мулла Исҳоқ кутубхонада ишлаб турган пайтда кўпгина венгер шоирлари ижоди билан танишади. Шоир Арань Яношнинг “Ажойиб суйғун ҳикояти” каттагина шеъри унда зўр қизиқиш уйғотади ва уни венгерчадан ўзбек тилига таржима қилади. У мазкур таржимани эски ўзбек имлосида ҳам ёзиши мумкин эди, аммо

¹ Сирожиддин Аҳмад – санъатшунослик фанлари номзоди.

венгер олимлари эътиборини ўзбек тилига тортиш ва уларга ўқиш осон бўлиши учун шундай қилган деб ўйлаймиз. Шу ўринда, муаллиф ҳақида икки оғиз...

Доктор Шютё Линданинг маълумот беришича, Арань Янош 1817 йилда Надьсалонтада туғилган. Дебрецен шаҳридаги машҳур протестант коллежида ўқийди, сўнг шу ерда дарс беради. 1858 йили Венгрия Фанлар академиясининг аъзолигига сайланади. Арань Янош “Кургусал” ва “Тулчамбар” журналларининг асосчиси ҳисобланади. У бир қанча шеърлар, дostonлар (энг машҳури “Толди” трилогияси), балладалар ҳамда бадий таржималар муаллифидир. Венгер халқининг қадим ўтмиши ҳақидаги афсона – “Ажойиб суйғун ҳикояти” венгер адабиётида ўзига хос аҳамиятга эга.

Ўтган йил декабрь ойида “Қатағон қурбонлари хотираси” музейида Венгриянинг Ўзбекистондаги элчиси Петр Санто жаноблари билан учрашув бўлиб ўтди. Учрашув чоғида Г.Вамбери билан Мулла Исҳоқнинг дўстона муносабатига алоҳида назар ташланди. Элчи жаноблари венгриялик олимлар томонидан тайёрланиб, 2016 йилда Лакителек шаҳрида нашр этилган Мулла Исҳоқнинг венгерчадан таржима қилган “Ажойиб суйғуннинг ҳикоятлари” китобини музейга тақдим этди.

Китобда шеърнинг аслиятдаги матни, шунингдек, Мулла Исҳоқнинг венгер алифбосида тайёрлаган эски ўзбекча ҳамда машҳур туркшунос олим Давид Шомфаи Кара ҳозирги ўзбек тилида тайёрланган кирилл алифбосидаги матни берилган. Асар машҳур рассом ва археолог Дюла Ласло томонидан ажойиб тасвирлар билан безатилган. Китобга ёзувчи, Венгрия парламенти вице-спикери Лежак Шандор сўзбоши ёзган. Шунингдек, китобда шоир Арань Янош, рассом Дюла Ласло ва Мулла Исҳоқ ҳақида ихчам маълумотлар берилган, китоб муқовасида туркшунос олим Келемен Андрашнинг мулоҳазалари илова қилинган.

Журнал муштарийлари эътиборига ҳавола этилаётган куйидаги матн мазкур китобдан олинган. Ўйлаймизки, бу таржима Мулла Исҳоқнинг таржимонлик маҳорати ва ўзбек-венгер халқлари ўртасидаги мустаҳкам дўстлик ҳақида муайян тасаввур уйғотади.

Арань ЯНОШ

АЖОЙИБ СУЙЎУН¹ ҲИКОЯТИ

*Шохдан-шохга учади қушлар,
Оғиздан-оғизга боради сўзлар.
Гўрларнинг устига чиқади ўтлар,
Турар, сўз эшитиб, еридан полвонлар.*

*Энанинг ўғиллари чиқдилар овга,
Овларни қочириб тушдилар даштга.
Хунор, Можор деган икки полвондир,
Манротнинг ўғлидир икки биродар.*

¹ Суйғун (аслида “Суйкун”) – буғунинг бир тури.

Ҳар бири элик-элик одам олдилар,
 Яхшисини олиб, ёмонни қўйдилар.
 Ҳар бири у қадар яроғ олдилар,
 Яроғни кўрганлар ҳайрон қолдилар.
 Уларнинг зарбидан ов қоча билмади,
 Нечасини ўлдириб, нечасини йиқдилар.
 Нечасини тутолмай ортидан қувдилар,
 Бир суйғунни қувлаб-қувлаб юрдилар.
 Аччиқ денгиз ёниндаги даштга бордилар,
 Айиқ, бўри бўлса ҳам йўлдан озиптир,
 Унинг каби ёмон даштга бориптир.
 Аммо йўлбарс билан арслон оҳ урдилар,
 Оҳунинг садоси дашtdан ўтдилар,
 Сарик қоплон унда бола тугади,
 Ҳеч бир зот топмаса боласини еди.

Учади қушлар, чиқади сўзлар,
 Гўзал Энанинг икки ўғлидан.
 Яхши сайрар қушлар шохдан-шохга,
 Яхши-яхши сўзлар огиздан-огизга.

Энди қуёш ботар ерига борди,
 Қуёшининг шуъласи булутга урди.
 Кун бор вақтда суйғун қувлаб юрдилар,
 Кун ботгандан сўнг ҳеч бир нарса кўрмаслар.
 Кеч бўлган сўнг юра-юра келдилар,
 Қур сувни кўрдилар, унга тушдилар.
 Қур сувнинг ёнида яхши ўтлар бор эди,
 Яхши ўтлар кўриб, отлар ер эди.
 Айтади Хунор: “Тушайлик, – деб, –
 Роҳат этайлик, отларга сув бериб”.
 Можор сўз айтди: “Тонг отгандан сўнг
 Қайтайлик ҳаммамиз яна у ерга.
 Эй ботирлар, эй паҳлавонлар,
 Нечик кўрасиз бу ерларни?
 Кун ботади бу тарафда,
 Ҳайрон бўлдик бу ерларда”.
 Сўзлади паҳлавоннинг яна бириси:
 “Инонмайман кун қиблада ботди, деб
 Бу тоғлардан қизил шафақ кўрдим мен”.
 Оқар сувнинг ёқасига тушдилар,
 Отларга сув бериб, роҳат этдилар.
 Маслаҳат ҳаммаси бирдан:
 “Азонда кетайлик уйларимизга”.
 У эрта бўлди аёз тўполон,
 Кун шуъласи қизил бўлиб кўринди.
 Суйғун кетди кийик каби сақраб.

Сувнинг у ёнида кўрдилар уни.
 Учади қушлар, чиқади сўзлар,
 Гўзал Энанинг икки ўглидан.
 Яхши сайрар қушлар шохдан-шоҳга,
 Яхши-яхши сўзлар оғиздан-оғизга.
 Эй, йигитлар, яхши гайрат этинглар!
 У суйғунни гайрат билан тутинглар!
 Нечаси истаб, нечаси истамай,
 Кўп хаёллар билан кетди суйғунга.
 Қур сув деган сувга тушиб юздилар,
 Ёмон даштлар у тарафда бор эди.
 Ёмон чўлдир у даштларнинг ораси,
 На ўт бордир, на сув бордир у ерда.
 Ернинг юзи қалқиб бундай¹ кўринди,
 Шўр ерлар сув бўлиб тақир бўлинди.
 Булоқнинг сувларин ичиб бўлмайди,
 Гугурт² каби иссиқ у сувларнинг буғлари.
 Ёғлар чиқар булоқлардан қайнаб,
 Ҳам ёнади, ҳам оқади у ёғлар.
 Оқшом ёққан қоровулнинг ўтидек
 Эслаб-эслаб ҳар ёнга чарпиди.
 Ҳар оқшомда кўп хафа бўлдилар,
 “Суйғун тутмоқ не лозимдир?” – дедилар.
 “Не учунки кўп машаққат тортамин?
 Карбало даштидек ёмон даштларда”.
 Бўйла неча пушаймонлар этса ҳам,
 Тонг отган сўнг у суйғунга кетдилар.
 Ел учирган камалак каби қувдилар,
 Қарчиғай қушининг соясидек йипилдаб.

Учади қушлар, чиқади сўзлар,
 Гўзал Энанинг икки ўглидан.
 Яхши сайрар қушлар шохдан-шоҳга,
 Яхши-яхши сўзлар оғиздан-оғизга.

Дон лабида, ёмон даштда овоз этдилар,
 Овоз, шовқинлар Мейот денгизига етдилар.
 Уйма-уй, кўлларда ёмон ботқоқ бор эди,
 Машаққатлар тортиб ороларга ўтдилар.
 Бир ерларга келганда суйғун маълум бўлмади,
 Ё олдадир, ё ортда ҳаво бўғиқ бўлибдур.
 Кўзлар очиб-юмгунча йўқ бўлибдур, билмадик,
 Бундай зойиб бўлгандан булар ҳайрон бўлдилар.
 “Қув-қув суйғунни, не ердадир у суйғун?”
 Бири айтди: “Келинлар, бу ердадир у суйғун”.
 Бошқа бири айтдилар: “Бунда кўрдим суйғунни”.
 Яна бири айтдилар: “Ҳеч бир ерда кўрмадим”.
 Ҳар бир сойни, ҳар бир настини кўрдилар,
 Ҳар бутага найза, қилич урдилар.
 Каклик кўрқиб, калтакесаклар қочдилар,
 Аммо суйғун у ерларда йўқ турур.

¹ Бундай – аслида “бўлай”.

² Нашрга тайёрловчи Давид Шомфаи Кара “кибрит”ни гугурт деб берган.

Айтди Можор: “Не ерда юрибмиз?
 Йўллар қайда – олдиндами ё ортда?
 Фалак доим ҳар тарафга айланар,
 Энам, энам, меҳнат тортиб ўларсан!”
 Хунор айтди: “Энди бунда қолармиз,
 Манзил этиб бу ерларда бўлайлик.
 Инак каби ўтлар бор, асал каби сувлар бор,
 Оғочларнинг қавагида боллар томиб туриптур.
 Кўк сувларнинг ичида яхши рангли балиқ бор.
 Қизил рангли ҳайвондан яхши емак ясармиз,
 Сариқ ёйлар тарангдир, ўқларимиз илдамдир.
 Кўп шовқинлар этайлик, кўп ўлжалар топармиз”.

Учади қушлар, чиқади сўзлар,
 Гўзал Энанинг икки ўғлидан.
 Яхши сайрар қушлар шохдан-шоҳга,
 Яхши-яхши сўзлар огиздан-огизга.

Ўтира-ўтира безикиб, кўп хафалар бўлдилар,
 Балиқларни кўп олиб, кийикларни кўп тутиб.
 Бу нарсаларни еб кўп, бошқа нарсаларни истади,
 Бошқа нарсани топмайин даишт тарафга кетдилар,
 Ёмон тақир даишларда у ён-бу ён юрдилар.
 Тун ёртиси бўлганда бир сўз, овоз эшитди,
 Наққора, найнинг овозини булар, ҳамма эшитди.
 Овозлари унинг кўклар каби гуруллар,
 У тарафга юрганда пари қизларни кўрдилар.
 Кўп пари қизлар у ерда ўйин мажлисин қурибди,
 Тутун каби шейлардан¹ ёпилибдур чодирди.
 Бўйла чодир ичида вақтхушлик этдилар,
 Ҳаммалари қиз турур, ҳеч бир эркак йўқ турур.
 У қизлардек гўзал қиз бу дунёда йўқ турур,
 Беларнинг, Дулнинг қизлари улар.
 У ерларда бу қизлар парий ҳунарин ўрганар.
 Энг яхшидир икки қиз, Дул подшоҳнинг қизидир,
 Ўн иккиси бу қизнинг Белар шоҳнинг қизидир.
 Ҳаммалари бу қизнинг юз иккидир ҳисоби,
 Пари бўлмогин истаб бўйла ҳунар этарлар.
 Кўп машаққат ишдир ночор эркак ўлдирмоқ.
 Кўп ноз билан, ғамза билан суюнтирмоқ,
 Ўзларини суюндурур, бошқаларни севмаслар.
 Хунар ўрганар бўйла ажойиб
 Кўнгуллар синдирур бўйла гаройиб.
 Ҳар оқшомда “Не ўргандинг?” дедилар,
 Улардан сўнг хушвақтчилик этарлар.

Учади қушлар, чиқади сўзлар,
 Гўзал Энанинг икки ўғлидан.
 Яхши сайрар қушлар шохдан-шоҳга,
 Яхши-яхши сўзлар огиздан-огизга.
 Бир овозни эшитиб кетди шимол тарафга,
 Оқшом қоронғусинда ёруғ тарафга юрди.

¹ Шейлар – нарса маъносида келган.

Кўп эҳтиёт этиб, пинҳон ердан кетди,
 Камалакни тутмоққа кўп усуллар керакдир.
 Можсор айтди: “Оға, найнинг овози
 Вужудимга пайдо этди қисқлик?”
 Хунор айтди: “Юрак-бағрим қон бўлди.
 Қизларнинг юришини бўйла кўргандан,
 Эй, йигитлар, бу қизларнинг олдига!
 Ҳар бирингиз бир-бирдан қучоқланг!
 Хотин этиб, ўзларингга олинглар.
 Шамоллар йўқ этар изларимизни!”
 Отларни кўп қистаб тепангни урди,
 Юганни бўш қўйиб, кўп чобук кетди.
 Қизларни ўртага олиб йигитлар
 Ҳамма қизлар ўртада ҳам қучоқда бўлдилар...¹

Учади қушлар, чиқади сўзлар,
 Гўзал Энанинг икки ўғлидан.
 Яхши сайрар қушлар шохдан-шохга,
 Яхши-яхши сўзлар огиздан-огизга.

Энг яхшиси қизларнинг Дул подшоҳининг қизлари,
 Хунор билан Можсорнинг хотинлари бўлади.
 У йигитнинг ҳаммаси юз йигитдир ҳисоби,
 Ҳар бирлари бир-бирдан у қизларни олади.
 Такаббур у қизлар бўйинларини урдилар,
 Хотин бўлиб бу қизлар кийналарин кечирди.
 Истамади бу қизлар уйларига кетмоқни,
 Эри билан дўст бўлиб, болалари бўлдилар.
 Кўл ичида оролга кўп олишиди бу қизлар,
 Чодирлари буларнинг яхши уйдек бўлдилар.
 Ётоқлари буларнинг яхши ердек бўлдилар,
 Бошқа ерга кетмоқни булар қабул этмади.
 Манглайлари бир қориш², ботир ўғил туғдилар,
 Яхши қизлар туғдилар париларнинг қизидек.
 Бир қувватли тўрадан яхши зурриёт қолдилар,
 Гўзал қизлар қолдилар энасининг ерига.
 Ботир-ботир ўғуллар ҳар биридан иккиси,
 Тўрт ўғуллар бўлдилар икки буюк вазирдан.
 Ҳар бирини буларнинг бош эгдилар тўралар,
 Бу одамлар куллиси юзда саккиз бўлдилар.
 Хунордан бўлган болалар ҳун тоифа бўлдилар,
 Можсордан бўлган болалар можсор тоифа бўлдилар.
 Булардан бўлган зурриётлар кўп жамоат бўлдилар,
 Булар кўп халқ бўлгандан у оролга сизмади.
 Скиф халқининг ерига булар келиб ёйилди,
 Скиф халқининг ерлари Дул подшоҳга мулк бўлди.
 Иккингиизнинг исмингиз у замондан ҳам бери,
 Учадилар огизга хабарлардан-хабарлар.

¹ Шу ерда Мулла Исҳоқ 12 сатрни таржима қилмай қолдирган.

² Қориш – қарич.

SHARQ va G'ARB HIKMATI

Қиёмиддин НАЗАРОВ¹

ШАРҚ ВА ҒАРБ – ИЛДИЗЛАРИ ТУТАШ МАЪВОЛАР

Шарқ ва Ғарб, уларнинг ўхшашлиги ва фарқлари ҳақида кўп ва хўп ёзилган. Бундан кейин ҳам ёзилишига шубҳа йўқ. Афсуски, барбод бўлганига бир авлод умридан камроқ вақт ўтган собиқ Совет иттифоқи турли соҳалар каби, бу борада ҳам кўплаб қинғирликлар, хато ва чалкашликларни қолдириб кетди. Бошқа йўналишлардан кўра, бу фалсафада аниқ-тиниқ намоён бўлади.

Гарчанд умуминсонийликка даъво қилса-да, ўша давр фалсафасида европамарказчилик, бир томонлама ғарбчилик устуворлик қилгани маълум. Бундай қарашлар билан яхлит тизим бўлган фалсафанинг умуминсоний моҳиятини тўғри тушуниб, унинг таркибий қисмлари диалектикасини холисона англаб бўлмаслиги шубҳасиз. Шарқ ва Ғарбга хосликлар, улар орасидаги умумийликни англашда ҳам шундай.

Бир томонламалик ғайриилмийликка, аллақандай "...изм"ларга, қайсидир томонни мутлақлаштиришга сабаб бўлиши аниқ. Масалан, ҳозиргача ҳам Шарқни, нафақат оддийгина географик ҳудуд маъносида, балки Ер юзининг бу қисмида яшайдиган халқлар ва мамлакатларга тегишли хислат ва хусусиятлар мажмуи сифатида ҳам хилма-хил тавсифлаш, турлича тушуниш ҳоллари мавжуд. Бу борада жамият тарихини ўрганиш шуни кўрсатадики, инсониятнинг илк ўтмишида шаклланган биринчи моддий ва маънавий маданият масканлари Шарқда шаклланган ва инсониятнинг кейинги тараққиёти учун замин тайёрлаб берган, деган қарашлар, бундай фикрларни мутлақлаштиришга интилишлар ҳам бор. Илм-фанда бундай ғоялар асосида пайдо бўлган турли таълимотлар, "Осиёцентризм" каби йўналишлар билан бирга, уларни мутлақо рад қилувчи ёки улардан фарқ қиладиган фикр ва қарашлар, жумладан, "Европацентризм"га асосланган хилма-хил назариялар ҳам шаклланган.

Маълумки, кўплаб алломалар, етук файласуфлар Ер юзининг бу икки қутбида яшовчи халқларнинг илдизлари бирлиги, улар ўртасида муштараклик мавжудлиги ҳақида такрор ва такрор фикрлар айтганлар. Хусусан, Ғарб тафаккури қадимги Шарқ табиий-илмий ютуқлари билан алоқада шаклланган, унинг ривожига Миср, Ҳиндистон, Хитой, Марказий Осиёда милoddан аввалги даврларда вужудга келган

¹ Қиёмиддин Назаров – фалсафа фанлари доктори, профессор.

билимлар ва фалсафий қарашлар муҳим аҳамият касб этган. Бундай ўзаро боғлиқлик ҳақидаги фикрлар Гомер, Геродот ва Плутарх каби антик давр алломалари асарларида баён қилинган.

Бу ҳақда юртимизда яшаган алломалар ҳам кўплаб фикр ва хулосаларни баён қилганлар, хилма-хил далиллар ва мисоллар келтирганлар. Масалан, Беруний бобомиз машҳур “Ҳиндистон” асарида, ана шундай ҳолатлар тўғрисида гапирар экан, хиндлар ва юнонларнинг энг қадимги даврдаги тафаккури ва яшаш тарзи бир хил бўлгани, аммо кейинроқ хиндлар дин ва маъбудларни яратиб, ўзларини итоат этишга маҳкум қилганлари, юнонлар эса фалсафани яратиб, инсониятни ҳикматларга таяниб ва қонунларга бўйсуниб яшашга ўргатганлари ҳақида ёзгани бежиз эмас. Унингча, “...юнонлар ўз файласуфлари сабабли хиндлардан устунлик қиладилар. Уларнинг файласуфлари фақатгина авом халқи учун эмас, балки юқори табақалар учун ҳам усул ва қоидалар ишлаб чиққанлар. Чунки юқори табақалар текшириш ва фикр юритиш иши билан, хавф-хатардан тинчиса, авом халқ эса меҳнат ва турли кўнгилтинчитарликлар билан машғул бўлади”¹. Қизиғи шундаки, деб таъкидлайди аллома, кейинроқ хиндларнинг ўзлари кимларнидир акс эттирадиган бутларга ва санамларга сиғиниб яшашга одатланганлари каби, юнонлар ҳам ўзлари кашф этган қонунларга, тўғрироғи, қонун эгаларига бўйсуниб яшашга мажбур бўлганлар.

Шарқ ва Ғарб ҳикматларининг бир-бирига таъсирини зардуштийлик динининг асосчиси, файласуф, шоир, дунёда яккахудолик (монотеизм) ни тарғиб этган Зардўшт ғояларининг Ер юзининг ҳар икки қисмига кенг тарқалганида ҳам яққол кўриш мумкин. Унинг туғилган вақти тўғрисида бир-бирига зид фикрлар мавжуд. Абу Райҳон Беруний Зардўштни македониялик жаҳонгир Искандардан 258 йил олдин дунёга келган, деган фикрни айтади. Баъзи тадқиқотчилар, айниқса, “Авесто”нинг Готлар қисмини, унинг тили ва келтирилган тарихий даврларини чуқур таҳлил қилган олимлар Зардўшт милоддан аввалги VIII асрда яшаб ижод этган ва шу аср охирлари ёки янги аср бошларида вафот этган, деган хулосага келганлар.

Маълумки, Зардўшт яшаган йилларда Арйошайона (тарихда “Катта Хоразм” давлати деб ҳам юритилади) давлатининг инқирози бошланган эди. Дастлаб Арйошайона давлатидан Шимолий Афғонистондаги Бахтар (Авестода “Бахди”) ўлкаси ажралиб чиқади ва ўзини мустақил давлат деб эълон қилади. Зардўшт унинг ҳукмдори Гуштасп (Виштасп) саройига бориб, кароматлар кўрсатади ва уларга ўз эътиқодини қабул қилдиради. Гуштасп иродаси билан Зардўшт томонидан ижод этилган мадҳиялар (кейинчалик бу тўплам “Авесто”нинг готлар қисми деб атала бошланди) кейинчалик шогирдлари томонидан тўпланиб, бир китоб шаклига келтирилди. Зардўшт етмиш етти ёшида ўзи томонидан тарҳи чизилган марказий ибодатхона (оташкада)нинг очилиш маросимида Турон ҳукмдори Аржасп буйруғи билан Братар Вахш томонидан ўлдирилади.

Шарқ тарихининг ана шу талотўп даври ва Зардўштининг ўз эътиқоди йўлида ўлдирилиши мисоли Ғарбда муайян акс садо берган.

¹ Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. 2-жилд. Ҳиндистон. –Т.: Фан, 1968. 35–36-бетлар.

Хусусан, Сукротнинг суд қилиниши ва ҳалок бўлиши билан боғлиқ воқеалар кейинчалик унинг шогирдлари Платон ва Критий томонидан Зардўшт фожиасига қиёсланган. Ушбу олимлар уларнинг иккаласи ҳам ўз эътиқодидан қайтмагани, аслида улкан файласуфлар бўлгани ва баъзи олчоқларнинг қутқуси билан ҳалок этилганини алоҳида таъкидлаганлар. Платон Сукрот ҳалок этилган йилларни “Афина демократияси олтин даври”нинг таназулга учраган, кўплаб олчоқлар демократия тамойилларини сийқалаштириб, ўз манфаатлари йўлида ишлата бошлашдан ор қилмайдиган даврга айлангани учун танқид қилган. Шунинг учун ҳам, баъзилар уни ҳалигача демократиянинг антик замондаги энг катта душмани ва энг иқтидорли танқидчиси, деб ҳисоблайдилар.

Беруний бобомиз ҳам “Ҳиндистон” асарида Сукротни эътиқодидан қайтмагани учун ҳалок бўлган аллома сифатида алоҳида тилга олади. Бу ҳақда асарда куйидагича таъкидлаган: “Ўшандай файласуфларнинг бири Сукрот эди. Сукрот ўз халқи оммасининг санамларга ибодат қилишига қаршилик кўрсатиб, тилда бўлса ҳам, сайёраларни худо деб аташдан бош тортди. Шунинг учун Афинанинг ўн икки қозисидан ўн биттаси бир овоздан унинг ўлдирилишига фатво бердилар. Сукрот эса ҳақ йўлдан қайтмаганича ўлиб кетди”¹.

Муҳими шундаки, Зардўшт номи Қадимги Юнонистонда Гераклит, Сукрот ва Платонлар яшаган даврда (мил. ав. VI–IV асрлар) анча машҳур бўлган. Қадимги дунёнинг таниқли олими лаертлик Диоген фикрича, Зардўшт таълимотини Сукрот яхши билган, Платон ва унинг шогирдлари эса Зардўшт номини худди ўзларининг тутинган отасидек улуғлаганлар, Платоннинг баъзи издошлари уни тафаккури кенглиги ва билими чуқурлиги нуқтаи назаридан Зардўштга қиёслаганлар.

Зардўштнинг “Ҳамма учун умумий бўлган бу коинотни худолардан ҳеч ким ва одамлардан ҳам ҳеч ким яратмаган, балки у доимий меъёрий тарзда алангаланадиган, меъёрий тарзда ўчадиган абадий барҳаёт олов бўлиб, ҳозир ҳам, бундан кейин ҳам шундай олов бўлиб қолаверади”, деган сўзлари Гераклит (мил. ав. 544–480) томонидан такрорланган ва бу Ғарбда катта эътирофга сазавор бўлган. Қизиғи шундаки, Ғарбда ном қозонган кўплаб фалсафа тарихчилари ушбу фикрни асосан Гераклитга нисбат бериб келганлар, фақат буни қадимда Диоген, янги замонда Сартон ва Конрад каби тадқиқотчиларгина тан олганлар, холос.

Зардўшт таълимотига кўра, оламда ўзгармас нарса йўқ. Ҳаракат бутун табиатнинг ҳодисаларига хос бўлиб, алоқа ва ўзаро таъсирлар бениҳоя чирмашиб кетган. Бу жараёнда ҳеч нарса ҳаракатсиз ва ўзгаришсиз қолмайди. Ушбу таълимотда кишилик жамияти 12 минг йил умр кўриши башорат қилинган ва у даврларга бўлинган: Ахура Мазда (олтин) даври Қаюмарс (Говмард, Гоптшоҳ)дан бошланиб, Йима Вивахванд ҳукмронлигининг охириги йилларигача давом этган. Ҳурмуз даври ижтимоий адолат тўла тикланган замонлар бўлиб, бу даврда одамлар туғилади, лекин ўлим бўлмайди, деб ҳисобланади. Мазкур давр Йима Вивахванд (Жамшид) кибр-ҳавога берилиб, ўзини худо ўрнига қўйиб, одамлар ўзига сажда қилиши ва сигир гўштини

¹ Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. 2-жилд. Ҳиндистон. –Т.: Фан, 1968. 35–36-бетлар.

ейишни буюрганидан кейин Аҳриман таъсирига мубтало бўлгунча давом этади. Ахура Мазда Жамшидни абадий умр кўриш ҳуқуқидан маҳрум қилади. Аҳриман даври адолатсизликларга тўла бўлиб, Ахура Мазда даврига тенг – уч минг йил давом этади.

Зардўшт замонидан Ахура Мазда ва Аҳриман ўртасида ҳаёт-мамот кураши бошланиб, у ҳам уч минг йил давом этади. Зардушт ўлиmidан сўнг уч минг йил ўтганидан кейин фаровонлик (Ахура Мазда) даври келиши ва уч минг йил давом этиши башорат қилинади ва ҳ.к. Зардўшт ер, сув, ҳаво, оловни мавжудликнинг тўртта асоси сифатида улуғлайди. Унинг бу таълимоти юнон алломалари Фалес, Анаксимен, Анаксимандр, Гераклитнинг фалсафий таълимотларига таъсир кўрсатган. Шунингдек, Сукрот ва Афлотун, Арасту фалсафасидаги борликнинг тўрт асоси (ер, сув, ҳаво, олов) тўғрисидаги таълимотнинг шаклланишига ҳам Зардўшт ғояларининг катта таъсирини сезиш мумкин.

Ушбу таъсир остидаги Гераклит фикрича, оламнинг ҳаёти замонда чексиз бўлган жаҳон ёнғини даврларига бўлинади, унинг натижасида олам ҳалок бўлади ва янгидан туғилади. Бундай даврий айланишлар 11 минг йилни ташкил қилади. “Меъёрий аланга айланадиган ва меъёрий ўчадиган” коинот замонда чексиз бўлса ҳамки, маконда чегараланган. Файласуф олов элементининг ерга, сувга, ҳавога айланиши ва яна аслига қайтиши жараёнини таҳлил этар экан, оламнинг абадий ҳаракатда, ўзгаришда эканлигини таъкидлайди.

Гераклит олов элементини оламнинг пайдо бўлиши, ҳаракати ва ўзгаришининг асоси қилиб олиб, ўзининг фалсафаси учун мустаҳкам замин тайёрлайди ва асосан, куйидаги фикрларни илгари суради: 1) ҳамма нарсалар узлуксиз ўзгариш ҳолатида бўлади; 2) ўзгаришлар доимий, ўзгармас қонун – логос асосида рўй беради; 3) бу қонун қарама-қаршилиқларнинг ўзаро таъсирини ўз ичига олади. Гераклитнинг содда, лекин айна пайтда диалектик қарашига кўра, ҳамма нарса мавжуддир, айна замонда мавжуд эмасдир, чунки ҳамма нарса оқиб туради, ҳамма нарса ўзгариб туради, ҳамма нарса доимий пайдо бўлиш ва йўқолиш жараёнидадир.

Иккала таълимотда ҳам олов асосий омил, оламдаги ҳамма нарса ҳаракат қилади, ўзгаради, пайдо бўлади ва йўқолади, янги-янги шаклларда намоён бўлади, деган талқин устуворлик қилади.

Ушбу мисолдан кўринадикки, қадимги юнон фалсафасининг асосчиси ва Зардўшт таълимотини ўз ҳудудига ёйишни бошлаган Фалес замонларидан олов ва унинг муқаддаслиги ҳақидаги ғоялар, маъжусийлик анъаналари жуда қадим даврлардаёқ эллинизм фалсафаси ва эллинлар тафаккурининг таркибий қисмига айланган эди. Бу ҳол қарийб минг йилдан ортиқроқ, яъни милоднинг IV асри охирларига-ча давом этди ва Афина иттифоқи ҳамда Рим империясидаги антик фалсафий анъаналар асосида шаклланган давлат тузуми ва бошқарув тизимига салмоқли таъсир кўрсатди.

Гераклит, Эпикур, Демокрит, Сукрот ва стоиклар, Пифагор ва пифагорчилар, Платон ва платончиларнинг фалсафий тизимларида, Арасту ва унинг издошлари ижодида илгари сурилган бундай фикрлар, қайта ишланган тарзда, Рим даври фалсафасининг йирик намояндалари Сенека, Марк Аврелий (161–180 йилларда Рим императори), Тит Лу-

крений Кар ва бошқаларнинг асарларида ўз ифодасини топди.

Милоднинг I асрида Рим империяси эллин оламининг деярли ҳамма қисмини ўз таркибига қўшиб олди, йирик империя шаклланди. Кейинги асрлар давомида бу йирик давлатни идора этишнинг осон ва қулай воситасини излаётган император ҳокимияти ҳам, ўз навбатида, империянинг жами халқи учун умумий бўлган янги жаҳон динига эҳтиёж сезаётган эди.

Шу тариха, аста-секин христианликнинг давлат мафкурасига айланиши бошланди, у асосидаги империял дунёқараш шаклланиши учун имконият очилди. IV асрга келиб эса, ўша пайтгача христианликни давлат миқёсида қувғин қилиш анъанаси ўрнига, уни фаол қўллаб-қувватлашга ўтилди. Император Константин (285–337) 312 йилда христианликни Рим империясининг давлат динига айланишини бошлаб берган Милан эдиктини эълон қилди. У 325 йилда мутлақ ҳукмронликни қўлга киритгач, бутун Рим империясида христианликнинг эркинлиги, мамлакатдаги бошқа динлар билан тенглигини таъминлади.

Император Юлиан (332–363) охирги марта Римнинг миллий динини “таъмирлаш”га ҳаракат қилиб кўрди ва шунинг учун христианлар уни “муртад” деб эълон қилдилар ҳамда ҳозиргача лаънатлаб келадилар. Юлианнинг ҳаракати муваффақиятсиз тугагач, христианлик Рим империясида ягона давлат дини мақомини эгаллади. Император Феодосий 391 йилда “маъжусий” ибодатларни тақиқловчи эдикт чикарди.

Шу вақтдан бошлаб бошқа динларга нисбатан кенг қўламли кураш олиб борилди. Александриядаги бой кутубхонага эга бўлган Серапс ибодатхонаси яқсон қилинди. Феодосийнинг ворислари даврида Римдаги маъжусийларнинг қохинлари йўқотилди, римликларнинг диний ва миллий ифтихори бўлган Сивиллин китоблари ёқиб юборилди. Бенедикт (480–543) эса, маъжусийларнинг Кассин тоғида жойлашган охирги қадамжоси ҳисобланган Аполлон ибодатхонасини йўқотди ва бу ерда христиан монастирини бунёд этди.

Император Юстиниан (482–565) буйруғига биноан 529 йилда Афинадаги антик илмий-фалсафий ва миллий-маданий меросни тарғиб қилувчи марказ ҳисобланган олий мактаб ҳамда бўлинмаларининг ёпилиши Рим империяси ҳудудида Зардўшт фалсафаси таъсирини ўзида сақлаб келаётган маъжусийларнинг тамомила бартараф этилишига йўл очди. Шундан кейин Рим империяси ҳудудида христианликдан бошқа ҳеч қандай дин қолмади. Христианлик давлат мафкурасига ва жамиятдаги энг устувор ақидалар мажмуига айланди. Энди империя ҳам, императорлик тизими ҳам керак бўлмай қолди ва бу улкан ҳудуд эътиқод умумийлиги воситасида идора қилина бошлади. Сал ўтмай бутун империя ҳудудини ақидапарастлик ғоялари эгаллади, маънавий ҳаёт ҳам ана шу мафкурага тўла-тўқис бўйсундирилди. Узок вақт Европа жаҳолат ва ғафлат уйқусига чўмди.

Юстиниан қарори амалга ошганидан кейин бу жойда мумтоз фалсафага ўрин қолмади. Яшаш ва ижод қилиш имконини йўқотган файласуфлар, олимлардан 700 га яқини Шарққа, Марказий Осиёга, хусусан, Эронга йўл олдилар. Сал ўтмай улар бутун Араб халифалиги ҳудуди ва Марказий Осиёда гуркираган маданий-маънавий тараққиёт

окимига қўшилиб кетдилар. Европанинг таназзул ва ақидапарастлик ботқоғига ботиши билан боғлиқ жараёнлар Уйғониш давригача давом этди. Шарқда жон сақлаган ва омон қолган, аллома боболаримиз хизматлари туфайли бойиган ва янгиланган Ғарб ҳикматлари яна Ғарбга, ўзи шаклланган ҳудудга қайтиши ва жаҳон маданияти хазинасидан муносиб ўрин эгаллаши учун яна бир неча асрлар керак бўлди.

Ўрта асрлар, айниқса Уйғониш давридан бошлаб, Ғарб мамлакатлари ва халқлари инсоният тараққиётининг олди қаторига чиқа бошлади ва улкан кашфиётлар, географик янгиликлар даври бошланди. Шарқ ва шарқ халқлари бу борадаги изланишларга нишон бўлди ва кўпдан-кўп жараёнларни бошидан кечирди. Атоқли ёзувчи Марк Твеннинг шуни назарда тутган фикрларидан бири ушбу масаланинг моҳиятини яққол ифодалайди. Унингча, қадим замонлардан бошлаб Шарқ Ғарбнинг диққатини муттасил ўзига жалб этган ва ғарбликлар асрлар давомида Шарқ томон океанлар, тоғлар ёки чўллар орқали йўл қидирганлар, унинг бирор жойи ёки хислатини топганларида, буни кашфиёт деб атаганлар.

Агар Ғарб ана шундай кашфиёт ва антиқа ҳисобланган Шарқни қандай бўлса, шундайлигича қабул қилганида, уни ўз андозалари асосида ўзгартиришга ва унга ўз тамойилларини тикиштиришга ҳаракат қилмаганида эди, Шарқ ва Ғарб муаммоси ҳеч қачон юзага келмас эди. Бу жихатдан, ушбу масаланинг моҳиятини, деб давом этади адиб, куйидаги ҳазиломуз фикр қанчалик аниқ ифодалашини англаш кийин эмас: “Сўнгсиз океанда адашиб қолган Колумб, туманлар орасидан Американи пайқаб қолгани ва уни кашф этгани жуда яхши бўлган, албатта. Лекин буюк денгизчи, ўша куюқ туманлар туфайли, Американи пайқамай ўтиб кетганида ва уни кашф қилмаганида, ундан ҳам яхшироқ бўлар эди”.

Гарчанд, машҳур ёзувчининг бу фикри айтилганидан буён ўнлаб йиллар ўтган бўлса-да, масаланинг моҳияти ўзгармаган. Бу борадаги жараёнлар кўлами, маъно-мазмуни ва ушбу йўналишдаги мақсад-муддаолар умуминсоният, Ғарб ва Шарқ халқлари тафаккурини белгилаб, уларнинг ҳаёти ва фаолияти, турмуш тарзи ва мавжуд давлатлар сиёсатида турлича шаклда намоён бўлиши давом этмоқда.

Аслида, “Шарқ ҳикмати” мазкур ҳудуд фарзандлари, шу ерда яшаётган кишилар фалсафий тафаккури учун замин ҳисобланадиган ҳамда умумий маконда вужудга келган ва асрлар давомида такомиллашиб борган тушунчадир. Ушбу тушунча қотиб қолган, бирор-бир киши ёки ижтимоий субъект томонидан, муайян ҳужжат ёки қонунда белгилаб қўйилган қоида, мутлақ ўзгармас қонунлар мажмуи ва ўз қобилигига ўралиб қолган биқик ҳодисани англамайди. Балки, у бутун Ер юзининг бошқа минтақа ва ҳудудлари билан доимий алоқада бўлган Шарқдаги давлатлар ва миллатларнинг дунё халқлари ва жаҳон цивилизацияси тарихий тараққиёти жараёнида шаклланган ва муттасил янгилиниб бораётган, умуминсоний тушунча ва тамойилларни ижодий ўзлаштириб, бойиб ва ўзгариб турадиган умумий тафаккури ва ҳаёт тарзининг маънавий асосларини ифодалайди.

Шу билан бирга, у бир томондан, бутун жаҳон фалсафий

тафаккури ва умуминсоний тамойилларнинг энг муҳим жиҳатларини ўзида акс эттирадиган умумий атама, иккинчи томондан эса, турли минтақаларда яшайдиган кўп сонли халқларга хос миллий хусусият ва этник омиллар ранг-баранглигини ифодалайдиган ижтимоий тушунча сифатида ҳам намоён бўлади. Масалан, Шарқ тафаккурининг мевалари ҳисобланадиган, асосан бир заминда ва энг қадимги замонда пайдо бўлган иудаизм ва христианлик, ҳиндуизм ва буддизм, улар билан ёнма-ён ҳудудларда шаклланган синтоизм ҳамда нисбатан кейинроқ вужудга келган исломнинг умумий диний-илоҳий тушунча ва тамойиллари бўлгани каби, ҳар бирининг хусусий жиҳатлари ҳам борлигини инкор қилиб бўлмайди. Асрлар давомида шаклланиб ҳамда сайқалланиб борган бу жиҳатлар билан боғлиқ миллий хусусиятлар, ҳар бир халқ ва минтақаларга хос урф-одатлар, анъаналар, турмуш тарзи ва ҳаёт кечириш тамойиллари ҳам Шарқ тафаккурининг ранг-баранглиги ва ўзига хосликлари мавжудлигини таъминлаб турадиган ҳаётий, тарихий-ижтимоий омил эканлиги маълум.

Тарихий тараққиёт жараёнида кузатилган хосса ва аломатларга асосланиладиган бўлса, Шарқ тафаккурида исёнкорлик майллари ва инкилобий ғоялар ҳамда индивидуализм ва эгоизм эмас, балки барқарор тараққиётга мойиллик ва жамоавийликка хос жиҳатлар, бағрикенглик ва ҳамжиҳатлик тушунчалари устуворлик қилади. Кўплаб мутахассислар қайд қиладиган бундай ўзига хосликни мутлақлаштириш, ундан истисно ҳолатлар ҳеч қачон бўлмайди, дейиш ҳақиқатни тўла-тўқис акс эттирмайди, албатта. Лекин юкорида қайд қилинган ва Ғарб тафаккурида устувор бўлган хусусиятлар ва майллардан муайян даражада фарқ қиладиган шарқоналикнинг мавжудлигини, унинг бугунги кунда ҳам ўзига хос тарзда намоён бўлаётганини, Шарқ халқларининг тарихий шаклланган анъаналари ва ҳаёт тарзига асосиз аралашиларнинг мутлақо кутилмаган ва салбий натижаларга олиб келиши мумкинлигини инкор этиб бўлмайди. Бу эса, ўз навбатида, Афғонистон ва Ироқ, кўплаб араб давлатларидаги бугунги жараёнларнинг бошқа кўплаб сабаблари борлиги билан бирга, Шарққа хос жиҳатларга эътибор бермаслик, шарқона кадрятларни атайлаб йўқотиш учун бўлаётган хатти-ҳаракатлар ёки уларга нисбатан беписандликнинг қандай аянчли оқибатларга олиб келиши мумкинлигини кўрсатади.

Хуллас, Шарқ ва Ғарб фалсафий тафаккури “Авесто” замонларидан собиқ Совет Иттифоқи даврида қатағон қилинган жадидлар фалсафасигача, Зардўшт ва Гаутама Будда яшаган асрлардан бугунги замон эврилишларигача мураккаб тараққиёт йўлини босиб ўтди. Қарийб уч минг йилни қамраб олган бу даврда инсоният ва миллатлар тарихида ниҳоятда катта аҳамият касб этган фалсафий ғоя ва таълимотлар яратилди. Номи абадиятга дахлдор мутафаккирлар яшаб, ижод қилдилар, турли-туман фалсафий йўналишлар, оқим ва мактаблар вужудга келди.

Зардўшт ва Будда, Исо ва Муҳаммад (с.а.в.) номи билан боғлиқ таълимотлар миллий ёки дунё динларига айланиб, инсоният ҳаётининг таркибий қисми бўлиб қолди. Суқрот ва Афлотун, Конфуций ва Арасту, Бухорий ва Термизий, Беруний ва Ибн Сино, Ғаззолий ва

Ибн Рушд, Алишер Навоий ва Данте, Гегель ва Маҳатма Ганди каби буюк мутафаккирлар инсоният тараққиётига улкан таъсир кўрсатган назария ва таълимотлар яратдилар.

Ўтган даврда эзгулик ва адолатга хизмат қилган бунёдкор ғоялар билан бирга, халқлар ва миллатларни қабоҳат ва жаҳолат томон бошлаган бузғунчи, ақидапарастлик мафкуралари ҳам шаклланди. Улар инсонлар бошига чексиз кулфатлар келтирди, жамиятни бузиб, кўпдан-кўп талофатларга сабаб бўлди. Зардушт ва Сукрот, Мансур Халлож ва Жордано Бруно каби буюк алломалар ана шундай жаҳолатнинг қурбони бўлдилар. Насимий ва Бобораҳим Машраб, Бехбудий ва Фитрат сингари хур фикрли зотлар қатл этилди.

Биз Шарқ ва Ғарб тарихининг қисқа таҳлили жараёнида токи дунёда тараққиётга интилиш, бунёдкорлик ҳисси бор экан, жамиятда илғор ғоялар туғилаверади. Бузғунчи ғояларнинг вужудга келишига эса вайронкор интилишлар сабаб бўлади. Шундай экан, уларга қарши курашга тайёр туриш, яъни доимо хушёр ва огоҳ бўлиб яшамоқ ҳаётнинг зарурияти бўлиб қолаверади, деган фикрнинг ҳаёт ҳақиқати эканига амин бўлдик. Бу борада бугунги давр олдимизга қўяётган ўта долзарб вазифалар, ечимини кутаётган муаммолар талайгина. Ушбу йўналишда Шарқ ва Ғарб ҳикматлари тарихини ўрганишдан мақсад инсониятнинг бу соҳадаги мероси билан янада яхшироқ танишиш, турли муаммолар ажодларимиз томонидан қай йўсинда, қандай воситалар орқали ҳал этилганлигини таҳлил қилишдир.

Ушбу тарихнинг сохта, турли-туман “измлар”га асосланган йўл-йўриқлари, собиқ Совет Иттифокига хос сиёсий шиорлар, қуруқ чақириклар асосидаги таҳлилнинг бугунги бунёдкор фаолиятга ижобий таъсир кўрсатмаслиги тажрибадан маълум. Мақсадимиз озод ва обод Ватан яратишдан иборат экан, биз эзгу ғоялар, унинг негизидаги ижобий фаолият асосида яшаш ва ишлашимиз лозим. Бу ғоялар замирида халқимизнинг ўзлигини англаши ётади. Ҳаққоний тарихни билмасдан туриб эса ўзликни англаш мумкин эмас. Ўзлигини англаган халқгина жамиятни янгилашга, туб ислохотларни амалга оширишга қодирдир.

Ҳикматлар тарихини ўрганишдан яна бир мақсад Шарқ ва Ғарб алломаларини турли гуруҳларга, қарама-қарши оқимларга бўлмасдан, уларнинг келажак авлод учун қолдирган салмоқли мероси, ижобий ишлари, қолаверса, умумжаҳон цивилизациясига қўшган ҳиссаларни ҳаққоний кўрсатишдир. Бу каби хайрли ишлар ўз моҳияти жиҳатидан халқларни яқинлаштиришга, уларни ҳамжиҳат этишга хизмат қилади. Бу эса, ўз навбатида, жаҳон фалсафий-тарихий жараёнини холисона, объектив тарзда тадқиқ этишга, миллатлар ва халқларни бир-бирига янада яқинлаштиришга, ҳамжиҳатликни юқори поғонага кўтаришга ёрдам беради.

Бу мақсадга эришиш эски “изм”чилик иллатларидан, муайян фалсафий йўналишларнинг мутлақ ҳақиқатни ўзининг ягона мақоми деб даъво қилишидан, гўёки фақат, материализм илм-фанга ҳамоҳанг, идеализм эса унга тубдан зид, деган ғайрифалсафий мушоҳадалардан воз кечишни тақозо қилади. Бундай методологик бирёкламаликдан халос бўлиш жаҳон фалсафий жараёни тарихини холисона, ҳаққоний таҳлил этиш имконини беради.

Мустақил Ўзбекистон – Шарқ мамлакатларидан бири ва шу сабабли шарқоналик, шарқона тафаккурнинг умумий жиҳатлари ва ўзига хос хусусиятлари халқимизнинг қон-қонига, турмуш тарзи ва ҳаёт кечириш тамойилларига, қалби ва онгига сингиб кетгани шубҳасиз. Ватанимиз тарихида кўплаб миллат ва элатлар, халқларнинг ёнма-ён яшаб келгани, миллий ва диний низоларни асосан тинч-тотувлик йўли билан ҳал қилишга ҳаракат қилиниши, халқимизга хос азалий босиқлик, андишалилик, ҳаётий жараёнларда “Етти ўйлаб – бир кес”, “Янгисини курмасдан – эскисини бузма” тамойиллари асосида иш тутиш кабилар юртдошларимиз онгини ва руҳиятини акс эттирадиган шарқона тафаккурнинг устувор жиҳатларидир.

Истиқлолгача топталиб ва сийқалаштирилиб, деярли эътиборга олинмай келинган бу ўзига хосликлар халқимиз мустақилликка эришган ва ўз тараққиёт йўлини танлаб олган ҳозирги даврда, умуминсоний тажрибалар таъсирида янада бойиб, сайқалланиб ва такомиллашиб бораётгани ушбу соҳадаги жараёнларнинг мазмун-моҳиятини ва асосий йўналишларини белгилайди.

Халқимизга хос бундай шарқона хислатларнинг бутун дунё цивилизацияси ютуқларидан доимий озиқланиши, хориж тажрибаси ва миллий анъаналарга таяниб, муттасил ўзгариб ва янгиланиб бориши Шарқ тафаккурининг миллий ўзликни англаш, миллий давлатчилик ва муайян ҳудуддаги халқ ҳаёти билан боғлиқ умумий амал қилиш қонуниятларининг хусусий ва алоҳида жиҳатлари мавжудлигини яққол кўрсатади. Бу эса, ўз навбатида, Шарқ тарихи ва тараққиётига хос умумий қонуниятлар ҳамда унинг Ғарб билан алоқасига хос жиҳатларнинг намоён бўлиш хусусиятларини махсус тадқиқотлар ва изланишлар объекти сифатида қараш зарурлигидан далолат беради.

Дунё бир жойда депсиниб турмаганидек, унинг маънавий инъикоси бўлган фалсафа, яъни аллома бобомиз Форобий талқинидаги илми ҳикмат ҳам доимий ўзгариш ва янгиланиш, турли жараёнлар ва тараққиёт тамойилларини ўзида акс эттириб, муттасил такомиллашиб ва замонавийлашиб бораверади. Бу жараённинг инъикоси сифатида дунёга келадиган шу соҳадаги китоб ва луғатлар, қомуслар ва бошқа асарлар ҳам бундан мустасно эмас. Улар билан боғлиқ жабҳада ҳам янгиланиш ва замонавийлашув, такомиллашув жараёни давом этаверади. Шу нуктаи назардан, бугунги кунга мос дунёқараш ва замонавий тафаккурни шакллантириш, бугунги кунга мос авлодни вояга етказишга доир давр талабига айланаётган долзарб вазифалар барчамизнинг зиммамизга улкан масъулият юклайди, ҳар биримизни фаол ва омилкор бўлишга ундайди.

ФИКР-ҲИКМАТ ИЗЛАШ – ФАЙЛАСУФ ҚИСМАТИ

**Фалсафа фанлари доктори Виктор Алимасов
билан суҳбат**

– Домла, сиз билан илмий ижод ва бадий ижоднинг ўхшаш жиҳатлари, олим ва санъат аҳлининг табиати, маслаги, жамиятда тутган ўрни ҳақида суҳбатлашиб, шу баҳонада “илмий лаборатория”нигизга назар ташласак.

Ўз вақтида улуғ аждодимиз Нажмиддин Кубро “кўрдимки, энг яхши дўст илм экан”, деганлар. Сизнинг узоқ йиллардан буён игна билан қудуқ қазишга менгзалган илм оламида қалам тебратиб топган ҳақиқатингиз нималардан иборат? Умуман, илмнинг моҳияти ва хосиятларини қандай изоҳлаш мумкин?

– Устозим академик Азизхон Қаюмов, олимнинг, илм-фаннинг вазифаси халққа хизмат қилиш, деган эдилар. Халқ оғирини енгил қилиш – шарафли вазифа. Ушбу ҳақиқатни ҳар ким турлича идрок этади; у – унвон олиш, кимгадир – ном қолдириш, кимгадир – ёшларни ўқишга, ҳақиқат излашга ўргатиш.

Мен учун – фикр излаш. Фикр – Ўзинг. Фикр излаб ўзингни излайсан, ўзингни топасан. Ҳаётий шиорим – фикр, ҳикмат изла, фикр-ҳикмат топмаган кунинг абас кетгай, абас! Шундай экан, файласуфнинг қисмати – фикр-ҳикмат излаш. Ушбу фикр-ҳикмат ўзингники бўлиши керак, ана шунда илм излаш завқ-шавққа айланади, акс ҳолда у – азоб, уқубат, изтироб.

Фикр-ҳикмат – ҳаёт учун, инсон учун. Топган фикр-ҳикматингиз ҳаётни мутлақ ўзгартиролмайдди, аммо у инсон дилини, ўйини, амалларини олийжаноб қилиши мумкин. Бу мен топган иккинчи ҳақиқатдир. Учинчи ҳақиқат – ҳеч нимага осонлик билан эришилмайди. Ҳар бир янги фикр – ҳақиқатга ўзинг ёки ўзгалар билан курашиб, тортишиб етилади. Демак, курашиб, тортишиб яшашни ҳаёт тарзига айлантириш керак. Ҳар ҳолда, янги фикр-ҳикмат мудом кураш, тортишув маҳсули бўлиб келган. Илм-фандаги ушбу ҳақиқатни унутган кунингиз сиз санахон (саналарни, маълумотларни қайд этиш билангина чекланиш назарда тутилмоқда – Л.Б.) айланасиз, ҳақиқат учун кураш шиоридан воз кечган, илм-фаннинг фундаментал талабига сотқинлик қилган бўласиз...

– Қадимдан халқимизнинг олимлару санъаткорларга ҳурмати юксак бўлган. Энг мураккаб, долғали паллаларда уларнинг маслаҳати ва ўғитларига суяниб иш тутган. Аммо бугун замон зиёлидан ҳам, ижод аҳлидан ҳам юксак интеллектуал фаолликни, фидойиликни, ўз

рутбасига содиқликни, қисқача айтганда, улкан масъулиятни талаб этмоқда. Шу маънода Сиз бугунги кун олимнинг ўрнини, илмнинг ҳаётдаги ижтимоий-маънавий аҳамиятини қандай баҳолайсиз?

– Илм излаш, ижод инсон кашф этган амаллар, фаолиятлар ичида энг серзаҳматидир. Қадимги юнон ривоятларида айтилишича, илм-фанни, ижодни одамнинг душмани бўлган маъбудлардан бири яратган. Душман эса ўлим бўлмаса-да, ғавғо, дарбадарлик, қашшоклик, жонсарақлик тилаши турган гап. Шунинг ҳам халқимиз олимни, ижодкорни игна билан кудук қазийдиган заҳматкашга қиёслайди.

Олимнинг бугунги ҳаётдаги ўрнига келсак, биринчидан, у ҳам – инсон. Унинг ҳам ғам-ташвишлари бор: оила, бола-чақа, соғлик, кундалиқ фаолият... Мен уни идеаллаштиришга қаршиман. Кўп йиллик кузатишларим, олимлар билан мулоқотларим мени шундай хулосага олиб келган. Илмий даража, унвон, ҳатто китоб ёзган ҳам ҳали олим эмас. Биз тасаввур қиладиган идеал олим эмас. Иккинчидан, олимларни давр яратади, яратмоқда, аслида эса, аксинча, олимлар даврни яратиши зарур эди. Бизда санахонликни касб қилмаган олим борлигидан беҳабарман. Туппа-тузук фикрлайдиган, назарларини равон баён қила оладиган уч-тўрт олим бор, мен аввало гуманитар соҳани назарда тутаяпман, лекин уларда ҳам борни бор, йўқни йўқ дейишга Халлож журъати етишмайди. Лоқайдлик уларда хислатга, ҳатто хасталикка айланган. Жамият кўпорувчиларга, террористларга қарши хушёрликка даъват этади, аммо камчиликларга, қусурларга қарши хушёр юришни унутиб қўймоқда.

– Домла, диққатингизни илмий ижод масалаларига тортмоқчи эдим. Илмий ижод деганда нимани тушунасиз? Унинг умумэътироф этилган таърифи борми?

– Қизиқарли савол. Олимлар илмий ижод билан шуғулланишади-ю, унинг таърифини саёз баён қилишади. Эмишки, “илмий ижод инсон фаолиятининг энг олий шакли бўлиб, тадқиқ этилаётган ҳодисалар тизими ва тузилишининг онгда акс эттирилиши, қонунлар, уларнинг алоқалари ва ривожининг қайд этилиши билан ифодаланади”. Мана шунақа мужмал, ҳавойи таъриф илмий ижоддан кўнглингни қолдиради. Илмий ижод борлиқ сирларини, олам ва одам ўртасидаги алоқаларни, жамият ва инсон ҳаётини, ривожланиш йўлларини ўрганишга қаратилган. У нарса-ҳодисаларнинг реал ҳолатидан идеал ҳолатига етиши қонунларини ўрганиши билан қимматли. Илм-фанда қарор топган, синовлардан ўтган, инсон онги ва ижтимоий фаолиятини юксалтиришга хизмат қиладиган методлардан фойдаланиш унинг хусусиятидир. Ҳа, илмий ижод идеал ҳолатга етиш қонунларини кашф этади, шундай қонунларни тополмаган изланишдан наф кам. Менинг фикримча, баъзи тадқиқот даргоҳлари, шу жумладан, Фалсафа ва ҳуқуқ институтининг тугатилиши ҳам ушбу талабга жавоб беролмаганидир. Шунинг учун республикамиз ҳукумати улар фаолиятини амалиётга, таълим тизимига яқинлаштириш, интеграциялашни лозим, деб топди. Минг афсуски, бу борада ҳали бирорта ибратли натижага эришилмади.

– Илмий ижоднинг хусусиятлари ҳақида тўхталсангиз. Нима учун умрини тадқиқот марказларида ўтказган олимлар бору уларнинг ҳавас қилиб ўқийдиган, онгу тафаккурингни бойитадиган, ҳаёт ҳақида ўйлашга, мушоҳада юритишга ундайдиган асарлари йўқ?

– Ҳа, ҳамкасбларимда ёзиш ва фикрлаш санъати етишмайди, буни биламан. Бир варақни хатосиз, ўқишли қилиб ёзолмайди, аммо ўзини фалсафа бўйича ягона олим, “титан” деб билади. Фалсафа тарихига оид бебаҳо манбалар мавжуд, лекин чоп этилаётган китобларда муаллиф тили шунчалик ғализ, зерикарлики, иккинчи бор уларга қарагинг келмайди. Улар тагин давлат грантларига чоп этилади. Бу аянчли ҳол, албатта. Бир хулосага келдимки, ўша “олим”лар аввал ёзади, кейин, агар лозим топса, фикрлайди. Аввал фикрлаш керак, кейин эса – ёзиш. Чунки фикринг ғализ – тилинг ғализ.

– Инсонни илмий тадқиқот ва изланишлар олиб боришга ўргатиш мумкинми? Ёхуд шеър ёзишга ўргатиб бўлмаганидек, олимликка ҳам ўқитиш имконсизми?

– Бу борада баҳсга ундамайдиган сўз, аксиома айтиш мушкул. Бадиий ижод билан илмий ижод ўртасида принципиал фарқ мавжуд. Бадиий ижод – мутлақ бетакрор изланиш. У – мутлақ янги изтироб. Мутлақ янги дард. Мутлақ янги рефлексия, кечинма. Илмий ижод эса, ўзгалар изланишига, тажрибаларига таянади, у – жамоавий ижод. Илм-фанни объект бошқаради, йўналишини белгилаб беради, схемага солади. Бадиий ижодни – қалб, рух, фарёд белгилаб беради. Шунинг учун ҳам бадиий ижодни, шеър ёзишни схемага солиб, олдиндан белгилаб бўлмайди, илмий изланиш эса мудом режани тақозо этади. Альбер Камю, файласуф бўлмоқчимисиз – романлар ёзинг, деганида бадиий ижоднинг бирламчи эканини уқтирган.

– Олим қай тариқа шаклланади?

– Бу саволингизга тайёр жавобим йўқ, чунки ўзимнинг олимлигимга шубҳам бор. Олимлик мезони нима? Кўп китоб ўқишми? Наполеон, Сталин ҳам кўп китоб ўқишган. Кўп нарсани билишдами? Кўп нарсани пистачи ҳам, даллол ҳам билади, уларнинг билганини академик билмаслиги бор гап. Олим бўлишнинг асосий шarti – олимлар даврасида яшаш, олимларга эргашиш, улардан идеал излаш. Бўлажак олим – мурид, унга муршид керак. Муршидингиз кимлигини айтсангиз, мен сизнинг кимлигингизни, қандай олим эканингизни айтаман.

Ҳа, олимлик – изланиш. Янгилик излаш. Гоҳо ўзингни ўзинг беаёв тергаб изланиш. Шундай журъат эгаси бўлмаган – ўртамиёна ходимни олим дейиш ноўрин.

– Кўплаб талабалар “мақола қандай ёзилади”, “илмий мақолачи?” деганга ўхшаш саволлар беради. Балки илмий қобилияти бор ёшларни саралаб, тарбиялаб боришни янада такомиллаштириш керакдир?

– Илмий мақола ёзиш технологияси мураккаб эмас. Менга шундай туюлади. Аммо у ўқувчи ўйини, қалбини забт этоладими? Илмий мақолани ҳам бетакрор бадиий асардек ёзиш мумкин. Шопенгауэр, Нитше, Б.Рассел шундай услубда ижод қилишган. Илмий мақолани баъзан илмий унвон олиш, ҳисобот учун ҳам ёзишади. Бу анъана бўлиб қолган, ундан қутулиш амри маҳол. Лекин ҳақиқий олим ўзи учун, яъни қалбини чулғаган муаммони очиб бериш учун ҳам ёзиши керак-да!

Бадиий ижод шахсий кечинмалар ва тажрибалар маҳсули. Унда илмий ижоддагидек, тайёр категориялар, методлар, синовлар ўтказиш, янги хулосалар чиқариш, гипотеза илгари суриш ва асослаш усуллари йўқ. Ил-

мий ижод эса, ўзини ўзи рад этиши, танқид қилиши, мутлақ янги хулоса чиқариши мумкин. Ёш тадқиқотчига нарса-ҳодисаларнинг реал ҳолатини аниқлаш ва уни идеал ҳолатга етказиш технологияси, усуллари, методлари ўргатилади.

Бадиий ижодга ҳам ўргатиш мумкин. Масалан, мусиқа, рақс, расм чиқиш, актёрлик санъатига ўргатувчи ўқув юртларимиз бор. Тўғри, шеър, роман ёзишга ўргатиш мушкул, улар ўта шахсий кечинмалар ва тажрибалар маҳсулидир. Бироқ фабула яратиш, қофиялар, сюжетларни жойлаштириш, образлар танлаш, биринчи ва иккинчи планни тасвирлаш усулларига ўргатиш мумкин.

Илмий ижод категориялар, бадиий ижод эса образлар билан фикрлашдир. Тўғри, илмий ижодда ҳам бадиий образлар ва бадиий тилдан фойдаланилади. Лекин улар категориялар билан фикрлашга ёрдамчи воситалар ҳисобланади.

– **Ижод фақат инсонга хос. Уни мен нимадир яратиш, барпо этиш, шакллантириш, деб биламан. Ким яратса, барпо этса, шакллантирса, у ижодкор. Ижод завқи – яшаш завқи, гоҳо у яшаш завқидан ҳам кучли, акс ҳолда ижодкор яшаш завқини ижод завқига алишмасди. Микеланжело ҳаёти бунга ибратли мисол. Топган бойлигига ҳаётдан завқ олиб, осойишта, севган кишилари даврасида қувноқ яшаши мумкин эди. Йўқ, у рухий изтиробларига эргашиб, гоҳо ушбу изтиробларни ўзи қидириб, топиб, ижод қилишга умрини бағишлайди. Бу ўринда Леонардо да Винчи, П.Рубенс, К.Брюллов ва С.Далини ҳам эслаш мумкин.**

Тор доирадаги ижодкорлар ҳам бор. Масалан, ҳамма ҳам Бетховен ёки Шостакович каби куй басталай олмайди, ҳамма ҳам Баҳодир Жалолов каби борликни, инсон руҳи талпинадиган фазони, кенгликни у каби бетакрор чизиқлар, ранглар билан тасвирлайвермайди. Бундай асарларни фақат айрим ижодкорларгина яратишга қодир.

Ҳа, ҳаммадан дурдоналар яратишни талаб қилиб бўлмайди. Тўғри, баъзан бадиий танқидчилар ижодкорлардан дурдоналар кутади, асарларни дурдоналар нуқтаи назаридан баҳолайди. Лекин ижодкорлар қанча кўп бўлса, афсуски, дурдоналар, шунча кам. Айтмоқчи бўлган фикрим шундаки, ижодкорлар ва бадиий асарлар қанча кўп бўлмасин, барибир улардан дурдоналарини ажратиш мумкин. Бу борада иккита меъёр, баҳолаш услуби мавжуд: биринчиси, ижодкорнинг рефлексив кечинмалари, ички туйғулари ва фантазияси, иккинчиси, асарнинг ижтимоий-эстетик вазифалари нуқтаи назаридан ёндашишдир. Бугун биринчи ёндашиш устуворлик қилмоқда. Кўргазмаларда ижтимоий-эстетик вазифаларни бажаришга қаратилган асарлар ўта кам учрайди. Бу ҳол бадиий ижоднинг қолган соҳаларида ҳам кўзга ташланади, масалан, шеърят, наср, мусиқа ва рақсда. Публицистика – истисно. Ёки мен адашяпманми?

– Бизга бугун янги меъёрлар, ёндашув ва услублар керак. Айниқса, бадиий танқидчиликда. Ижодий изланишлар шунчалик тез ўзгариб, ранг-баранглашиб кетяптики, гоҳо у ёки бу асарни қандай баҳолашингни, унинг қайси оқимга тааллуқли эканини айтолмайсан. Масалан, Б.Жалоловнинг “Ер ва осмон иттифоқи” ёки “Шумбола” рангтасвирларини олинг. Уларнинг бирор оқимга, услубга мансублигини топишингиз қийин.

Л.Ибрагимов, Акмал Нур рангтасвирларида ҳам шу ҳолни кузатамиз. Мен уларни баҳоламоқчи эмасман, бу борада санъатшуносларимиз бор.

Бугун эъзозланган бадиий асар эртага рад этилиши ёки, аксинча, бугун рад этилаётгани эртага улуғланиши мумкин. XVIII аср Шекспирни улуғлади, XIX аср яна рад этди, XX аср яна улуғлади. Рембрандтни эса то XIX асргача тилга ҳам олишмаган. Алҳаққи, ҳар бир ижодкор асарларининг тўғри баҳоланишини, ҳатто улуғланишини истайди, аммо бу ҳамма ижодкорларга насиб этавермайди. Давр ва ҳаёт каби бадиий-эстетик дид ҳам ўзгарувчан.

Афсуски, Э. Фромм, Ф.Фукуяма, С.Хантингтон, Ф.А.Хайек, К.Поппер, Б.Рассел, Э.Тоффлер, Г.Маркузе, М.Веллер, К.Ясперс, А.Тойнби каби тадқиқотчиларимиз йўқ. Ҳатто инглиз тилида китобларини чоп этираётган тадқиқотчиларимиз ҳам глобал миқёсда фикрлашга ўрганишолмаяпти. Бунинг сабаби, менинг фикримча, биз фикрлаш бекиёс санъат, у – илоҳий неъмат, унга бутун борлигини сарфласанг арзийди, кўлингга қалам олдингми, тамом, руҳинг эркинлигини намоён эт, деган қонидани унутаяпмиз. Мен фикр излаётганимда ёки ёзаётганимда у нима деган экан, бу нима дер экан деган ҳадикни ҳаёлимдан қуваман, ҳатто хатоларим ҳам ўзимники, улар учун масъуллимизни унутмайман. Адашган одам – оламга ярашган одам. Адашмаган одамниқидан адашган одамнинг ҳаёти завқли, ҳикматли. Ҳа, ҳаёт – адашишлар энциклопедияси. Адашмаган куним – яшамаган куним... Шунинг учун адашишдан кўркмайман. Беайб – Парвардигор-да!

Санахонлик мени ҳам ўйга солади. Бугун чиққан қонун ёки фармоннинг бажарилаётгани ҳақида эртагаёқ мақола эълон қиладиган мухбирларни, янги телекўрсатув уюштирувчи муҳаррирларни тушуниш мумкин, лекин илму ҳақиқат излаш билан банд олимларнинг хозиржавоблиги мени ҳайратга солади.

– **Бадиий танқидчилик билан махсус шуғулланмагансиз, аммо асарларингизда унинг таъсири, руҳи сезилиб туради. Сиздан тузуккина танқидчи чиқиши мумкин эди.**

– Афсус, шундай бўлмади. Мен ёшлигимданок бадиий-публицистик, айниқса, В.Г.Белинский, Н.А.Добролюбов, В.Зоҳидов, Л.Қаюмов, О.Шарафиддинов, У.Норматов, Н.Худойберганов, И.Ғафуров, А.Расулов, М.Маҳмудов асарларини ўқийман. Ёзганларимда уларнинг таъсири бўлса, ажабмас. Ҳатто айтишим мумкинки, мендаги танқидий руҳни шакллантирган айнан ушбу ижодкорлардир. Фалсафий мушоҳадаларим бадииятдан айро эмас, қалбимга А.Моруа, Х.Л.Борхес, Р.Роллан, А.Камю, Ж.П.Сартр, В.Вересаев, М.Зошченко, В.Шкловский яқин. Ётиш олдидан икки-уч шеърни ўқишни одат қилганман. Минг афсуски, шеър ёдлаш қобилияти менда йўқ.

Бадиий танқидчиликни жозибали санъатга айлантириш мумкин. Л.Қаюмовнинг мулоим ва кинояли чиқишларини эслаб юраман, у билмдонлигини виқор билан ифода эта оларди. Менда эса танқид кескин кўриниш касб этади, бу – кўпол хато. Гоҳо у рақибларимни кўпайтиради. Ушбу қусуридан ҳеч қутулолмадим.

– **Маълумки, илмий доираларда адабиётшуносликка оид танқидни адабий танқидчилик, санъатнинг бошқа турларига доир танқидчиликни бадиий танқидчилик деб аташ қабул қилинган. Яқинда филология фанлари доктори Баҳодир Каримов билан**

сухбатимизда, у киши, бу нотўғри эканлигини, санъат танқидчилиги ҳам адабий танқидчилик деб номланиши зарурлигини айтди. Сизнинг илмий асарларингизнинг деярли барчасида, умуман, илмий-ижодий фаолиятингизда танқидий рух устуворлик қилади. Айни пайтда кўпгина машҳур ёзувчилар ва мусаввирлар ижоди ҳақида ёзганларингизни ўқиганмиз. Шу маънода адабиёт, санъат ва танқидчилик сизга ҳам бегона эмас. Айтинг-чи, Баҳодир Каримовнинг фикри қанчалик тўғри?

– Илм соҳасининг ўз анъаналари мавжуд – адабиётшунослик бадиий асарлар таҳлилини адабий танқид деб қарайди, бадиий ижоднинг бошқа соҳаларида “бадиий танқидчилик” атамаси қабул қилинган. Уларни қарама-қарши қўйиш – ноижобий ҳол. Улар ўртасидаги фарқларни излаш, чуқурлаштириш зарурмикан?

– Ўша ёндашувлар қолаверсин, демоқчимисиз? Баъзан “бадиий танқид” атамаси эскирган, унинг ўрнига “бадиий таҳлил” ёки “бадиий баҳолаш” тушунчаларидан бирини киритиш лозим, деган фикр ҳам учрайди. Балки бу фикрларда жон бордир?

– Р.Декарт тўғри айтган: “Аввал сўз моҳиятини аниқланг, ана шунда сиз кишиларни улар содир этадиган хатоларнинг ярмидан халос қиласиз”. Менинг фикримча, юқорида сиз тилга олган тушунчаларнинг ўз моҳияти, ўз ўрни бор. “Бадиий танқидчилик” ижоднинг барча соҳаларига тааллуқли тушунча. Адабиёт ҳам бадиий ижод тури. Демак, бадиий танқидчилик адабий танқидчиликдан кенг, кейингисини биринчисининг бир тури деб қараш ўринлидир. Таҳлилни, баҳолашни бадиий ижод, бадиий танқидчиликнинг бир кўринишлари, усуллари дейиш мумкин. Шунинг учун илмий адабиётларда, энциклопедик луғатларда танқидга таҳлил, баҳолаш деб таъриф берилади. Бир нарса аксиома – танқид рад этиш, қоралаш, чилпарчин қилиш эмас, у илмий ижод тури сифатида рационал, объектив бўлиши вожиб. Борни – бор, йўқни – йўқ деб айтиш танқидчининг вазифасидир. Бу вазифа мутлақ қоралашга ҳам, мутлақ санахонликка ҳам зид. Энг муҳими таҳлил, баҳолаш фикрлашга ундаши зарур. Иброҳим Ғафуровнинг “Мангу латофат” ёки Қозоқбой Йўлдошевнинг “Алпомиш” талқинлари” ва бошқа бир қатор олимларнинг асарлари фалсафий мушоҳадаларга ундаши билан қизиқарли. Минг афеуски, илмий-фалсафий изланишларда бундай эркин фикрлаш учрамайди. Энг ҳайратли ҳол шундаки, билиш, илмий ижод масалалари билан шуғулланувчи тадқиқотчи-файласуфлар (мен уларга “олим” деган мўътабар атамани қўллашдан ўзимни тияман) бадиий танқидий ижод нималиги ҳақида бир жумла ҳам ёзган эмас. “Адабиёт, санъат – ҳаёт сирларини англашга йўл” (Хосе-Ортега-и-Гассет), уларни билмай, кузатмай файласуф бўлиш даргумон.

– Ўзбекистон халқ шоири Усмон Азим суҳбатларидан бирида “Инсон бу дунёга нима учун келади? Ўлиш учун!” деган фикрни мен топдим, деб ўйлагандим. Ҳолбуки, бу гапни анча йиллар олдин Толстой айтиб кетган экан”, деганди. Академик Дмитрий Лихачёв шундай ёзади: “Қачонлардир, йигирма-ўттиз йил муқаддам миямга бир тимсол келган эди: “Ер, бу – бизнинг бениҳоя чексиз маконда учиб юрган кичкинагина уйимиз”. Кейин мен билдимки, бу тимсол бир вақтнинг ўзида мустақил ўнлаб публицистларнинг ҳам каллаларига келган экан”. Айтилганни қайта айтишга, топилганни яна қайтадан топиш-

га “мажбур бўлиш”, ўзига хосликка интиладиган ҳар бир илм ва ижод одамани ташвишга солади. Унда изланиш ва интилишлардан маъни не? Ёки тинчгина аждодлар меросини истифода этиб, улардан фойдаланиб юравериш керакми?

– Қалам аҳли орасида одамдан одам пайдо бўлганидек, китобдан китоб пайдо бўлади, деган гап-ўз юради. Шу йўсинда фикрдан фикр туғилади, дейиш мумкин. Бироқ бу айtilган фикрларни айнан такрорлаш эмас, уларга ҳар бир авлод дилига, даврига мувофиқ келадиган нималарнидир қўшади, шу тарзда авлодлараро синхрон алоқалар, анъаналар, миллий кадриятлар шаклланади. “Махобҳорат”ни ўқинг, ундаги фалсафий ғояларни жаҳон фалсафасининг асоси деб атасангиз бўлади. Конфуцийнинг “олийжаноб эр”, юксак ахлоқ ҳақидаги фикрларини Шарку Ғарб ҳамон такрорлаб келади. “Авесто”даги эзгу ният, эзгу сўз, эзгу амал ғояси-чи? Хуллас, башариятга тааллуқли ғоялар такрорланиб туради. Инсоният уларни унутмаслиги учун ҳам такрорлашга мажбур, чунки инсонда тарихни унутиб, ҳатто уни нигилистларча рад этиб, бугуннинг ташвишлари, хузури билан яшашга иштиёқ кучли.

– **Ҳозирги илмий жараёндаги муаммолар нималарда намоён бўлмоқда?**

– Ўзбекистондаги илмий жараёнлар мутлақ тўхтамаган, аммо улар сусайган. Интеллектуал баҳс, янгиликка интилиш, бетакрор фикр излаш кузатилмайди. Гўёки ҳамма ниманидир, қандайдир сеҳрни кутаётгандек, ўша сеҳрни кутиб яшашни ўз қисматига айлантиргандек. Ижод аҳли мудом бошини кундага қўйиб ёзган, чизган, яратган. Биз буни унутиб қўйяпмиз. Бу ташвишли ҳол.

– **Олимнинг турмуш тарзи, ички интизоми қандай бўлиши керак?**

– Олимни кўпинча камсукум, йўқсил, кеча-ю кундуз фикр излашга банди, зоҳидона яшашга ўрганган образ сифатида тасаввур этишади. Бу сохта, бир ёқлама яратилган образдир. Бугун олим дунё кезади, эрталаб Лондонда маъруза ўқиса, тушдан кейин Парижда илмий анжуманда қатнашади, икки кундан кейин Токиода илмий конгресс президиумида ўтиради, унга раислик қилади. Бу сафарлар озмунча харажатни талаб этмайди. Интернетдан олинадиган ахборотлар, китоб кўчирмалари пул туради. Тағин хорижий валютада. Сўфийликни ихтиёр этмаган олим дунё кезишга, катта пул сарфлашга мажбур. Шундай ҳаракатчан, мобиль олимгина замон талабларига мос фикрлай олади, жамиятга эътиборли лойиҳалар, ғоялар, инновациялар таклиф этиши мумкин. Замонавий тафаккурли олимга эга бўлмоқчимисиз, уни моддий қўллаб-қувватлашда зикналик қилманг.

– **Тарихда ўтган илм ва ижод одамларининг табиати, феъл-атвориغا назар ташласак, анча-мунча антиқа ҳолатларга гувоҳ бўламиз. Бири зўр ижодкор, лекин жамият билан алоқаси кўнгилдагидек эмас. Бири эса, истеъдодли олим, аммо девона табиати билан ном чиқарган. Баъзида ижод ва инсон шахси ўртасидаги номувофиқликларга гувоҳ бўламиз. Масалан, Микеланжело бадбашара, Боттичелли ва Рубенс гўзал натуралар қидирган, машҳур сюрреалист мусаввир Сальвадор Далининг “Мен даҳоман” деган такаббурлиги ҳам, Камолиддин Бехзоднинг ўта ҳалим ва камтарлиги ҳам хайрат уйғотади. Бунинг сири ва сабаблари нимада?**

– Ижод – мудом сир. Сирга тўла руҳий, рефлексив кечинмалар би-

лан боғлиқ. Инсон барча хатти-ҳаракатлари режалаштирилган машина, робот эмас. Ундаги руҳий, рефлексив кечинмаларнинг ранг-баранглиги, зиддиятлар ва тасодифларга тўлалиги ижодий фаолиятини сирли қилади. Сукротнинг хотинидан ташқари учта гетераси (суюкли аёли) бўлган, хотини билан уришса, улар олдига қочиб кетган, маълум вақт ўтгач, қайтиб келган. Стоиклар ўз ғоялари учун дорга боришни шараф билганлар. Пифагор шогирдларидан етти йил оғзига тош солиб юришни талаб этган. Иммануэл Кант қўшнисининг хўрози қичқириғидан безиб, уйини алмаштирган. Михаил Булгаков шифокор бўлишига қарамай, соғлигини кемирувчи ичимликлар истеъмол қилган. К.Бальмонтнинг бир неча бор ўзини ўлдиришга урингани ижод аҳлига хос парадоксал ҳодисалардир. Қисқаси, ҳақиқий ижодкорлар одатий тасаввурларни бузиб яшайди, яратади, шунинг учун уларнинг ҳаётини бир қолипга солиш душвор.

– **Кўпинча, буюк олим ва алломалар ҳақида сўз кетганда, уларнинг анчагина шогирдлар етиштиргани, илмий мактаб яратгани айтилади. Ҳозир-чи, ана шундай илмий мактаб яратиб, маълум бир илмий йўналишга асос солган олимларимиз ҳам борми?**

– Ҳа, бор. Лекин у адабиётшуносликда бор. Фалсафада бундай мактаб борлигини билмайман.

– **Устоз-шогирдлик одоби, ўзаро муносабати ҳақида қандай фикр-дасиз?**

– Навоий ва Жомий ўртасидаги ажойиб инсоний алоқалар, мурид ва муршид муносабатлари ибратли мисол. Шундай бўлгани маъқул.

– **Илм ва ижоднинг ўзаро таъсири масаласи ҳам азалий мавзу. Айрим таниқли олимларнинг аввалбошда ижод билан шуғулланганлари кўпчиликка маълум. Ҳар иккисида ҳам истеъдод, ақл-заковатнинг юксаклиги муҳим, менимча. Бу ҳақда сизнинг фикрингиз қандай?**

– Мен фалсафадан келиб чиқиб бир фикрни билдиришим мумкин. Илмий изланиш бадиий ижод билан тўлдирилганида ҳаётни завқли, дунёқарашни кенг қилади. Бу ўринда Эйнштейннинг скрипка чалганини, Менделеевнинг чиройли қутича, чамадонлар ясаганини, Мария Кюрининг бутафор санъати билан шуғулланганини эслаш ўринли. Гёте оптика ва рангшунослик бўйича илмий изланишлар олиб борган. Илмда догмага берилиш осон, бадиий ижод руҳни эркин парвозга, бетакрор нарсалар яратишга ундайди.

– **Донишмандлардан бири, олимнинг адашиши кеманинг тешилишига ўхшайди, ўзи чўкса – ҳаммани чўктиради, дейди...**

– Мен унақа олимимиз борлигини билмайман. Олимнинг билими ҳам ҳаёт каби ўзгарувчан, муваққат ва нисбийдир. Нобель мукофотининг совриндори, файласуф Бертран Рассел “Инсон билими” деган 550 бетли ибратли китоб ёзган. У инсон билимларини чуқур таҳлил этиб, охирида “инсон билими ишончсиз, чекланган ва нисбийдир”, деган хулосага келади. Мутлақ ҳақиқатга даъвогар билим – догма, у хавфлидир. Адашмаган олим йўк.

– **Янглишмасам, Арасту фалсафа билан ёшлиқдан шуғулланиш хавfli эканлигини ёзган эди. Ҳақиқий олим ўттиз беш-қирқ ёшда шаклланади деган гап ҳам бор. Халқимиз эса, ақл ёшда эмас, бошда, дейди...**

– Шундай фикрни Шопенгауэр билдирган. У, киши қирқ ёшгача роман,

ундан кейин романларига изоҳлар ёзади, деган. Унинг назарида “изоҳ” фалсафа, фалсафий мушоҳада юритиш эди. Лекин олимнинг шаклланиши узоқ йиллар мобайнидаги изтиробли изланишлар маҳсулидир. Туғма истеъдодлар учрайди, лекин у ҳам “силлиқлаш”ни тақозо этади. Ҳақиқатан ҳам “ижод бир фоиз қобилият ва тўксон тўккиз фоиз меҳнатдир”.

– Сиз ёш тадқиқотчиларга илмий раҳбарлик қиласиз. Китоблар, диссертациялар муҳокамаларида қатнашасиз. Издошларингизга нималарни ўргатасиз? Уларга қандай тилакларингиз бор?

– Мен уларга ўн беш ёшингизда қандай орзу ва завқу шавқ билан севган бўлсангиз, танлаган соҳангизни ҳам шундай севинг, дегим келади. Шундай севгисиз илм-фанда, ижодда фидойилик кўрсатиш кийин. Ижод – рашкли соҳа, шунинг учун ҳам аксарият даҳо ижодкорлар хотинсиз, оиласиз ўтган. У бутун борлигини бағишлашга ундайди, бир он ҳам ором бермайди. Пушкин топиб айтган:

*Бахтлидир шеър тўқшига ҳаваси йўқ ҳар киши,
Умрини ўтказар тинч, бўлмас гам-ташвиши.*

Шунинг учун ўзингизга сабр-матонат тиланг.

Ҳар соҳанинг классиклари, дарғалари бор. Уларнинг асарларини ўрганинг. Улар билан баҳслашишдан, зарур топсангиз, у ёки бу ғояларини, қарашларини рад этишдан қўрқманг. Лекин сиз буюклар елкасида ўтирганингизни унутманг. И.Ньютондан, сиз шундай буюк фикрга қандай эришдингиз, деб сўрашганда, у, чунки мен буюклар елкасида ўтиргандим, деб жавоб берган. Буюкларни ўрганиш, – буюклик бўлмаса-да, – буюкликка йўл.

Илм-фаннинг, ижоднинг ашаддий душмани – маддоҳлик. Мавзуни, воқеа-ҳодисани яхши ўрганмай, билмай сўзамоллик қилсангиз, маддоҳона фикрлашга ўтасиз. Чунки сиз мавзу, воқеа-ҳодисанинг реал ҳолатини рўй-рост очиб беришдан кўра, даврага ёки авторитетларга тилеғламалик қилишга мажбур бўласиз.

Кейинги тилагим – соҳангиз бошқа соҳаларни, айниқса, адабиёт ва санъатни севишга ҳалақит бермасин. Адабиёт ва санъат ҳаётни эъзозлашга, севиб-севилиб яшашга ўргатади. Улардаги қаҳрамонлар руҳингизга далда беради. Мудом кўз олдингизда турадиган қаҳрамонларингиз, тақарорлаб юрадиган байту ғазалларингиз, мириқиб тинглайдиган куй-қўшиқларингиз бўлсин. Энг муҳими, нигоҳингиз зоҳирда, диққатингиз, ўйингиз ботинда бўлсин, янгилик излаш истаги қалбингиздан чуқур жой олсин. Сиз балки Беруний бўлолмасиз, лекин унингдек илмга, янгиликка интилиб яшашингиз шарт. Эсингизда тутинг:

*Пуч гапларни ким ўқир, қолиб кетар ҳаммаси,
Ҳаммасига босиглиқ Фебнинг лаънат тамғаси. (А. С. Пушкин)*

Яратган асарларингиз ҳеч ким ўқимайдиган пуч гаплар, китоб омборхоналарида чанг босиб, қолиб кетадиган бўлмасин. Агар шундай бўлса, қаламни ирғитинг, белкурак, кетмон ота-боболаримизни боққан, сизни ҳам боқади.

*Лазизжон БАХРАНОВ
суҳбатлашди.*

Шаҳноза НАЗАРОВА

ҚАҲРАМОНЛИК ДОСТОНЛАРИДА СИНОВ МОТИВЛАРИ

Миллий ва умумбашарий маданий мероснинг ўзак қисмини халқ оғзаки ижоди намуналари ташкил этади. Фольклор миллий қадриятларни тиклашда, миллий ғурурни шакллантиришда бош маънавий куч ва илҳомлантирувчи сарчашмадир. Эпос ва эртақларимизда халқимизнинг ҳаёт фалсафаси, тафаккур қудрати ифода топади. Уларда “Ҳаёт – синовдир” деган азалий тушунча етакчи мавқени эгаллайди ва бу ўз-ўзидан синов мотивлари алоҳида муаммо сифатида ўрганилиши зарурлигини кўрсатади. Эпик жанрлар, хусусан, достон ва эртақларда туғилиш, туш, синов, сафар, қайтиш мотивлари кенг учрайди. Бу мотивлар занжир ҳолатида бирлашиб, сюжетни ҳосил қилади. Синов мотивлари қаҳрамоннинг синовдан ўтиши ғоясини ифодалашни жиҳатидан асар сюжетидаги энг муҳим халқалардан ҳисобланади.

Синовлар қаҳрамонлик достонларида мукамал кўриниш беради. “Гўрўғлининг туғилиши”, “Алпомиш” қаҳрамонлик достонларида шартлашиш бирламчи мотив сифатида намоён бўлса, таққ воқеаларни ҳаракатга келтирувчи, шарт воқеалар ривожини юқунга йўналтирувчи мотив вазифасини бажаради.

Тош шоир Чоршанби ўғли ижро этган “Гўрўғлининг туғилиши ҳам болалиги” варианты Бибиҳилолнинг шартлашувга кўра муқаддас кўпикни ютиши ва қаҳрамонга ҳомиладор бўлиши билан бошланади. Пўлкан куйлаган “Гўрўғлининг туғилиши” вариантда асосий сюжет чизиги сулҳ шартларига амал қилмасликдан бошланади. Келишувнинг бузилиши билан бутун бир “Гўрўғли” достонлар туркуми старт олади: қаҳрамон ота-онаси ёт элга олиб кетилади, қаҳрамон туғилади, ватанига қайтади, Ғиркўкни парваришлай бошлайди, уни йўкотади, отини қўлга киритиш учун пир билан куч синашади, қаҳрамонга ва у орқали авлодларига (“Гўрўғли” туркумидаги барча достонлар қаҳрамонларига) ғорда пирлар томонидан синов буюрилади. Синов мотивлари шу тарзда аниқ ва умумий қиёфада туркум достонларида кўриниш бера бошлайди. Умуман, “Гўрўғлининг туғилиши” достонларида магик кучлар келишуви ва унинг амалга ошиши аниқ намоён бўлади. Эпоснинг мифологик мантиғига кўра, қаҳрамон ва от линиясини мана шу келишув юзага келтиради. Достон сюжетидаги синов мотивлари кетма-кетлиги қуйидагича:

Воқеалар бошида:

шартлашиш – Така Ёвмит ва Зангар ўртасдаги сулҳ шартларининг бузилиши, қаҳрамон ота-онасининг бегона юртга олиб кетилиши;

* Шаҳноза Назарова – Тошкент давлат Ўзбек тили ва адабиёти университети катта илмий ходим-изланувчиси.

шартлашиш – қаҳрамон онасининг дугоналари билан шартлашиши ва магик кучга эга кўпикни ютиб ҳомиладор бўлиши;

шартлашиш – қаҳрамон отасининг ғаним юрти подшоси билан шартлашиши ва отни қўлга киритиши

Воқеалар ривожиди:

шартлашиш – қаҳрамоннинг Райҳон араб билан келишуви ва отга эга бўлиши

шартлашиш – қаҳрамоннинг ҳомий билан шартлашуви ва алп отни қўлга киритиши

шартлашиш – ҳомийларнинг келишуви ва қаҳрамоннинг Соқибулбул ихтиёрига берилиши

тақиқ – Соқибулбул ихтиёридан чиқмаслик (туркумнинг кейинги даврларда яратилган “Маликаи айёр”, “Далли” романик дostonларида тақиқнинг бузилиши ва шу асосда сюжетнинг шаклланиши кузатилади)

шартлашиш – ҳомийлар ва қаҳрамон ўртасидаги келишув: қаҳрамоннинг зотни рад этиб, отни танлаши

Воқеалар сўнгида:

шартлашув – Райҳон араб қизининг олиб келиниши ва кучлар алмашишунининг амалга ошиши мифопоэтик талқини, асарнинг яқунланиши.

Бунда синов мотивлари сюжет ҳақида тўлиқ тасаввур бера олади. Бошқа мотивлар эса синов мотивлари ораликларини тўлдирувчи, изоҳловчи ва уларнинг натижаси сифатида ёрдамчи мотивларга айланади. Чунки асар, аввало, қаҳрамоннинг синовдан ўтиши, синов натижалари ҳақида ҳикоя қилади. Фольклоршунос олим Шомирза Турдимовнинг фикрича, “Гўрўғли” туркумига кирувчи дostonлар замирида турувчи алплик тизими тасаввурларига кўра танланган алп уч бора инициация (синов) босқичидан ўтиши шарт. Гўрўғли туғилган вақтида эранлар тарбиясида бўлиши ана шу жараённинг дастлабки босқичи – назаркардалиқнинг аввали ҳисобланади”. Юқоридаги мулоҳазага таяниб, шунингдек, синов мотивларининг асардаги иштирокини ҳисобга олиб, айтиш мумкинки, “Гўрўғлининг туғилиши” дostonи сюжетини уч босқичли синов ташкил этади: 1) туғилганда эранлар тарбиясида бўлиш; 2) ғорда пир-эранлар томонидан қайта яратилиш; 3) Райҳон арабнинг қизини олиб қочиш ва янги тартибни ўрнатиш.

Синов мотивлари қаҳрамонлик дostonлари сюжет ўзагини ташкил этишини “Алпомиш” эпоси мисолида ҳам кўрамаиз.

Шартлашиш мотиви дostonнинг аввали, ривож ва якунида ҳам жойлашади. Илк шартлашиш сюжетдан ташқарида содир бўлади: қаҳрамоннинг туғилиши илоҳий кучлар келишувига кўра амалга ошади. Бунда эпос тақдир ғоясини ва унинг муқаррар ижросини назарда тутати. Сюжетда бўлса бу шартлашув фарзандсизлик мотивидан сўнг келувчи ҳомий кучлар ва оталар келишуви тарзида намоён бўлади. Воқеалар ривожиди кўриниш берувчи илоҳий кучлар билан боғлиқ шартлашув натижасида эса қаҳрамон алп отни қўлга киритади. Шу нуқтадан алп ва унинг параллели бўлган от тенг иштирокчига, тақдирдошга айланади. Қаҳрамоннинг юртга ҳомий қиёфасида кириб бориши ва уни эгаллаши билан илоҳий ва ер кучлари ўртасидаги шартлашув шартлари ниҳоясига етади. Эпос ҳам яқунланади.

Тақиқлар воқеалар аввали ва ривожиди келади. Ёй тақиқи бузилиши билан ҳодисалар майдони кенгая бошлайди: қаҳрамон тақиқни бузиш орқали ўзининг алп эканлигини намоён этади ва қаҳрамонлик синовларига, яъни зиммасидаги вазифаларни бажаришга отланади. Ёй тақиқининг

бузилиши воқеалар ривожиди ҳам такрорланади: тақиқни бузган қаҳрамон ўз курулини қайтадан қўлга киритади ва ҳокимиятни эгаллайди.

Никоҳ шартлари воқеалар ривожиди ва якунида келади. Уларнинг ҳар иккисиди ҳам қаҳрамон ва миллат тақдири ҳал бўлади. Демак, от шартлашиш мотиви билан, ёй тақиқ мотиви билан, ёр шарт мотиви билан боғлиқ тарзда ифода этилади. Тақиқ, шарт ва шартлашишларда тобланган қаҳрамонгина илоҳий кучлар тимсоли бўлган отга, ёйга, миллатнинг ор-номуси тимсоли бўлган ёрга эгалик қилади.

“Алпомиш” дostonининг Фозил Йўлош ўғли, Пўлкан ва Эргаш Жуманбулбул ўғли, Хушбоқ Мардонакул ўғли, Бекмурод Жўрабой ўғли, Бери баҳши, Саидмурод Паноҳ ўғли вариантлари қиёсан ўрганилиб, шу асосда асосий сюжет ҳалқалари бирлаштирилса, тақиқ, шарт ва шартлашиш мотивлари куйидагича жойлашади:

Воқеалар бошида:

шартлашиш – қаҳрамоннинг илоҳий кучлар келишувига кўра туғилиши ва унаштирилиши

тақиқ – мағик кучга эга муқаддас ёйни отмаслик тақиқининг бузилиши ва қаҳрамоннинг ёй соҳиби сифатида тан олиниси

Воқеалар ривожиди:

шартлашиш – ҳомий эранлар билан шартлашиш ва мағик кучга эга отни қўлга киритиш

тақиқ – отанинг қаҳрамонга ёт элга кетишини тақиқлаши, қаҳрамоннинг ёр сафарига отланишини ва илоҳий кучлар келишувининг амалга ошиши

шартлашиш – душман юртида кўмакчи топиш

шарт – никоҳ шартлари (пойга, ёй тортиш, нишонга олиш, кураш; ўлан айтиши) ва уларнинг миллат тақдири ҳамда қаҳрамонлик ғояларини ифода этиши

тақиқ – асирликдаги қаҳрамон номини душман ва ўз юртида тилга олмаслик

тақиқ – мағик кучга эга ёй қўйилган ҳудудга кирмаслик, мағик кучни уйғотмаслик; қаҳрамоннинг ўз юртига кириб бориши, тақиқнинг бузилиши ва Илк келишувнинг тиклана бошлаши

Воқеалар сўнгида:

шартлашиш – ҳомий билан келишувга кўра қаҳрамоннинг ўз юртига ҳомий қиёфасида кириб бориши

шарт – никоҳ шартлари (мағик кучга эга ёйни келтириш, нишонга олиш; ўлан айтиши) ва уларнинг миллат тақдири ҳамда қаҳрамонлик ғояларини ифода этиши, ҳомий-эранлар келишувининг тўлиқ амалга ошиши.

Маълум бўлаяптики, “Алпомиш” дostonининг сюжет асосини ҳам уч босқичли синов ташкил қилмоқда: 1) муқаддас ёй ва отни қўлга киритиш; 2) никоҳ шартларини бажариш; 3) зиндонда тобланиб, ҳомий қиёфасига кириш ва никоҳ шартларини қайтадан ўташ, ўлан айтиши.

“Тўрўғлининг туғилиши” ва “Алпомиш” дostonларида қаҳрамонлар инициациянинг ҳар бир босқичида ер остига тушади, тобланиб, ер юзига қайтади. Тўрўғли илк синов босқичида гўрда, иккинчи синов босқичида ғорда, учинчи синов босқичида дарёнинг нариги томонида (ёв юртида) бўлади. Алпомиш илк босқичда тақиқланган ёйни, отни қўлга киритиш учун Култой мулки бўлган кўрикка боради, иккинчи босқичда шартларни бажариш учун Муродтепа ортига (ёв юртига) бориб келади, учинчи босқичда зиндонда тобланади, бу босқич синовлари якунлангунча – тўйда ўлан айтиб Барчинни енгмагунча, никоҳда юради. Юзни куёшга кўрсатмай

юриш қаҳрамоннинг ҳали ер ости дунёсидан ер юзига тўла чиқиб келмаганлигини англатади.

Шартлашишлар сюжетдан ташқаридаёқ тақдир кучга кирганини, қаҳрамон туғилишини, унинг отга эга бўлишини, камолга етган қаҳрамон билан эранлар сафи кенгайтирилишини назарда тутати. Шартлашишлар илоҳий кучлар билан боғланишни ифода этади. Улар дostonда ҳомийлар, шохлар, она ва унинг дугоналари, ота ва унинг ғаними, қаҳрамон ва рақиб, қаҳрамон ва ҳомий, қаҳрамон ва кўмакчи шартлашишларида акс этади.

Тақиқлар қаҳрамонни аниқлаш, қаҳрамонни қуроллантириш; чегара тақиқлари қаҳрамонни бошқа оламларга йўллаш, ёрни келтириш, бой берилган қуролни қўлга киритиш вазифаларини бажаради. Улар қаҳрамонда қарши курашиш, янги тартибни жорий этиш истагини кучайтиради ва тарбиялайди. Тақиқлар қарши кучларга боғланиш учун зарур бўлади. Улар дostonда устоз, пир, ҳомий, ота, ёв томонидан ўрнатилади.

Шартлар ёрни қўлга киритиш орқали миллат тақдирига таъсир кўрсатишни назарда тутати. Бунда қаҳрамон ўз элати тақдирига боғланади. Улар дostonда ёр томонидан қўйилади.

Дostonларда ҳомий-эранлар қаҳрамонни синовдан ўтказувчи асосий куч ҳисобланади. Улар маданий дунёдаги эврилишлар, ўзгаришларга бошчилик қилади. Айнан пир кўлида синалиш қаҳрамонлик дostonларига хос мотивдир. “Гўрўғлининг туғилиши”, “Алпомиш” дostonларида отни тарбия қилиб юрган Хизр қаҳрамонларни синаб кўриш учун шартлашади. Гўрўғли пиридан уч марта йиқилади. Алпомиш Қултойдан уч қарра дўк эшитиб, отни ололмаётган қайтади. Пирдан енгиллиш ҳеч кимдан енгилмасликни англатади. Пир билан олишиш шартли бутун танланиш жараёнини ниҳоясига етказиши. Ҳар икки дostonдаги ушбу синов натижасида қаҳрамон отга эга бўлади. Алпомишнинг Қултойни “енгиш”и уч қарра енгиллишдан сўнг келади ва бу тасвир эпос мантиғига зид эмас. Дoston эпик аънанани рад этмаган ҳолда поэтик жиҳатдан бир поғона кўтарилади. Қаҳрамонлар ҳомийлар билан учрашгандан сўнг илоҳий кучлар маконига кириб боради (ғор, кўҳна мазорот, кўшхонага). Азизлар билан май ичиб, ўзи ҳам, оти ҳам азиз бўлган қаҳрамон эранлар томонидан қўйилган вазифаларни бажариш учун сафарга жўнаб кетади.

Синовлар қаҳрамоннинг ҳомийга эврилиши ва эранлар сафига қўшилиши билан ниҳоясига етади. Мотивларнинг шу жиҳатдан уюлиши ва сюжет тизимида жойлашиши қаҳрамонлик дostonларининг хос хусусиятидир. Энг муҳими, қаҳрамонлик дostonларида синов мотиви бирлашиш ғоясини назарда тутати, яъни юртни бирлаштиришга қодир қаҳрамонни белгилаб беради.

Муҳим жиҳат шундаки, тақиқ, шарт, шартлашишлар қаҳрамонга буюрилган турли синов шаклларида, улар сюжетда кескин бурилиш ясади, янги эпик вазиятни юзага келтиради. Қаҳрамон синовлардан ўтиш асносида бир воқеликдан иккинчи бир воқеликка, сокин ҳолатдан безовталиқка ўтиб боради. Натижада, янги воқеликнинг жорий бўлишини таъминлайди. Инқор ва тасдиқ, инқироз ва ташкилланиш узвийлиги айнан синовлар билан амалга ошади.

Маттиас ЮГЛЕР: “РОМАНИМ ҚАҲРАМОНИ – ЎЗИМ”

Шу йилнинг 12 январида Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг “Китоб маҳсулотларини чоп этиш ва тарқатиш тизимини ривожлантириш, китоб мутолааси ва китобхонлик маданиятини ошириш ҳамда тарғибот қилиш бўйича комиссия тузиш тўғрисида”ги фармойиши эълон қилинди. Ушбу тарихий ҳужжат юртдошларимиз томонидан қизғин муҳокама этилмоқда. Зотан, миллатнинг маънавий тараққиёти, маънавий-ахлоқий ривожи ҳар томонлама шахснинг маърифий даражаси, эътиқоди ва мутолаа қилган китобларига боғлиқ. Бу йўлда чегара қўйиш ёки қандайдир тавсиялар бериш жоиз эмас. Муҳими, қай йўл билан бўлса ҳам, инсон ўз қалбини поклаши, тафаккурини бойитиши, ҳаёт мураккабликларида мустақил йўл топиши учун кўмаклашиш керак. Мазкур Фармойиш шу жиҳатлари билан улкан аҳамиятга эга.

Хўш, бугун дунёда китобхонлик даражаси қандай? Дейлик, жаҳонда китобхонлик бўйича илғор саналган Германияда китоб нима учун кўп ўқилади? Немис адабий муҳитида “Йиртқич балиқ ови” романи билан тилга тушган ёш адиб, таржимон Маттиас Юглернинг юртимизда ижодий сафарда бўлганидан унумли фойдаланиб, унга айни мавзудаги саволлар билан муурожаат қилдик.

Таҳририятдан

– Бугунги кунда Германия энг кўп китоб чоп қилинадиган мамлакат ҳисобланади. Маълумотларга кўра, мамлакатингизда йилга 80 минг номда китоб нашр этилар экан. Шу асарларнинг ҳаммаси ҳам бирдек мутолаа қилинадими? Бугунги немис китобхонларини кўпроқ қандай адабиётлар қизиқтиради?

– Айтганингиздек, Германия энг кўп китоб ўқиладиган мамлакатлар рейтингига дунёда биринчи ўринни эгаллаб келмоқда. Бундан ташқари, ҳар йили Франкфурт ва Лейпциг шаҳарларида халқаро китоб ярмаркаси ўтказилади. Телевидение ва интернет жадаллик билан ривожланишига қарамай, немисларнинг китобга бўлган қизиқишлари асло сусайгани йўқ. Охириги ўн йилликда немис китобхонларининг ўзига хос диди шаклланди. Иккинчи жаҳон уруши йилларидан сўнг

севиб ўқилган Зигфрид Ленц, Криста Вольф, Гюнтер Грассларнинг асарлари бугун унчалик долзарб аҳамият касб этмаяпти. Бугунги немис китобхони кўпроқ Стен Надольний, Уве Тим, Ральф Ротман асарлари мутолаасини афзал билади. Шунингдек, 1990 йилларда Федератив Республикада таниқли бўлган ижодкорлар ҳам китобхонларнинг назаридан четда қолгани йўқ. Масалан, ёш ёзувчилар орасида Юдитт Ҳерманн, Инго Шульце ва Томас Бруссиг асарлари ҳам кўп мутолаа қилинмоқда.

2001 йил 11 сентябрда АҚШда рўй берган воқеалар адибларимизга таъсир қилди. Ушбу фожиадан сўнг тинчлик ва огоҳлик мавзуси кўпроқ ёритила бошланди.

Бугун фантаст ёзувчиларнинг бозори чакқонроқ. Муҳими бу эмас. Ҳаёт ҳақиқатини қандай бўлса, шундайлигича қаламга олмоқ шарт. Ҳар бир асарнинг асосида ҳаёт ҳақиқати ётади. Глобаллашув даврида оламни англаш ҳам ўзгарди, бу жараён ёзувчи ва китобхонларнинг ҳам дунёқарашига ўз таъсирини ўтказмоқда. Мумтоз адиблар ўз ортидан китобхонлар оммасини эргаштирган бўлса, бугунги ижодкорлар ўқувчиларнинг қизиқишларини ўрганишга мажбур бўлмоқдалар. Немис мумтоз адиблари Гёте, Шиллерлар фақат мактаб дарсликларидagina ўқилади, Марк-Уве Клининг, Владимир Каминер, Саша Стажинеч каби ёзувчиларнинг асарлари эса немис китобхонларининг бестселлерига айланган. Бундан ташқари, Освальд Винер, Ханс Волльшлегер, Кристоф Рансмайр, Вальтер Мёрснинг постмодерн романлари; Андреас Эшбах ва Франк Шетцингнинг фантастика жанридаги асарлари; Петер Шмидтнинг детектив романлари; Марсель Байер, Дурс Грюнбайн, Уве Кольбе, Томас Клинингнинг шеърларини китобхонлар алоҳида эътироф этмоқда.

– Ижодкорнинг жамият олдидаги бурчи деганда Сиз нимани тушунасиз?

– Ижодкор кўнглидагини ёзиши керак, деб ўйлайман. Агар адиб бутун умрини муҳаббат ҳақидаги романларни ёзишга бағишламоқчи бўлса, унга бунинг тўлақонли ҳаққи бор. Германияда ҳеч бир ижодкорга сиёсий босим ва тазйиқ ўтказилмайди. Балки шунинг учун ҳам Германияда уларнинг сони кўпдир...

Ижодкорлар учун Грильпарцер, Георг Бюхнер, Гёте, Шиллер, Ханс ва Софи Шолль, Нелли Закс, Петрарка, Адельберт фон Шамиссо, Хильда Домин, Хенрих Манн, Анна Зегерс номидаги миллий мукофотлар, Немис китоб савдоси халқаро мукофоти ва бошқалар таъсис этилган.

1999-2009 йиллар оралиғида эса немисзабон ёзувчилардан Гюнтер Грасс (1999) – “тарихнинг унутилаёзган қиёфасини ўйноқи ва тунд афсоналари орқали ёритиб берганлиги учун”, Эльфрида Елинек (2004) – “ижтимоий мавҳумликни роман ва пьесаларида мусиқий оҳангда ёритиб бера олганлиги учун”, Ҳерта Мюллер (2009) – “маҳкумлар ҳаётини насрда ёрқин ва назмда асосий эътибор билан ёритиб берганлиги учун” адабиёт йўналишида Нобель мукофотини олгани ҳам бежиз эмас.

– Сизнинг “Йиртқич балиқ ови” романингиз номини эшитганимда, дастлаб Эрнест Ҳемингуэйнинг “Чол ва денгиз” қиссаси

хаёлимдан ўтди. Агар инсон тириклик уммонидан ўзини топа олмаса, унинг ҳаётида ҳеч қандай маъно қолмайди. Инсон ана шу уммондан ўз улушини ажратиб олиши, турмуш талотўпларида ўзини йўқотиб қўймаслиги, маънан-руҳан устун бўлиши керак. “Йиртқич балиқ ови” романи билан танишиб чиққач эса, “урбанизация” – шаҳарлашув жараёнида инсон ўзининг “йиртқич наҳанги”ини (айтиб қўяй, бизнинг тилда бу нафс дейилади) жиловлаб, кексаларни эъзозлаш ва қадрлаш, меҳр-мурувват, саховат каби фазилатларни сақлаб қолмоғи шарт деб ўйладим...

– Ушбу романда қахрамонлар ўзгача феъл-атворга эга шахс сифатида яхлит намоён бўлмайди. Барча образлар бир-бирига узвий боғланган. Романи ўқиш жараёнида ўқувчи қахрамонлар ўрнига ўзини қўйиб кўради, асарда рўй бераётган воқеалар унинг ҳаётида ҳам юз бериши мумкинлигини ҳис этади. Романда асосий қахрамон – бобонинг альягеймер хасталигига чалиниши ҳамда бунга унинг яқинлари – рафиқаси, қизи ва набирасининг муносабати тасвирланган. Биласиз, бу хасталикда беморнинг асаби чарчайди, юриши қийинлашади, нутқ фаолияти ишдан чиқади. Демак, оила бошлиғи тирик товонга айланади. Уни Мурувват уйига жойлаштиришади. Бобосининг санокли кунлари қолганини билган йигирма икки ёшли набира уйидагиларни бобоси билан сўнгги марта балиқ овига бирга боришга кўндиради.

Тўғри пайқабсиз, “Балиқ ови” романида урбанизацияга оид манзаралар яққол тасвирланган. Йирик шаҳарларнинг ривожланиши орқали инсонларнинг ҳаёт тарзи ҳам ўзгарди. Инсонлар ўзлари билан ўзлари овора бўлиб, атрофидаги яқин инсонларга кам эътибор қарата бошлашди. Меҳр, эътибор кўрсатиш ҳам “мобиль” (тезкор) кўриниш касб эта бошлади. Яқинларимиз аҳволдан юзма-юз кўришиб эмас, интернет ва СМС орқали хабар оламиз. Гўё уларга шунинг ўзи етарлидек туюлади бизга.

Воқеалар Швециянинг Тостахолмен шаҳарчасида рўй беради. Оддий шаҳарчадаги аҳвол шу тарзда бўлса, катта иқтисодий аҳамиятга эга шаҳарлардаги вазиятни тасаввур қилиб кўраверинг. СМСга эътибор беринг-а, “Менга фарқи йўқ. Уқдингми? Аммо, унга, албатта, етказиб қўй, хўпми? Фақатгина альягеймер (хотира йўқолиб бориши)нинг ўзи бўлганида майли эди-я. Бироқ унга барчаси бирвакайига ёпишган. Бунақада телба бўлиб қолади-ку?!” Ноаниқ, мужмал матн. Бироқ, ўйлайманки, уни ўқиётган китобхон, албатта, бефарқликнинг сабабини излайди.

Асарда қахрамонларнинг ўзига хос хусусиятлари, салбий ва ижобий фазилатлари, руҳий олами ва ташқи қиёфасини тасвирлаш услубидан воз кечдим. Ҳамма персонажлар “ижтимоий жиҳат”дан муҳим бўлган воқеа-ходисаларда қатнашишмайди, улар жамият ҳаётида фаол иштирокчи эмас. Асосий эътибор қахрамонларнинг “онг оқими”га қаратилган. Хотиралар, кузатувлар, яшин тезлигида пайдо бўлган фикр ва ҳис-туйғулар... кўринган, анланган, пайқалган ва эшитилган нарсалардан қисқа-қисқа парчалар келтирилиши орқали қахрамонларим тақдирини акс эттиришга уриндим.

Шу ўринда тан олишим керак, асарнинг бош қахрамони – ўзимман.

Бобом альцгеймер касалига чалинган. Бироқ роман қаҳрамонидан фаркли равишда, мен бобомни сўнгги марта балиқ овига олиб боролмадим. Чунки бу касаллик билан узоқ йўл юриш мумкин эмас эди.

– 2016 йилда “Suhrkamp” нашриёти томонидан нашрдан чиққан “Биз қандай яшашни истаймиз?” антологиясининг маъсул муҳарририси. Антология хусусида маълумот бериб ўтсангиз.

– Жаҳонда юз бераётган урушлар (Сурия, Ливия, Афғонистон) туфайли Германияга келувчи сиёсий муҳожирлар сони йилдан-йил ортиб бормоқда. Яқин уч-тўрт йил ичида мамлакатимизга 1 миллиондан ортиқ сиёсий қочқин келган. Иккинчи жаҳон уруши туфайли эса 2 миллиондан ортиқ турк миллатига мансуб одамлар мамлакатга жойлашган. Холбуки, маҳаллий аҳолида уларга нисбатан ётсираш бор.

Фикримча, ҳар бир инсон дунё фуқароси ҳисобланади. Бундай таҳликали вазиятда “космополитизм”га ҳам ижобий қараш керак. Ҳар бир ижодкор ўз юртида ҳам, муҳожирликда ҳам ижод қилиш ҳуқуқига эга. “Биз қандай яшашни истаймиз?” антологиясига 25 та ижодкор асари киритилган бўлиб, улар орасида эмигрантларнинг фарзандлари ҳам бор. Бу антология “қолоқлик”, қолаверса, сохта “ватанпарварлик”, “миллатчилик”, “маҳаллийчилик” каби иллатларга қарши ёзилган асарлар мажмуидир. Бош мақсад, ҳар бир инсон у миллати, элатидан қатъий назар, инсонпарварликни тарғиб қилишини кўрсатишдан иборат. Тўпلامга 1992 йилда Босния-Герцоговина уруши пайтида Германияга келиб қолган Саша Станишевичнинг ҳам ҳикоялари киритилган. Таъкидлаб ўтиш керакки, унинг “Аскар қандай қилиб ўз граммофонини тузатди” романи китобхонлар томонидан ҳанузгача севиб ўқилади. “Арафа” романи эса 2014 йилда Лейпцигда ўтказилган анъанавий китоб ярмаркасида бош совринга эга бўлган.

– Ўзбекистонда ўтказган вақтингиз сизда қандай таассуротлар уйғотди?

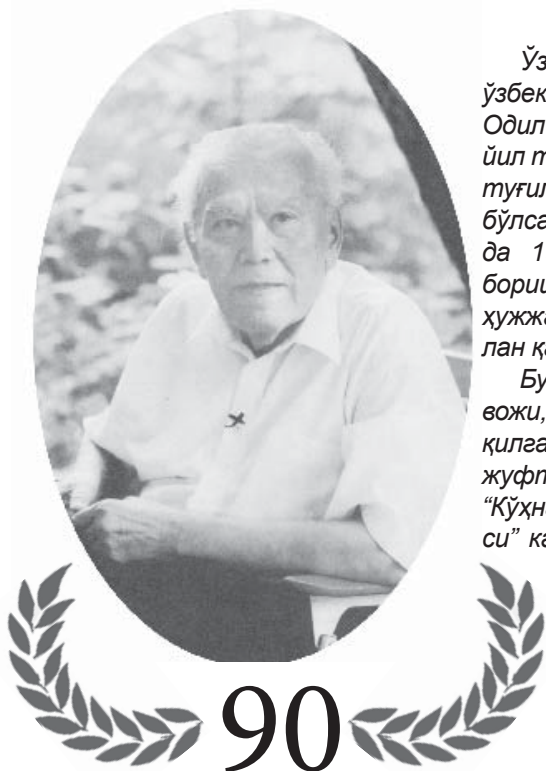
– Айни пайтда Германияда туғилиш камаймоқда. Кексалар аҳолининг кўпчилиги қисмини Кексалар ташкил этади, ҳар ўнта ёшдан атиги 2-3 тасигина оила қурган. Оила қуриш ҳам умуминсоний қадрият ҳисобланади. Ўзбек оилаларида бўлганимда, дастурхон атрофида жамулжам ўтирган оила аъзоларини кўриб ҳавасим келди. Германияга қайтиб боргач, мен ҳам оила қуриб, ўз фуқаролик бурчимни бажаришим керак деган қарорга келдим.

Нигора УМАРОВА
суҳбатлашди.

Миразиз АЪЗАМ

ОДИЛ ЁҚУБОВ ИБРАТЛАРИ

Ўзбекистон халқ ёзувчиси, XX аср ўзбек адабиётининг йирик намояндаси Одил Ёқубовнинг таваллудига тўқсон йил тўлди. Расмий манбаларда адибнинг туғилган йили 1926 йил деб кўрсатилган бўлса-да, муаллифнинг эсдалик ларида 1927 йилда туғилганлиги, урушга бориш мақсадида таваллуд йилини ҳужжатларга бир йил олдинги сана билан қайд эттирганлиги ёзилади.

Бутун умри давомида ўзбек насри ривожи, тараққиёти йўлида ҳалол меҳнат қилган адибнинг “Муқаддас”, “Қанот жуфт бўлади”, “Биллур қандиллар”, “Кўҳна дунё”, “Диёнат”, “Улуғбек хазинаси” каби кўплаб асарлари ўзбек адабиётининг алоҳида саҳифасини ташкил қилади.

Одил Ёқубов шахсига хос бўлган ростгўйлик, самимият, камсуқумлик ва ҳолислик фазилатлари ҳақида кўп ёзилган. Айни пайтда улуғ адибимизнинг феъл-атвори, ижодий ўзига хослиги,

мураккаб, айни вақтда мардонавор ҳаёт йўли ҳақида хотиралар ёзиш, ёш авлоднинг Одил Ёқубов феноменини тўлароқ идрок этишлари учун кенг кўламли тадқиқотлар яратиш, бугунги адабиётшуноспигимиз олдигаги долзарб вазифалардан биридир.

Шу эзу ишининг ибтидоси сифатида тақдим этилаётган шингил хотиралар адиб ҳаётининг айрим паллалари ҳақида ҳикоя қилади.

Таҳририятдан

Ёшлик йилларимиз

Мен Одил Ёқубовни илк бора 1953 йилда кўрган эдим. Шу йили мен филология факультетининг учинчи курси, рус бўлимида ўқирдим.

Одил Ёқубовнинг “Тенгдошлар” номли илк киссаси ҳам шу йили нашрдан чиқди. 1954 йилнинг феввалида асар талабалар муҳокамасига

* Миразиз Аъзам – шоир, таржимон.

кўйилди. Тадбирда мен ҳам қатнашдим. Бир неча домлалар ва талабалардан сўнг сўз сўрадим. Кўпчилик, бу ёш болага нима бор, деган маънода киноя билан қарашди. Қиссани бир ҳафтада ўқиб чиққандим. Асар ҳақида ўзига хос таассуротларим ва мулоҳазаларим бор эди.

– Қисса жуда самимий ёзилган, – дедим. – Юртимизнинг гўзал табиати, бойликлари ва ажойиб инсонлари, айниқса, катталар ва ўсмирлар дунёси чиройли бадиий ифода қилинган. Мен бир нарсага – асарнинг турли билимларга бойлиги, тилимизнинг бадиий имкониятлари кенг кўламда кўрсатилгани учун хурсанд бўлдим.

Шу тариқа орамизда руҳий яқинлик пайдо бўлди. Аммо ҳали яқин танишмаган эдик. Муносабатларимиз тасодифан юзма-юз келишлар, салом-алик ва самимий табассумдан нарига ўтмасди.

1954 ўқув йилида ТошДУ (ҳозирги – ЎзМУ)нинг филология факультетига Марям исмли қизча ўқишга кирди. У гўзаллиги, уятчанлиги ва одоби билан кўпчиликнинг эътиборини тортганди.

Билмай қолибмиз, Одил Ёқубов қизчага аллақачон кўнгил кўйган экан. У ҳамиша бирор газета парчасига ниманидир ўраб, йўлакда уни кутиб турарди. Шу пайт аудиториялардан бирининг эшиги аста очилар, уятчан Марям жилмайганча чиқиб келарди. Икковлари сўрашиб, зинадан пастга бир жуфт кабутардек учиб кетишарди. Кейин улар, барча бўйдоқларни доғда қолдириб, оила қуришди.

Мен 1958 йилда ўқишни тамомлаб, 1975 йилгача турли ташкилотларда ишладим. Бу йиллар ичида ёзувчи билан деярли мулоқотда бўлмасак-да, ижодини мунтазам кузатиб бордим.

Ҳамкасблик ҳикматлари

1975 йилда Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётининг шеърят бўлимига ишга кирдим. Бу ерда Ҳамид Ғулом директор, Пирмат Шермухаммедов бош муҳаррир, Одил Ёқубов билан Иброҳим Ғафуров бош муҳаррир ўринбосарлари эди. Шеърят бўлимининг мудирлари Омон Матжон, Рауф Парфи эса муҳаррир экан. Раззоқ Абдурашид, Асқар Қосим, Азим Суюн ҳам шу ерда эди. Шу пайтларда ёшимиздаги фарқ ўн йил бўлишига қарамай, Одил ака билан дўст тутиндик. Бунга “Севаман” номли 1975 йилда нашр этилган китобимга Одил ака ёзган бир бетли сўзбоши сабаб бўлди.

Бир куни Одил ака билан рус шоири Юрий Коринецнинг китоби-га рус ёзувчиси Юрий Казаков сўзбоши ёзгани ҳақида гап кетиб, мен “ҳозирги ёзувчиларимиздан биронтаси ёш шоирларнинг тўпламига сўзбоши ёзмаган”, – дея ёзғирсам, “Мен ёзаман тўпламингизга сўзбошини”, – деди жиддий туриб Одил ака.

Мазкур тўпланда бирмунча кескин руҳдаги шеърлар ҳам бор эди. Ёзувчининг диққатини уларга қаратиб, “қўрқмайсизми?” дедим. У кулиб: “Қани, менга беринг-чи”, дея нашрга тайёрланган нусхани уйига олиб кетди ва эртасига сўзбошини ёзиб келди...

Нашриётда ишларқанман, Одил ака икки марта ўз китобининг тахририни менга ишониб топширди.

Биринчи асар – “Биллур қандиллар” қиссаси. Асарда Андижондан Тошкентга ўқишга келиб, шу ерда ишлаб қолган икки элдош дўстнинг

муҳаббатидан ҳикоя қилинган. Ёзувчи кўнгли тоза, ҳалол меҳнат билан кун кўрувчи Ҳикматилло ҳамда учар ва ноҳалол йўллар билан бўлса-да, катта пул топиш, ҳашаматли яшашга ҳаракат қилувчи Бегимқулнинг муҳаббат қиссасини тасвирлаган эди. Асар фақат моддий бойлик билан инсон бахтли бўлолмаслиги, чинакам бахт учун маънавий бойлик, тоза руҳий олам кераклигидан сўз юритарди.

Иккинчиси асар – “Диёнат” романи.

Кўлёмани диққат билан ўқиб чиқдим. Асарда бизнинг авлодни қийнаган муаммолар – кўзбўямачилик, мансабпарастлик, порахўрлик, қариндош-уруғчилик, демагогия – ҳаммаси бир колхоз, бир тоғажиян, қишлоқ меҳнаткашларининг ҳаддан зиёд оғир ҳаёти фонида жуда усталлик билан, ишонарли далиллар асосида очиб берилган эди.

Ўша кунларда Одил акадан бу романнинг ёзилишига нима туртки бўлгани ҳақида сўрадим. Ёзувчи шундай деди:

– Менинг бир ҳамюртим, туркистонлик тарихчи олим бўлар эди, у ўтган замонлар тарихини ҳам, яқин тарихимизни ҳам миридан-сиригача биларди... Ўша олим бошидан ўтказган кўргиликлар романимга асос бўлган. У бир жувозчи бойнинг ёлғиз ўғли бўлган. Учқур ҳаёллар билан яшаган. Нене орзу-ҳавас билан Тошкентга келиб, мадрасада таълим олган. Лекин бу орада отасининг бошига оғир кунлар тушган. Қишлоққа борса, оқбадан тераклари чопилган, тегирмонлари бузиб ташланган, севимли опасини қозоқлар олиб қочган... Ўша, 30-йиллардаги ур-сур, қама-қама... Хуллас, униб-ўсган кадрдон уйи вайрон этилган, жондан азиз жигарлари тўзғиб кетган. Кулфат, йўқотиш ва жудолик ситами... Мен инсон мағлабига зид бўлган, одамлар тақдирини издан чиқариб юборган қарама-қаршилик ва зиддиятлар тўфонини кўламли микёсда кўрсатишга жазм этдим. Биз бу даврда энг олийжаноб фазилатларни бой бердик, ўзгалар тақдирига совуқ ва шафқатсиз муносабатда бўлишга кўникдик. Мендан кейин қиёматқойим бўлмайдами, деган кайфиятга мойил бўлиб қолдик... Бунини мен Отақўзи мисолида кўрсатишга уриндим. Шундай бир босар-тусарини билмай қолган раис бўлар эди, ўша тарихчи олимнинг жияни... Ҳали айтганимдек, XX аср уруш ва босқинларга, жудолик ва қирғинларга бой бўлди. Бутун бошли халқларнинг ғурури ерга урилди, камситилди, кадрқиммати топталди. Зулм чегара билмади...

Ҳеч бир замонда шундай бўлганми, ахир?! Қаранг, ҳатто дарсликларда Хоразмий ёки Беруний бўладими, Ибн Сино ёки Улуғбек бўладими, ҳаммаларини оёғи остидан нарини кўролмайдиган, дунёқарашини чекланган одамлар эди, деб уқтиришарди. Бу қандай бедодлик? Ахир, бутун олам шуларни ўқиб-ўрганипти ва улар яратган кашфиётлар минг йилдан бери инсониятнинг қорига яраб келмоқда-ку. Нима дейсиз? Нима қиласиз? Сурбетлик чегара билмайди. Нимасини айтасиз?

Бизнинг фожиамиз – оғир фожа. “Диёнат” да шуни, мислсиз инсоний дардни ва фожиани кўрсатишга ҳаракат қилдим.

Сюжет ҳақида

Одил ака бир асарни ёзишдан олдин тўплаган молзамалари (материаллари)га уйғун бир сюжет топмагунча тинчимас, унғача қўлига қалам олмасди.

Рус насрининг усталаридан бири – Алексей Толстой суҳбатларидан

бирида: “Сюжет, бу – топилма, бахтли бир топилдик”, деганди. Афтидан, ҳамма носирларнинг ҳам ёзадиган нарсалари, қалбини безовта қиладиган фикрлари бўлади-ю, аммо бир шакл топмагунча ўйлаганларини асар ҳолига келтиролмайдди.

“Муқаддас” қиссасида институтга кираётган бир абитуриент (Шариф) нинг имтиҳонлар бошланишидан олдин, консультация кунларида бир қиз (Муқаддас)ни севиб қолиши ва ўқишга кириш билан боғлиқ воқеалар тасвирланади. Ёзувчи бир қизнинг тақдири мисолида давр муаммоларини қаламга олади.

“Кўҳна дунё” романида сохта Ибн Синонинг пайдо бўлиши ва ҳар қандай даврда ҳам юз бериши мумкин бўлган воқеалар ичида, Хлестаковга ўхшаш, аммо Шарққа хос бир товламачи тимсоли яратилди.

Ёзувчи ҳақида

Мен Одил ака билан бирга ишлаб, кўп суҳбатдош бўлганим туфайли унинг бир қанча жиҳатларини эслаб қолганман.

Адибнинг қахрамонларидаги бир жиҳат доим руҳимга ёруғлик берарди: улар оддий инсонлар эди. Улар сохта ғоялар билан ўраб-чирмалмаган, фақат рости билан яшайдиган кишилар эди. Гуноҳлари, айблари, хатолари, бор фожиа ва ютуқлари билан кўрамиз уларни...

Унинг асарларидаги ҳамма қахрамонлар оддий кишилар, турли айб ишларни қилган, хатоларга йўл қўйган ва яна йўл қўядиган, аммо ўз хатоларини тузатиш учун узлуксиз ўзи билан ўзи курашадиган, муваффақиятга эриша олмаган, аммо охир-оқибат тўғри йўлга кира олган одамлардир.

Мен Одил Ёқубов ижоди ҳақида гапирганимда, унинг асарларидаги Тургеневга хос мусикий оҳанглари ва халқчил ифодаларни алоҳида эътироф этгим келади.

“Улуғбек хазинаси” ва “Кўҳна дунё” ҳақида гаплашарканмиз, “ёзувчининг олдида, у истайдими-йўқми, ҳамма вақт бир нарса кўндаланг бўлиб туради: бу – ҳокимият ва халқ масаласи. Буни ифодалашдан қочган ёзувчи ҳеч қачон ҳақиқий асар ёзолмайди ва адабиётда ҳодиса сифатида тан олинмайди”, деган эди.

У Лев Толстой ижодини севарди, унинг асарлари ҳақида гапиришдан чарчамасди. Бир куни Толстойнинг ижодий лабораторияси ҳақида шундай деди:

– Биласизми, Толстой “Анна Каренина”сида бир воқеанинг ўзини саккиз марта келтирган, фақат бу воқеа ҳар гал ҳар хил қахрамонлар ҳаёли орқали берилади. Миллий озодлик мавзусида ҳам ҳеч қайси ёзувчи “Ҳожимурод” даражасида асар ёзган эмас.

Бир куни Москвада рус ёзувчилари ҳақида сўзлайтуриб, шундай деди:

– Рус империалистик сиёсатини тадқиқ қилиб уч гениал рус ёзувчиси – Пушкин, Лермонтов, Толстой “Кавказ асири” асарларини ёзишди. Толстой яна “Ҳожимурод”ни ёзди. Ҳозирги рус зиёлилари қаерда? Нега ҳеч қайси бири Чеченистон ҳақида, Афғонистон ҳақида юксак бадиий асар ёзмайди?

Асар реализмини таъминлаш борасидаги яна бир мулоҳазасига эътибор қилинг:

– Баъзан китобларда беҳаё лавҳалар ҳақида гап кетса, дарров

танкидчилар ё чаласавод ўқувчилар: “Бундай тасвирлар халқимиз шаънига иснод келтиради!” дея шовқин кўтаришади. Аслида, бу – дунё адабиётини билмасликдан бошқа нарса эмас. Мана, Шолоховнинг “Тинч Дон” романи. Унда Аксиньяни ўз отаси зўрлаб қўяди ва ўғиллари отасини ўлдиришади. Митька Коршунов Натальяни таъкиб этади, Дарья қайнотаси Пантелей Прокофьевичга осилади. Аммо ҳеч ким бу воқеаларга тирғалаётгани йўқ. “Тинч Дон” романи муаллифи бутун дунёда Россиянинг XX асрдаги энг зўр ёзувчиси сифатида тилга олинади. Гап бундай воқеаларни ёзмаслик устида эмас, муаллифнинг бундай нарсаларни ёзаётган вақтдаги уларга бўлган муносабати устида бориши керак.

Тил ва китоб ҳақида

– Ўқувчи асардаги ҳар бир парчани ўқиркан, тилнинг гўзаллиги ва жозибасидан завқлана билиши керак. Бу парчалар, улкан обиданинг кошнлари каби эътиборни тортиб турмаса, асар зерикарли бўлиб қолади.

Мен Одил аканинг бу қайдларини тахминан 1975–1976 йилларда ёзганман. Ўшанда ёзувчи эллик ёшга кираётган эди. У вақтлар кўп нарсаларни, айниқса, Одил аканинг бошқа ижодкорлар ҳақида айтган гапларини ёзиб қўйишга ийманардим. Балки, вақти келиб буларни адабнинг ўзи ёзар, деб ўйлардим.

– Одил ака, – дедим бир куни, – Томас Манн (Эрнест Хемингуэй ҳам) ҳар бир романини ёзгандан кейин, бу асар қандай туғилгани, қандай ёзилгани, нималарни назарда тутгани, молзамалари қандай бўлгани, ёзиш учун нима туртки бўлгани ҳақида мақолалар, ўз ижодий лабораторияси ҳақида, замондошлари ҳақида хотираларини ёзиб қолдирган. Сиз ҳам шундай қилсангиз бўлмайдими? Сизнинг ижодий тажрибаларингиз ёшларга керак-ку?! Катта авлодлар билан учрашувларингиз, улар ҳақидаги фикрларингиз ҳаммани қизиқтиради.

– Ҳозир ўша асарларнинг ўзини ёзишим керак, улар ҳақидаги хотираларни қариганда ёзарман, – дея жавоб берди Одил ака.

Афсуски, кейинчалик ҳам шундай эсдаликлар ёзганига кўзим тушмади. Уч-тўртгасини ўқидим, аммо булар, менимча, кам. Агар архивларида бўлса, фарзандларидан уларни жамлаб, китоб ҳолида чиқаришини илтимос қилардим.

1977 йили таниқли қрим-татар ёзувчиси Шомил Алядин билан Пичундада ўзбек адабиёти ҳақида гаплашиб қолганимизда, у, Одил Ёқубов бугунги ўзбек адабиётининг генерали, ҳозирги адабиётингизда ундан бошқа генерал йўқ, деганди.

Менинг кузатишимча, Одил ака китоб ва китобхонлик ҳақида кўп мақола ёзмаган. Бунинг сабаби шундаки, унинг “Тенгдошлар”дан тортиб то ҳозиргача ёзган ҳамма асарларида китобхон қахрамонларни кўраимиз.

“Исой бобо Валини яхши кўриб қолди. Вали ўқир экан, бобо кўзларини юмиб эшитар, қизиқ жойларига келганда такрор-такрор ўқитар эди. Улар шу тариқа Аркадий Гайдарнинг “Мактаб”, “Темур ва унинг командаси” повестларини, Валентин Катаевнинг “Оқариб кўринар ёлғиз елкан” номли романини ва яна баъзи китобларни ўқиб чиқдилар. Ниҳоят, август ойининг ўрталарида Валининг “кутубхона”сида ўқийдиган китоб қолмади” (“Тенгдошлар”, 96-б.).

“Қутлуг қон”ни ёшлигимдан севар эдим, менга Йўлчи ҳам, Гулнор ҳам жуда ёқар, Гулнордай бир қизни севишни орзу қилиб юрардим” (“Муқаддас”, 35-б.).

“Ҳикматилло борганда Нилуфар, қўлида оқ жилдли кўримсизгина китоб, кўлнинг энг хилват жойида, мажнунтол тагида... йиглаб ўтирарди.

Ҳикматилло кўрқиб кетди, ёнига чўккалаб қўлидан ушлади.

– Сизга нима бўлди, Нилу?

Нилуфар индамай тиззасида ётган китобни унга узатди. Бу – Хемингуэйнинг “Алвидо, қурол!” деган романи эди.” (“Биллур қандиллар”, 99-б.).

“Кейинги йилларда домланинг (Нормурод Шомуродовнинг – М.А.) энг сеvimли ёзувчиси Толстой бўлиб қолган эди, айниқса, “Иван Ильичнинг ўлими” деган асарини қайта-қайта мутолаа қилар... Иван Ильичнинг ўлим олдидаги фалсафий фикрлари ҳам ўйлашга ундар, ҳам кўнглига тасалли берарди... Герценнинг “Ўтмиш ва ўйлар” деган китоби... энг мусибатли дамлар тўғрисида ҳам аллақандай илиқ нур билан, бирда шафқатсиз қаҳр, бирда маъюс табассум билан ҳикоя қилувчи бу ажойиб китоб домла учун доно бир ҳамсуҳбат вазифасини ўтаб, тинимсиз гам-андуҳларни хаёлидан кўтаргандай бўлар эди” (“Диёнат”, 273–274-б.).

Бундай парчалар ҳар қандай ташвиқий мақоладан кўра ўқувчига кўпроқ таъсир қилиши, айтилган китобларни ўқишга иштиёқ уйғотиши шубҳасиз.

Мен Одил Ёқубов билан 1987–1991 йилларда Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида бирга ишладим. Ёш ижодкорларининг Бешинчи республика семинар-кенгаши ўтказилган йиллар эса хотирамда муҳрланиб қолган.

Семинар-кенгаш ўтказиш масаласи режага кирганда, Одил ака ҳар биримизга ҳар хил топшириқлар берди: мен барча кенгаш ходимларини йиғиб, уларга ҳайдовчилар билан келишиб олиш, вилоятлардан келувчи ёш ижодкорларни кутиб олиш ва Дўрмонга жойлаштириш, муҳокамага қўйилажак кўлёмаларни атоқли ёзувчиларга тарқатиш, таҳририятлардан вакилларни кенгашга таклиф қилиш каби вазифаларни топширдим.

Бир куни Ёзувчилар уюшмасида бўлган суҳбатдан сўнг, бирга қайтарканмиз, худди ўзимга ўзим гапиргандай шундай дедим:

– Боя хаёлимга, фалон ёзувчига фалон дегим келди, аммо “Ке, қўй” деб, ўзимни тия қолдим...

– Биласизми, Миразиз, кўп одамлар кўнглига жасоратли гап келишининг ўзини жасорат деб ўйлайдилар, ҳолбуки, ўша фикр айтилмагунча жасорат ҳисобланмайди. Бу “ке, қўй” дейишлар, аслида, журъатсизликнинг бир кўриниши...

– Мен беадаблик бўлармикан деб ўйловдим.

– Йўк, йўк... бу гапингиз ҳам ўзини ўзи оклаганга ўхшаш нарса...

Яна бир кун, янглишмасам, Ярослав Гашек ҳақида гап кетди.

– Шундай ҳажвий ҳикояларни мен ҳам ёза оламан, деб ўйлайман баъзан, – деб қолдим, Одил ака кулиб:

– Кўп ижодкорлар шундай деб ўйлайди, ҳаммаси оппа-осондай кўринади, лекин ёзиб кўрсангиз биласиз: жуда қийин бу... – деди.

Одил ака ҳаётда ўз қаҳрамонларидай меҳрибон, феъли кенг инсон эди.

Ашурали ЖўРАЕВ

ОДИЛ ЁКУБОВ ХАЗИНАСИ

Эссе¹

Ушбу хотиралар Одил Ёкубов бош муҳаррир бўлиб ишлаган йилларда шаклланган “газета мактаби”дан бир шингил, холос. Ўша даврни батафсил ёзсак, каттагина бир китоб бўлади.

Аслида Ўзбекистон халқ ёзувчиси Одил Ёкубов адабиётимизда ўзининг муносиб ўрнига эга бўлган улкан адиблардан ҳисобланади. 1951 йилда ёзувчининг илк қиссаси – “Тенгдошлар” эълон қилиниши билан адабиёт мухлислари ва мутахассислар тилига тушди. Биринкетин “Муқаддас”, “Тилла узук”, “Матлуба”, “Қанот жуфт бўлади”, “Излайман”, “Биллур қандиллар” қиссалари ҳам эълон қилиниши билан катта шов-шувларга сабаб бўлди. Бу асарларнинг кўпчилиги ҳамон севиб ўқиладир. “Одил Ёкубовнинг қиссалари бугунги ҳаётимизнинг муҳим маънавий-ахлоқий муаммоларини қаламга олиб, китобхонга яшаш маҳоратидан ибратли сабоқ берди. Биз қиссалар орқали замондошларимизнинг бугунги ҳаёти билан танишибгина қолмай, инсонийлик, муҳаббат, адолат ва садоқат каби тушунчаларни янада қадрлайдиган бўламиз”, – деб ёзган эди Ўзбекистон Қаҳрамони Озод Шарафиддинов.

Одил аканинг “Эр бошига иш тушса”, “Улуғбек хазинаси”, “Диёнат”, “Кўҳна дунё”, “Оқ кушлар, оппоқ кушлар” сингари романлари адабиётимизнинг сара асарлари қаторидан ўрин олди, кўплаб хорижий тилларга таржима қилинди. Айниқса, “Улуғбек хазинаси” романи у кишининг номини дунёга танитди.

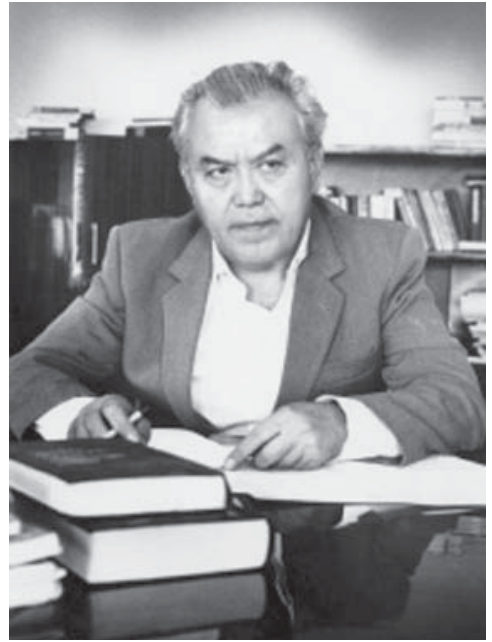
Одил Ёкубовнинг ҳар бир асари китобхонлар томонидан қизгин ва самимий кутиб олинган. Адабиётшунос олимлар ва мутахассисларнинг баҳс-мунозараларига сабаб бўлган. Масалан, академик Матёкуб Қўшжонов шундай ёзади: “Баъзан бирор асарни ўқишдан олдин варақлайсиз, нимадир кўнглингизга ёқади, биринчи бетни қайта очиб ўқий бошлайсиз, у сизни ўзига тортиб олади ва охириги саҳифага етганингизни сезмай қоласиз. Одил Ёкубовнинг “Муқаддас” қиссаси шу хил асарлардан”.

Бугун мустақил мамлакатимизнинг миллий матбуоти ва адабиёт ривожига муносиб ҳисса қўшиб келаётган кўплаб таниқли ёзувчилар, публицистлар, журналистлар Одил Ёкубовнинг шоғирди

¹ Ашурали Жўраев – публицист, ёзувчи, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган журналист.

¹ Журнал варианты.

бўлганликлари ва у киши билан бирга ишлаганликларидан ҳамиша фахрланадилар. Зеро, бу давр ҳаммамиз учун ижодий ўсиш, улғайиш йиллари бўлган. Одил аканинг бетакрор ижод мактаби бизни ижод сирларидан баҳраманд этди. Шахсан ўзим энг бебаҳо ёшлик даврларимда, кайноқ ижод ва изланиш лаҳзаларида “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасида Одил Ёқубовдай улкан адибдан бебаҳо сабоқ олиб ишлаганимдан ҳамиша фахрланаман. Газета мени ўқувчиларга танитди, озми-кўпми мухлислар орттирдим. Бир-икки китобим чиқди...

Бу орада Одил ака Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасига раис бўлиб кетди. У кишининг Уюшмага раҳбарлик қилган даври ошкоралик ва қайта қуришнинг талотўп даврига тўғри келди. Гуруҳбозлик авж олди. Уюшма аъзолари иккига бўлиниб кетди. Хуллас, ўша йиллари уюшма арининг уясига ўхшаб қолди. Ёзувчилар яхши асарлар ёзишдан кўра, бир-бирларига найзабозлик қилиш билан овора бўлдилар. Лекин ит эгасини танимайдиган бу кунлар буткул бошқа мавзу...

Машҳур шоиримиз Абдулла Орипов Одил аканинг уюшмада ишлаган мураккаб даври ҳақида “Одил Ёқубов” номли шеърисида шундай дард ва ўкинч тўла мисраларни ёзади:

*Саксонинчи йилларнинг талатўп даври эди,
Ижод отхонасига сайис бўлиб қолдингиз.
Ташқаридан боққанда гўёки омад келди,
Ёзувчилар аҳлига раис бўлиб қолдингиз.*

*Жасур сафдошлар билан энг катта минбарларда,
Сиз ҳам ўзбекнинг шаънин қилолдингиз ҳимоят.
Аммо улкан ҳудуднинг шаҳру гузарларида
Амалга ишқибозлик ортиб кетди ниҳоят.*

*Йўлбоиши бўламан, деб оддий мулладан тортиб,
Ҳаваскор шоиргача чиққан эди ўртага.
На темиру на пўлат – неча бир чулчит адиб
Эрта-кеч бошингизни айлантирди жўрттага.*

*Сиз одамлар қалбининг адиби эдингиз-ку,
Наҳотки билмасдингиз уларнинг айёрлигин.
Манфаати йўлида дуч келса, ҳали сиз-ку,
Отасининг гўрин ҳам сотишга тайёрлигин.*

*Наҳотки билмасдингиз бу қавмнинг кимлигин,
Ҳасадгўй ва даврачи, шухратпараст, олифта.
Олими ҳам кўрмайди бу жаҳоннинг кенглигин,
Барчани тиқиштирар ўзи чизган қолипга.*

*Ҳолбуки, англардингиз зулмат билан зиёни,
Улугбекнинг бошини ўз ўгли еганлигин.
Энг буюк ватан бўлмиш муҳташам Осиёни
Келгинди ёвдан аввал тарқоқлик енганлигин.
Англардингиз аслида олойлик қотил кимдир,
Инсонпарвар ёзувчи Чингиз кимдир дунёда.
Бир қараса, феълингиз мулойимдир, ҳалимдир,
Бир қараса, қаҳрингиз нортуюдан зиёда.*

*Бир кунни оҳ чекдингиз ёлғиз қолган пайтимиз,
Нега мен шу қавмга ўралашиб қолдим, деб.
Эҳ, оқсоқол, элга сиз кўп ўғитлар айтдингиз,
Эзилманг, дедим сизга пушаймонлик гамин еб.*

*Бироқ дилдан ўтарди тамомила бошқа гап,
Тинчгина ижод қилиб юрсангиз бўлмасмиди.
Абдулла Қаҳҳор ёки устоз Ойбекка ўхшаб,
Холис бир кўргон бўлиб турсангиз бўлмасмиди.*

*Руҳингиз топсин ором, сиз тарихий йўлларда,
Иймонли инсонларга чин йўлдош бўлолдингиз.
Истиқлол байрогини баланд тутиб қўлларда,
Асл, буюк зотларга замондош бўлолдингиз.*

* * *

Одил Ёқубов билан ишлаган йилларимизда кўрган ва эшитганларимизни қоғозга тушириб юргандик. Ушбу хотиралардан айримларини эътиборингизга ҳавола этмоқчимиз.

1985 йил 26 апрель

Бугун тушлик маҳали Одил ака билан у кишининг хизмат машинасида таниқли ҳайкалтарошлар: Дамир Рўзибоев, Илҳом Жабборов, Улуғбек Мардиев, Азамат Ҳотамовнинг устахонасига бордик.

Уша кунлари Одил ака янги ёзаётган романи учун материал йиғиб юрган эди. Асарнинг бир қаҳрамони ҳайкалтарош экан.

У киши ҳайкалтарошлар билан узоқ суҳбатлашдилар. Устахона деворларига тасвирий санъатнинг бир қатор жанрларида ишланган турли картиналар, тикилган сўзаналар илиб қўйилган. Хонанинг чор тарафида ҳайкалтарошлик асбоблари, ҳали битмаган чала ҳайкаллар, хуллас, жуда айқаш-уйқаш тартибсиз хонани узоқ кузатди. Ертўлага тушиб Дамир Рўзибоевнинг дид билан безатилган устахонасини қизиқиш билан кўриб чиқди. Олдин ишлаган ва ишланаётган ҳайкалларни бирма-бир диққат билан кўздан кечирди. Сўнг яна юқоридаги хонага чиқиб, ҳайкалтарошлар

билан суҳбатлашди. Ҳайкалтарошлик тарихи, бу санъатнинг сир-асрорлари, машҳур ҳайкалтарошлар ҳақида сўраб-суриштирди.

Суҳбат жараёнида Одил Ёқубов шундай деди:

– Адабиётда бўлгани каби, сизларнинг соҳада ҳам истеъдодли ижодкорга қийин бўлса керак. Ҳамиша ҳам яхши асар тан олинавермайди. Айтайлик, бир истеъдодли ҳайкалтарош минг машаққатлар билан асар яратди, дейлик. Лекин халтурачилар унга албатта қарши бўладилар, шундайми? Шундай пайтларда истеъдод ва у маҳорат билан яратган асарлар ҳам тўсиққа учрайди...

Ҳайкалтарошлар у кишининг фикрларини тасдиқлашди.

1985 йил 7 май

Таниқли журналист Ёқубжон Хўжамбердиев билан тушликка кетаётган эдик, йўлда Одил ака учраб қолиб: “Юринглар, бирга тушлик қилайлик”, деди.

– Қаерга борамиз? – сўради Одил ака. Мен Шота Руставели кўчасидаги “Самарқанд” кафесини айтдим. У киши бироз иккиланди.

– Шу баланинг ҳам айтганини қилайлик, – деб хайдовчига ўша ёкка юришни тайинлади.

Тушликда манпар билан кабоб едик. Одил аканинг саховати ва таклифи билан жиндай-жиндай коньяк ичдик. Суҳбат жуда яхши ва самимий бўлди.

Гап орасида Ёқубжон ака бир “сир”ни очди. У киши “Ёшлик” журналига ишга кетаётган экан. Одил аканинг хабари бор, шекилли, коньяк қуйилган қадахни олиб: “У ерда яхши ишланг, яхши нарсалар ёзинг. Журналдан кўтарилиб кетаятганингизда бош муҳаррир сизни коньяк қуйиб кузатсин”, – деди.

Сўнг Одил ака суҳбат мавзусини ўзгартирди.

– Мен умуман телевизор кўрмайман. Баъзан радиодан мумтоз кўшиқларни эшитаман. Бўш вақтимда фақат китоб ўқийман. Бугун эрталаб Лев Толстойнинг “Ҳожимурод”ини қайта ўқидим. Шу асарни ўн икки марта ўқидим. Лекин барибир ўқигинг келаверади. Шу кунларда яна Юрий Бондаревнинг “Игра” романини ўқидим. Яхши асар. Кўп ёзувчиларимизнинг фожиаси шундаки, улар китоб ўқимайди. Фақат хом-хатала нарсаларни ёзиш билан овора. Ўқиб-ўрганмаган ёзувчи дастлабки тушунчалари, дунёқарашларидан нари ўтолмайди, – деди Одил ака.

1985 йил 13 май

Ишдан сўнг Маматқул Ҳазратқулов иккаламиз Одил аканинг таклифи билан у кишининг уйига бордик. У киши янги асар ёзиш учун эртага Москвадаги ижод уйи – “Периделкино”га бир ойга кетаётган экан. Шунга Маматқул акага зарур топшириқларни бердилар. Одил акани кўргани ўғиллари ва набиралари келди. Ўтириш бўлди... Одил ака газетага бош муҳаррир бўлиб келганидан бироз ранжиди. Ижодий ишлари қолиб кетаётганини қуяниб гапирди.

1985 йил 12 июль

Газета чиққан – жума кунлари баъзан Одил ака ишга келмасди. Соат 11 ларда Одил ака қўнғироқ қилиб, мени газетанинг шу кунги сониди

эълон қилинган “Асоссиз гумон” номли мақолам билан табриклади. “Яхши язибсиз”, – дедилар. Шу икки оғиз самимий сўз менга янада яхши ва ғайрат билан ёзиш иштиёқини бағишлади.

1985 йил 1 август

“Самарқанд” кафесида Одил ака, Маматкул ака, Саъдулла ака бирга тушлик қилдик. Лағмон едик. Бугунги суҳбатимиз адабиётнинг ёш авлоди ҳақида бўлди. “Агар ҳақиқий истеъдод бўлмаса, бу майдонга киришдан фойда йўқ”, – деди Одил ака қатъий қилиб. Сўнг айрим ёшларнинг хом-хатала қўлёмалари ҳақида гапирди.

Шунда билдимки, Одил ака адабиётни жиддий кузатар экан.

1985 йил 16 сентябрь

Бугун яна Одил ака билан тушлик қилдик. Чучвара едик. Суҳбат мавзуси очарчилик йиллари ҳақида бўлди. “Ўқиб юрган йиллари кишлоққа таътилга борганимда, онам шўрлик йиғиб қўйган қотган нонларни халтага солиб бериб юборарди. Шу билан тирикчилик қилардик. Ҳозиргидай нон оёқости бўлиб ётмас эди. Бунинг ҳам уволи бордир...” – деди Одил ака хўрсиниб.

1985 йил 20 сентябрь

Кечкурун Одил аканинг уйига Саъдулла Ҳаким билан бордик. Уйда экан. У кишининг бироз кайфияти йўқ. Шу кунги газетада яна бир жиддий хато ўтиб кетган эди. У киши газетада ишлаётган айрим ёшлардан бироз хафа бўлиб гапирдилар.

– Шу балалар ўссин, танилсин, яхшироқ ижодкор бўлсин, деб уларга доим ғамхўрлик қиламан. Лекин айримлари мақтовни кўтаролмаяпти. “Классик” бўп кетган, қисталоқлар, – деди Одил ака астойдил ранжиб. Сўнг бизларга юзланиб: – Билиб қўйинглар, яхши журналист, яхши публицист жамиятга, одамларга яхши ёзувчидек катта фойда келтиради, – деди.

Одил аканинг ўнг оёғи тез-тез оғригани учун яхши юролмайди. Баъзан шишиб кетади. Шифокорларнинг айтишича, қон яхши айланмас экан. Касаллик у кишини кўп қийнайди, азоб беради...

1986 йил 21 апрель

Бугун устоз билан “Анхор” кафесида овқатландик. Сўнг Қизил майдон (ҳозирги Мустақиллик майдони – А.Ж.) бўйлаб пиёда кетдик. Ўша кунлари Одил ака “Оқ кушлар, оппоқ кушлар” романини ёзаётган эди. Йўл-йўлакай янги роман ҳақида гапириб бердилар.

– Ҳозир романинг сўнгги бобларини қайта ёзаяпман. Бир боб жуда қийнаяпти... Музаффар Фармон исмли қаҳрамоннинг хатини ўн марта қайта ёздим. Худо хоҳласа, ўқувчини ҳаяжонга соладиган хат бўлди. Асарни қайта ишлаш ҳам ёзувчига завқ беради. Бошланишига қалам теккизсангиз бўлди, уни, албатта, қайта кўриб чиқишга тўғри келади, – деди Одил ака...

1986 йил 9 июль

Бугун Одил ака Абдулла Орипов ҳақида жуда самимий фикрларни айтди. Абдулла аканинг буюк шоирлигини қайта-қайта эътироф этди.

– Абдуллажан – адабиётимизнинг бахти. Негадир унинг шеърларидан рус тилига қилинган таржималар унчалик жарангламаяпти. Лекин барибир зўр шоир! Унга етадигани йўқ! – деди Одил ака фахр ва ғурур билан. Бироз жимликдан сўнг гап Абдулла Ориповдан Абдулла Қахҳорга кўчди. Одил ака яна жўшди: – Абдуллани Абдулла Қахҳор жуда яхши кўрарди. Кўп марта қўллаган. Бошига оғир кунлар тушганда ҳимоя қилган. Аслида Абдулла ака ўша даврларда адабиётга кириб келган кўп истеъдодларни қўллаб-қувватлаган. Жумладан, бизни ҳам. Бир гал Абдуллажон ҳақида гапириб ўтирганимизда Абдулла ака мендан сўраб қолди: “Катта истеъдод, катта шоир. Сиз унинг агар мен шимолий кутбда, музлар ўлкасида туғилсам ҳам меҳрим бермасмидим ўша музларга, деган мазмундаги шеърини ўқиганмисиз?..”

Абдулла Қахҳорнинг 60 йиллик тўйи муносабати билан “Литературная газета” мақола буюртма берди. Бу гап Абдулла акага ҳам маъқул бўлди. Қисқа муддатда мақола ёзилди. Мақоланинг қисқача мазмуни шундай эди. Баъзи бир юзаки ёзувчиларимизнинг асарларини ўқисангиз, уларда қиз-жувонларимиз далага атлас кўйлак кийиб чиқади ва қирқ градус жазирама иссиқда кўшиқ айтиб, чопиқ қиладилар, завқ-шавққа тўла ҳаёт кечирадилар. Далаларимизда туну кун чилдирма ва карнай-сурнай садолари янграйди. Хуррам қиз-жувонлар тинимсиз рақсга тушадилар... Шунда айрим ёзувчи-шоирларимиз ҳам сурнайчи ва карнайчи қиз-жувонларга кўшилиб рақсга тушиб, асар ёзар эмишлар...

Мақола эълон қилингандан сўнг бўлди тўполон, бўлди тўполон! Республика раҳбарларидан тортиб, доврўкли пахтакорларгача чаён чаққандай таъсир қилди... Кейин маълум бўлишича, газета бош муҳаррир ўринбосари, тили ўткир Валентина Панкина Шароф Рашидов билан телефонда гаплашиб, масалани узил-кесил ҳал қилибди.

Одил Ёқубов билан бўлган суҳбатларда ёзиб олинган айрим қайдлар

Ёзувчилик ниҳоятда машаққатли ва оғир меҳнат. Ёшлиқда куч-ғайрат борида ёзиб қолиш керак. Ёш ўтган сайин қийинлашиб бораверади. Ҳадеб қуруқ даъво, нуқул китоб чиқариш билан киши ёзувчи бўлиб қолмайди.

* * *

Асарни бир зарб билан ёзиб, бироз ташлаб қўйиш керак. Мен “Улуғбек хазинаси”ни бир йилда ёзиб тугатдим. Бир дўстимга бердим, ўқиб кўриб, “яхши асар бўлибди”, деди. Олти ой асарни ташлаб қўйдим... Кейин жиддий ишладим. Ҳатто ўн икки соат ишлаган пайтларим ҳам бўлди...

* * *

Биласизми, одам ҳеч қачон ўз халқини ёмонламаслиги, халқ ҳақида бўлар-бўлмас гапларни айтмаслиги керак. Аслида халқ тушунчаси анча мураккаб. Билиб қўйинг, охир-оқибат халқ ҳақ бўлиб чиқади. Халқ абадий ҳодиса, чунки у тарихда қолади... Шунинг учун ёзувчи халқнинг ҳақиқий аҳволини ёзиши керак, деб ўйлайман. Ҳаммаси яхши, жуда зўр деган билан, шиорбозлик, ура-ура қилиш билан иш битмайди.

* * *

Ижод шундай бир жараёнки, унда асосан ёзувчи ўзининг таржимаи ҳоли шарҳини битади. Агар у катта истеъдод соҳиби бўлса, камраб олган дунёси, унда кечадиган воқеалар кенг кўлам касб этади, ёзганлари даврнинг шарҳига, замондошининг таржимаи ҳолига айланади...

* * *

Баъзан мени миллий ғурур масаласи жуда кўп ўйлантиради. Нега бунақамиз?.. Зиёлилар орасидаям, ижодкорлар орасидаям, хуллас, бошқалар орасидаям бир-бирини кўролмаслик, бир-бирининг қадамини пойлаб, пайини қирқиш, зимдан ковлаштириш ҳеч қайси миллатда биздагидек авж олмаган бўлса керак. Мен “Қачон одам бўламиз?” деган мақоламда ҳам булар ҳақида ачиниш билан айтганман. Мақтанишни яхши кўраммиз. Мақтаниш ҳам майдалашишга олиб келади. Қуруқ мақтовларнинг таги пуч бўлади.

* * *

Нима учун Габриэль Гарсиа Маркес романлари собиқ Иттифоқда катта эътибор топди, шуҳрат қозонди? Чунки уларнинг аксарияти салтанат ва жамият, халқнинг қисматида ҳокимнинг роли ҳақида; улуғ адиб биргина зобит, диктатор жамият тараққиётини йиллар орқага суриб юбориши мумкинлигини асарларида ёрқин очиб берган. Ундаги воқеа-ҳодисалар бизнинг ўша даврдаги ҳаётимизга жуда-жуда ҳамоҳанг эди...

* * *

Кўп марта айтганман, ёзганман; ёзувчи ўз сўзига, ўз фикрига, дунёқарошига эга бўлиши керак. Ҳар қандай ўзгаришларни, воқеа-ҳодисаларни бировларнинг гапи, тепанинг буйруғи ёки кўрсатмаси билан эмас, ўз қалбида таҳлил қилиш лозим. Ижодкорни ҳеч қачон қалби алдамайди.

* * *

Доим оғир ва машаққат билан ўтган ёшлигимни эсласам, ҳар гал кўз олдимга ойижоним келадилар. Минг азоблар билан армиядан қайтиб келганимдан сўнг, ойим айтиб берган ушбу илоҳий сўзлар бир умр юрагимда муҳрланиб қолган. “Сен нимани ҳам биласан, болам, – дедилар волидам. – Сенга ёлғон, Худога чин, мен ҳар куни қоронғи тушганда мана шу Қизил Сангир тагидаги қабристонни ялангоёқ айланиб, йиғлардим. Атайин оёқларимга тикан кирсин, янтоқ кирсин, қўйтиканлар оёқларимни шилиб ташласин, деб Оллоҳга илтижо қилдим. Ярим кечасигача бўзлай-бўзлай йиғладим. Мен сени мана шундай кўз ёшларим билан Оллоҳдан қайта тилаб олганман, болам...”

* * *

Азиз ўқувчи!

Шу ўринда Чингиз Айтматовнинг ёзувчини ҳайрат ва ҳаяжонга солган ўша машҳур мактубини бирга ўқисак, устозимизнинг руҳлари яна бир бор шод бўлади.

“Улуғбек”ни анча кечикиб, аммо завқ билан ўқиб чиқдим. Яхши

асар ҳақида сўз юритиш қувончлидир. Бу – юксак ва бениҳоя қимматли асар, ўзининг бадиий қиммати билан ҳам эътиборга молик тарихий роман мени қаттиқ ҳаяжонга солди. Ҳаяжонимнинг асосий сабабчиси – ровийликнинг сеҳрли усули, бироқ бунинг барчасидан ташқари сенинг асарингни ўқийтуриб, мен улуғ туркий ғурурни ҳис этдим. Улуғбек бизни ҳамиша оқловчи куч, у бизнинг дардимиз ва дунё ҳақида фикр юритишга, унга тўла ҳакамлик қилишга ҳуқуқ берадиган юксак тарбиявий изтиробимиздир.

Бу юксак тажриба Улуғбек – гарчи унинг кашфиётлари оламшумул аҳамият касб этса-да – буюк олим бўлганида эмас, балки зиёли ва ҳақгўй инсоннинг фожиаси Улуғбек шахси ва тақдирида кечганидир. Улуғбек менга фақат ўрта асрнинг атоқли олими бўлгани учунгина кадрли эмас, аксинча, тақдир уни энг машаққатли ва улуғвор фожиани бошидан кечиришга, шундай мураккаб ҳаёт йўлини босиб ўтишга маҳкум этганки, у ўз даврининг ҳамма қабул қилган тартиб-қоидаларига қарши бориб, шунга қарши исён кўтарган шахс сифатида ҳам буюқдир.

Ҳар қандай даврнинг ҳатто маърифатли замонларнинг ҳам ўз улуғбеклари бор. Бунинг устига, “Улуғбек”ларнинг шундай янги қисмати бўлмаганида уларнинг олим эканликларини муайян қатламдаги мутахассислардан бўлак ҳеч ким билмас эди. Ва шунинг баробарида жаҳон санъатида Шекспир, Гёте, Томас Манн ва ҳатто Толстой сингари сўз санъаткорларининг пайдо бўлиши ҳам гумон эди.

“Улуғбек”ни ўқиб туриб, мен шуни ҳис этдим ва ўйлайманки, энг муҳими ҳам шу.

Чингиз АЙТМАТОВ
1976 йил 10 июнь

P.S. “Улуғбек хазинаси”нинг ўзбек тилидаги нашридан менга бир дона юборишингни илтимос қиламан”.

Оқилхон ИБРОҲИМОВ

ЮНУС РАЖАБИЙ ҲАҚИДА СЎЗ

Улуғ санъаткор таваллудига 120 йил тўлди

Ҳар бир халқ руҳиятини ифодаловчи миллий куй-оҳанглар – азиз она тили каби қадрли ва муқаддасдир. Миллатнинг ўтмиши ва бугуни, асрий орзу-истаклари ва гўзал туйғуларини мужассам этган оҳанглар она аллалари, умрбоқий кўшиқлару мумтоз куйларда ранг-баранг жиллоланадики, уларни тинглаган инсон ўзлигини англайди, руҳан юксалганини ҳис қилади.

Ўзбек халқининг бой мусиқий мероси ҳақида сўз кетганда, бу бебаҳо бойликнинг бизгача етиб келишида жонбозлик кўрсатган устоз санъаткорларнинг ижодий фаолиятига тўхталмасдан илож йўқ. Биз бу ўринда халқимизнинг ардоқли фарзанди, Ражабийлар сулоласининг йирик намояндаси, атоқли бастакор, хонанда ва созанда, Ўзбекистон халқ артисти, академик Юнус Ражабий (1897–1976) ҳақида сўз юритишга жазм қилдик.

Азим Тошкентнинг Чақар маҳалласи, санъатсевар боғбон Ражаб ота оиласида ака-ука Ризқи ва Юнус Ражабийлар дунёга келди. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист, моҳир созанда Ризқи Ражабий (1887–1977) танбур чолғуси бўйича шуҳрат қозонади. Бугун Ризқи ота ноҳуни остида садоланган “Мискин”, “Насруллои”, “Муножот”, “Абдурахмонбеги”, “Самой дугоҳ”, “Гулёр-Шаҳноз”, “Гардуни” ва “Уфори сеғоҳ”, “Тановор”, “Гиря”, “Сувора” каби магнит тасмаларига муҳрланган кўплаб мақом ва мумтоз куй йўллари миллий мусиқа хазинамиздан мустаҳкам ўрин олган. Шунингдек, Ризқи Ражабий оиласида бўлажак мақомшунос олим ва созанда (танбур ва дутор чолғулари ижрочиси), санъатшунослик фанлари доктори Исҳоқ Ражабов (1927–1982) вояга етди. Мумтоз мақомларга доир салмоқли тадқиқотлари билан “Шашмақом”га оид мураккаб илмий-назарий, тарихий ва амалий масалаларни ҳал этиб берган Исҳоқ Ражабов Юнус Ражабийнинг энг яқин маслакдошларидан бири эди.

1897 йили таваллуд топган Юнус Ражабийнинг ҳаёт йўли серташвиш ва жўшқин лавҳаларга бой. Табиатан серзавқ, зукко ва билимга чанқоқ Юнуснинг қадам-бақадам юксалиб боришида унинг ноёб мусиқий истеъдоди – нозик идроки, ҳайратомуз хофизаси ҳамда ҳақиқий ўзбекона одоби муҳим ўрин тутган эди. Юнус Ражабий бир тинглаган мусиқий асарини ҳажми катта ё кичик бўлишидан қатъий назар, хотирасига ёзиб олиш ва ёддан чолғуда ёки овозида беҳато такрорлаб бериш салоҳиятига эга бўлганки, бу ҳол мусиқа тарихида камдан-кам учрайди.

Бу ўринда устоз Ражабий феномени бутун жаҳон композитор-

¹ Оқилхон Иброҳимов – санъатшунослик фанлари доктори, профессор.

лари орасида фавкулудда истеъдоди билан ажралиб турувчи Вольфганг Амадей Моцарт даҳоси билангина қиёсланиши мумкин. Савқитабийсидаги шундай фазилати боис унинг мусиқий фаолияти жадал ва самарали кечди. Янги авлод мақомчиларига устозлик қилиб

юрган кезлари шогирдларига қарата айтган, “Кўпроқ диққат билан тингла, шунда куй дилингга кўчади”, – деган таъкиди Юнус Ражабийнинг ўзига хос шиорига айланган эди. Даствлаб дутор чертиш машқини акаси Ризқи Ражабийга қизиқиб бошлаган Юнус тез орада илк кўникмаларни ҳосил қилади. Машҳур найчи-созанда Абдуқодир Исмоиловнинг бетакрор нолаларидан илҳомлангач, най чалишни мустақил равишда ўрганишга киришади. Туркистон халқ консерваториясида ўқиб юрган кезлари (1919–1923) бу чолғулардаги ижрочилик малакаларини оширади, кейинчалик дутор ижрочилигини Ҳожи Абдулазиз Расулов кўмагида такомиллига етказди.

Айни пайтда ашулачилик санъатига ихлоси баланд Юнус Ражабий эл ардоғидаги устоз ҳофизлардан сабоқ олади, жумладан, андижонлик Мирза Қосим ҳофиздан Фарғона-Тошкент мақом йўлларининг айрим қисмларини ўрганади. 1910 йилларга келиб, бу мақомларнинг барча ашула йўлларини Мулла Тўйчи Тошмуҳаммедов, Шораҳим Шумаров, Иноғомжон ҳофиз ва Илҳом ҳофизлар устозлигида мукамал ижро этишга эришади.

Ширали овоз соҳиби Юнус Ражабий тез орада эл назарига тушиб, ҳақли равишда обрў-эътибор қозонади. Инчунин, ҳузурли дард ва бетакрор овоз таровати билан йўғрилган ноёб ҳофизлик истеъдоди “Ушшоқ”, “Кўча боғи I-II”, “Гиря”, “Тулёр-Шахноз”, “Баёт I-II”, “Талқини баёт”, “Дугоҳ-Ҳусайн”, “Чоргоҳ I”, “Қаландар I”, “Адоий I-II”, “Кошки” сингари мумтоз ашула йўлларида ёрқин ифодасини топади.

1923–1927 йиллари Самарқандда даствлаб Педагогика билим юрти ўқитувчиси, кейин Самарқанд театрининг мусиқа раҳбари сифатида фаолият кўрсатган йиллари машҳур ҳофизлардан “Шашмақом”ни амалий-назарий жиҳатдан ўзлаштириб боради. Бу ҳақда санъаткорнинг ўзи “Мусиқа меросимизга бир назар” номли китобида шундай ёзади: “Шу йиллари мен самарқандлик таниқли мақомдон-устозлар – Ҳожи Абдулазиз Расулов, Леви Бобохонов, Михоэл Толмасов, Гавриэл Муллақандовлар билан учрашдим, улардан мақомларнинг самарқандча йўлларини ўргандим, куй ва ашулаларга сайқаллар бериб, қочиримлар киритиб, силлиқлаштирдим ва янги куй қисмлари кўшиб,

бойитиб бордим”¹. Ушбу иқтибосдан маълум бўлишича, Юнус Ражабий мақомларни ўрганиш баробарида бастакорлик билан ҳам шуғулланади, бундай ижодий изланишларга мусиқий назиралар устаси, атоқли санъаткор Ҳожи Абдулазиз Расуловнинг ҳофиз-бастакорлик ва мохир созандалик маҳорати туртки берган бўлса ажаб эмас. Дарҳақиқат, Юнус Ражабийнинг 1930 йиллардан бошланган расмана бастакорлик фаолиятида улуг устозлар тажрибасига ҳамоҳангликни кузатиш мумкин. Жумладан, ижодкорнинг “Фабрика яллasi”, “Ўзбекистон”, “Бизнинг даврон”, “Баҳор келди”, “Чаманзор”, “Ўйин баёти”, “Ўйин дугоҳи”, “Пахта”, “Раъноланмасун” каби кўплаб кўшиқ, ашула ва ракс куйларида асрий оҳанг ва усулларнинг халқчил кўринишлари намоён бўлса, “Фарҳод ва Ширин”, “Муқанна”, “Навоий Астрободда” мусиқали драмалари ҳамда “Зайнаб ва Омон” операси сингари йирик саҳнавий асарларида мумтоз мусиқий анъаналарнинг янги талқинлари устуворлик қилади.

Мақомларни мукаммал ўрганиш йўлидаги тинимсиз изланишлар Юнус Ражабийни “Шашмақом” маркази – Бухорога етаклайди. “Мен бу ерда Ота Жалол, Ота Ғиёс, Уста Шоди, Қори Камол, Абдусамад Беғижон, Қори Нажм, Домла Ҳалим Ибодов каби ўзбек ва тожик халқлари орасида донг чиқарган мохир мақом ижрочилари билан учрашдим. Улардан мақомларнинг тарихий масалалари ва ижро этиш асосларини ўргандим. Олдин билганларимни мукаммаллаштирдим, улар билан бирга мақом йўлларининг айримларини ижро этдим”², – деб хотирлайди санъаткор.

Шу аснода мақом санъатининг Тошкент-Фарғона ва Самарқанд-Бухоро мумтоз анъаналарини мукаммал ўрганган қаҳрамонимиз айни пайтда Европа мусиқий таълимидан ҳам баҳраманд бўлган эди. Жумладан, 1934 йили Тошкент олий мусиқа мактабининг тайёрлов бўлимида, 1940–1941 йиллари эса Москвада ташкил этилган композиторлар курсида таҳсил олади. Аммо булардан ҳам аввал муҳим аҳамият касб этувчи яна бир мактаб ҳақида алоҳида тўхталиш лозим. Бу хусусида академик Воҳид Зоҳидов тўғри қайд этганидек: “Юнус Ражабий аввало ва асосан мактаб курсисидан эмас, ҳаёт дорилфунунидан, халқ ижодидан ўсиб улғайган ва бекиёс истеъдодга эга бўлган, ҳофизаси ўткир, ёдлаш ва айтиб бериш фазилати кучли санъаткордир”³.

XIX аср охири – XX аср бошларида Тошкент ўзининг бир қаватли, паҳса деворли уйлари, мевали боғу гулзорлари, шунингдек, тонг сахарлаб тортилган тўй ошлари-ю чойхоналарда чалинган танбур-дуртор чертимлари, ҳофизларнинг роҳатбахш хонишлари билан ўзгача таассурот уйғотган. Табиийки, она алласидан бошлаб турфа халқ куй-кўшиқларини тинглаб улғайган ўта таъсирчан ёш Юнус Ражабий учун бу ҳаёт манзаралари ўзига хос ижодий мактаб вазифасини бажарган эди.

Юнус Ражабий асрлар давомида жамланган ва ҳар бири миллий қадриятлар билан йўғрилган бебаҳо мусиқий меросимизни нота ёзувларига кўчириб, келгуси авлодларга бенуксон етказишдек масъулиятли вазифани шараф билан удалади. Бунга устоз-санъаткор томонидан тўпланиб, 1955–1958 йиллари нашр этилган “Ўзбек халқ мусиқаси” ноталар туркумининг I–IV жилдлари яққол далилдир. Ушбу тўпламлардан

¹ Юнус Ражабий. Мусиқа меросимизга бир назар. –Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978. 13-бет.

² Курсатилган манба. 13-бет.

³ Зоҳидов В. Сўзбоши. / Юнус Ражабий. Мусиқа меросимизга бир назар. –Т., 1978. 6-бет.

кўшиқ, лапар, ялла, ашула каби халқ мусиқий ижодининг қарийб барча жанрлари, шунингдек, катта ашула, сувора, мақом чолғу ва ашула йўллари ҳамда замондош бастакорлар қаламига мансуб айрим ижод намуналари муносиб ўрин олди. Устоз санъаткорнинг таҳсинга сазовор меҳнати туфайли асрлар давомида авлоддан-авлодга ўтиб келаётган, бироқ муайян сиёсий-мафкуравий сабабларга кўра йўқолиб кетиш хавфи остида турган мусиқий меросимиз сақлаб қолинди. Аммо олдинда яна бир жиддий ва машаққатли вазифа турарди.

Гап шундаки, Бухоро амирлиги тугатилгач, сарой мумтоз мусиқаси – “Шашмақом”нинг тақдири, истиқболи мавҳум эди. Боз устига бу ноёб мерос “маданият пешволари” томонидан “феодал тузумдан қолган зерикарли санъат” дея баҳоланиб, расмий-норасмий давраларда камситилиш ҳоллари ҳам тез-тез учраб турарди. Бинобарин, мумтоз мақомларни ҳар қандай асоссиз хуружлардан ҳимоя қилиб, янги авлодларга бекамму кўст етказиш – ўша давр зиёлиларининг қайғусига айланади ва бу борада 1920 йиллари эътиборли ишлар амалга оширилади. Жумладан, улуғ маърифатпарвар бобомиз, олим ва драматург Абдурауф Фитрат “Шашмақом” мумтоз мусиқий санъат эканини исботлаш мақсадида 1927 йил “Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи” номли рисоласини нашрдан чиқаради. Бундан аввалроқ (1924 йили) эса айнан унинг ташаббуси билан композитор ва мусиқа этнографи Виктор Успенский Бухорода ҳофиз Ота Жалол Носир ва танбурчи Ота Гиёс Абдуғани ижросида нота ёзувларига олган “Шашмақом” туркуми “Шесть музыкальных поэм (мақом)” номи билан чоп этилганди. Табиийки, “устозшоғирд” анъанасида яшаб келаётган мақомларни ноталар воситасида ифодалашдек мураккаб жараённинг илк кўриниши бўлган бу ёзувлар баъзи камчиликлардан (масалан, мақом ашула йўллари шеър матнларисиз танбур ижросида ёзиб олинган, айрим доира усуллари нобоп вазнўлчовларида акс этган ва б.) холи эмасди. Аммо бу каби нуқсонлар бажарилган иш салмоғини асло сусайтирмайди.

Миллат қайғуси билан ёнган Юнус Ражабий мумтоз “Шашмақом”ни сақлаб қолиш ва ундан келгуси авлодни баҳраманд этиш йўлида яна бир бор жасорат намунасини кўрсатди, Б.Зикриев, М.Толмасов, Д.Ибодов, М.Тошпўлатов, Ё.Довидов, М.Муллақандов каби устозлар ижросига таяниб, оқилона йўл тутди. Бу жараёнда унинг илмий-ижодий салоҳияти ҳам ёрқин намоён бўлди. Жумладан, мақом туркумларида етишмаётган чолғу ва айтимлар ўрнини шу услуб доирасида яратган ижод намуналари билан тўлдирди, форсий ғазаллар билан “ўқилган” айтим йўлларига туркийда битилган мумтоз шеърият намуналарини ҳам мазмун, ҳам аруз баҳрларига кўра тўғри танлаб боғлади ҳамда нозик дид билан заргарона ишловлар берди. Бу салмоқли ишнинг якуни сифатида “Шашмақом” мажмуаси 1959 йили “Ўзбек халқ мусиқаси” нота ёзувлари туркумининг бешинчи жилдида “Бухоро мақомлари” номи билан нашр юзини кўрди. Бу маданий ҳодиса катта ютуқ бўлишига қарамай, оғзаки анъанадаги касбий мусиқа маҳсули – “Шашмақом”нинг асл қиймати жонли ижро амалиётидагина буткул ифодаланиши – Юнус Ражабийга аён ҳақиқат эди. Шу боис изланишларини давом эттирган санъаткор 1959 йили Ўзбекистон телерадиоси ҳузурида “Мақомчилар ансамбли”ни тузиб, салобатли “Шашмақом” туркуми ва “Фарғона-Тошкент мақом йўллари”

ижрочилик анъаналарини замон руҳига мослаштирди, бу йўлда қатор лойиҳаларни амалга оширди. Касбий фаолияти давомида бой тажрибаси ва юксак малакасини истеъдодли шогирдларидан дариг тутмади, мураккаб шарт-шароитга қарамай, “устоз-шогирд” анъаналарини жонлантиришга бекиёс ҳисса қўшди, устоз санъаткор ўғитларини олиб улғайган Д.Зокиров, Д.Соаткулов, Ф.Содиқов, Н.Ҳасанов, К.Жабборов, С.Калонов, К.Мўминов, О.Имомхўжаев, Б.Довидова, К.Исмоилова, О.Алимаҳсумов ва Т.Алиматовлар кейинчалик элимизнинг ардоқли санъаткорлари бўлиб етишди.

1960 йилларга келиб янги довлар забт этилди, хусусан, 1966–1975 йиллари нота ёзувларидаги “Шашмаком” мажмуаси олти жилд шаклида қайта чоп этилди ва ушбу нашрга “Фарғона-Тошкент маком йўллари” илова тарзида киритилди.

Устоз Юнус Ражабийнинг миллатни руҳан бирлаштирувчи мусикий кадриятларни эъозлаб, янги авлод қалбига сингдиришдек эзгу мақсади тез орада ўз самарасини берди. Алалхусус, расмий давраларда макомларга бўлган муносабат ижобий томонга ўзгарди, мусикашунослик, композиторлик, таълим ва амалий ижрочилик жабҳаларида бу мумтоз санъатга эътибор кучайди. Жумладан, 1963 йили Исҳоқ Ражабовнинг “Макомлар масаласига доир” салмоқли монографик тадқиқоти эълон қилинди ва шу асосда кейинчалик макомшунослик фан тармоғи шаклланди, 1970 йилларга келиб ўзбек санъаткорлари – Мирсодик Тожиев ва Мирхалил Маҳмудовларнинг композиторлик ижодиётида маком қонуниятлари билан уйғунлашган симфониялар юзага келди ва доврўғи жаҳонга ёйилди, 1972 йили Тошкент давлат консерваториясида “Шарқ мусикаси” кафедраси очилиб, унда макомларни амалий ва назарий ўрганиш ишлари йўлга қўйилди, 1983 йилдан эса ҳар тўрт йилда бир маротаба Ёш маком ижрочиларининг Республика (ҳозирда Юнус Ражабий номидаги) танлови ўтказила бошланди. Санъаткорнинг наинки мусика, балки миллий маданиятимизни ривожлантиришга қўшган бекиёс ҳиссаси муносиб баҳосини топган эди. Жумладан, у 1953 йил “Ўзбекистон халқ артисти” унвонига сазовор бўлади, 1966 йилда эса Ўзбекистон Фанлар академиясининг академиги этиб сайланади.

Истиқлол йиллари устоз санъаткор Юнус Ражабий ижоди алоҳида эътироф этилди. Хусусан, 1997 йили Юнус Ражабий уй-музеи очилди, 2000 йили эса Ўзбекистон Президенти фармонида асосан атоқли санъаткор “Буюк хизматлари учун” ордени билан тақдирланди.

Бу йил устазода санъаткор Юнус Ражабий таваллудига 120 йил тўлди. Таъкидлаш ўринлики, у яратган ва мерос қолдирган нота тўпламлари ўзбек мусикасини амалий ўзлаштириш ва назарий ўрганишда бениҳоя қимматли манба сифатида хизмат қилмоқда. Ишончимиз комилки, санъаткор ижоди доимо маънавиятимизни юксалтириб, санъатга ошно қалбларни эзгулик ва гўзалликка чорлаб туради.

Шахбоз ҲАЙИТОВ: “УМИДВОР КЎЗЛАР ДАЛДА БЎЛАДИ”

Саёҳат, сафар ва юрт кезишнинг фойдаси бисёр. Янги қиёфалар, нотаниш манзиллар таассуротини истисно қилганда ҳам яқин инсонлар, Ватан соғинчининг ўзи кишини янада улғайтиради. “Мусофир бўлмай мусулмон бўлмайсан”, дейди шу боис кўпни кўрганлар. Бугун навқирон ёшларимиз дунё кезмоқда. Кунчиқар юрт – Япониядан тортиб, “Орзулар мамлакати” – Америкагача – барида ўқиш, иш, саёҳат муддаоси билан юрган ўзбекистонликларни учратасиз. Энг муҳими, улар инглиз билан инглизча, испан билан испанча, немис билан немисчасига гаплашмоқда. Шубҳа йўқки, хорижда ўқиб-ўрганаётган юртдошларимизнинг орттирган тажрибаси кун келиб албатта ўз мевасини беради.

Ана шундай ёшлар билан танишиш, уларнинг орзу-интилишлари, қизиқишлари билан ўртоқлашиш мақсадида журналимизда “Жаҳондаги ёшларимиз” янги руқни ташкил этилди. Дастлабки суҳбатдошимиз Шахбоз Ҳайитов ҳам икки-уч хорижий тилда бийрон сўзлашади, чет давлатда юриш тартиб-қоидаларини яхши билади. У 1988 йили Тошкент шаҳрида туғилган. Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университетининг Халқаро муносабатлар факультетини тамомлаган. 2014 йилдан Германиянинг Людвиг Максимиллиан номидаги Мюнхен университети Сиёсатшунослик факультети талабаси. “Марказий Осиё минтақасида сув ресурсларини тақсимлаш муаммоси” мавзусида илмий тадқиқот олиб бормоқда. Илмий изланишларидан ташқари кўнглига ёққан асарларни ўзбек тилига ўгиришга ҳам вақт топади. Қуйида Шахбоз билан бўлган суҳбатни ва унинг таржималаридан айримларини эътиборингизга ҳаволо этмоқдамиз.

Тахририятдан

– Дунё кезишдан муддаонгиз нима?

– “Дунё” нима ўзи? “Дунё кезиш” деганда нима назарда тутилади? Дунё кезган одам деб ким назарда тутилади? Дунё нима мақсадда кезилади? Саволлар шодасини истаганча давом эттириш мумкин. Лекин асосий савол битта: дунё кезишдан мақсад нима?

Шу ўринда эътироф этиш керакки, мустақиллик бизга эркинлик деган буюк неъматни берди. Ўзбекистон ёшлари учун бу жуда катта имконият эшикларини очди, яъни дунё кезиш, чет тилларини ўрганиш, янги қадриятлар билан танишиш, таълим олиш, илғор техника ва технологияларни ўзлаштириш, тадбиркорлик билан шуғулланишни мақсад қилган тенгдошларим жуда кўп. Энг муҳими, барча соҳаларда, жумладан, табиий ва ижтимоий фанларда ўзбекистонлик ёшлар салмоқли натижаларга эришмоқда. Давлатимиз

рахбари Шавкат Мирзиёев таъкидлаганидек, илм-фан Ўзбекистон тараққиётининг бўлинмас қисмидир. Илм-фан борасида эътибор шундай барқарор бўлса, кейинги ўн йилликда жаҳон илм-фани тараққиётининг асосий иштирокчисига айланамиз.

Энди бевосита дунё кезиш мавзусига келадиган бўлсак, назаримда, ҳамма замонда янгиликка интилиш, янгиликни ўзлаштириш истаги инсонларни дунё кезишга чорлаган, ҳатто мажбур қилган. Чунки янгилик ва янгиликаниш – ривожланиш ва тараққиёт асосидир. Ривожланиш ва тараққиёт бор жойда эса хилма-хиллик, хурфикрлик, соғлом рақобат юзага келади. Янги бир давлат, миллат, унинг маданияти ва тилига бўлган қизиқиш ва уни ўрганиш ҳар бир инсоннинг фикрлаш доирасини кенгайтиради. Шу ўринда, дунё кўрган одамда таққослай олиш хусусияти, танқидий мулоҳаза юритиш имконияти ва кўрган-кечирганларидан келиб чиқиб, маълум масаланинг янада яхшироқ ечимини топа билиш қобилияти шаклланиб боришини таъкидлаш жоиз. Шу маънода, дунё кезиш, бу – янги манзилларни кўриш, янги танишларни топиш, янги кадриятлар билан танишиш ва албатта, янги ғояларни амалга ошириш имконидир. Мен ана шу имкониятларга эга бўлиш муддаосида чет элда таҳсил олишга аҳд қилдим.

Ҳозирда Германияда, Людвиг Максимилиан номидаги Мюнхен университетининг Сиёсатшунослик йўналишида таълим олаяпман. Ўзбекистон ва Германия ўртасида ўзаро бир қатор ўхшашликлар мавжуд. Географик жиҳатдан икки давлат минтақаларнинг марказида жойлашганлиги, ўзбек ва немис халқларининг меҳнаткашлиги, ишбилармонлиги, улкан тарихий ва маданий кадриятларга эгаллиги эътиборимни тортади. Ҳозирда немис тилини ўрганиб олдим. Келгусида Ўзбекистон ва Германия ўртасида тарихий-маданий кадриятларни бир-бирига танитишга, турли соҳаларда ҳамкорликни ўрнатишга ҳисса қўшишни ният қилганман.

– Германияда китоб мутолаасига муносабат қандай?

– Немисларнинг китобга бўлган эътибори мени жуда ҳайратда қолдиради. Қайси бир хонадонга кирманг, албатта, китоб жавонига кўзингиз тушади. Жамоат транспортида кетаётганда ҳам аксарият йўловчиларнинг қўлида, хоҳ у босма шаклда бўлсин, хоҳ электрон, албатта, китоб. Немисларда китоб мутолааси маданий кадриятлардан бири саналади, бола тарбиясида ҳам китобхонлик жуда муҳим ўрин тутуди.

Германияда йирик ва машҳур китоб савдо марказларидан бўлган “Hugendubel” турли соҳаларга оид исталган китобингизни немис ва бошқа тилларда тақдим этади. Сиз у ерда китобни харид қилмасдан туриб ҳам ўқишингиз мумкин. Ҳаммага маълумки, Германия табиий қазилма бойликларга деярли эга эмас, балки интеллектуал салоҳиятга бой давлатдир, яъни немислар турли соҳаларда яратувчанлик ва ихтирочилик қобилиятларини шакллантиришга урғу берадилар. Шунинг учун бу ерда илм-фан тараққиёти иқтисодиётнинг негизи ҳисобланади.

– **Хорижлик ёшлар билан ўзингиз (ва юртдош тенгдошларингиз) орасида қандай фарқ сезасиз? Уларнинг қизиқишлари, орзу-интилишлари билан сизнинг қарашларингиз уйғунми ёки бошқача?**

– Албатта, хорижлик ва ўзбекистонлик ёшлар орасида ўзаро уйғунликлар ва турли фарқларни кузатиш мумкин.

Биринчидан, Ўзбекистон ёшлари оилавий қадриятларга жуда эътиборли. Мисол учун Европа ёшлари эришаётган ютуқлари фақатгина ўзигагина фойдали бўлишига ҳаракат қилади, балоғат ёшига етгандан сўнг оиласидан, яъни ота-онасидан алоҳида яшашга интилади. Қариган ота-онасини эса қариялар уйига жойлаштиради. Бу – одатий ҳол. Ўзбекистон ёшлари эса, аввало, ота-она ва оиласининг мамнун бўлишига интилади, жумладан, олдига қўйган мақсадлари, аввало, ота-онасига қувонч келтиришини ўйлайди. Яъни Ўзбекистон ёшлари европалик тенгдошларидан фарқли равишда ўз тақдирини оиласи, Ватани тақдири билан боғлайди.

Иккинчидан, Ўзбекистон ёшлари тарихий қадриятларга жуда содиқ. Ҳар бир суҳбат кураётган чет эллик суҳбатдошимизга Ўзбекистоннинг географик жойлашувини, тарихини ва маданиятини бир оғиз бўлсада, гапириб беришга интиламиз, уларни палов билан меҳмон қиламиз. Миллий қадриятларимизга бўлган бундай ҳурмат, Ўзбекистоннинг сайёҳлик салоҳиятига ҳам ҳисса қўшиши шубҳасиз. Айни дамда, Президентимиз Ўзбекистоннинг хориждаги дипломатик ваколатхоналарига ана шундай, айниқса маданий, илмий ва иқтисодий соҳалардаги салоҳиятимиз ва ютуқларимизни танитишдек вазифаларни юклатгани бизни қувонтирди. Ишончим комилки, Ўзбекистон ёшлари билими, ахлоқи ва маданияти билан ушбу йўналишлардаги сайёҳ-ҳаракатларга ўз ҳиссаларини қўшадилар ва Ўзбекистон ҳам Испания, Франция ва Германия каби жаҳоннинг йирик сайёҳлик марказларидан бирига айланади.

– **Шарқ ва Ғарб қарашларида, айниқса, ахлоқий масалаларда фарқ катта. Айниқса, кейинги ўн йилликларда айрим Европа давлатларида оилавий қадриятларга ноинсоний даҳл қилиш ҳолатлари кузатилмоқда. Нима деб ўйлайсиз, дунё кезаётган ўзбекистонлик ёшлар маънавиятига европача ахлоқ салбий таъсир этмайдими?**

– Таъкидлаганимдек, оила, бу – миллий қадриятларимизнинг бўлинмас қисми. Оила қуриш ва оилага садоқатли бўлишни болалигимиздан кузатиб борамиз, бундай қараш қонимизга сингиб кетади. Шу маънода, фахр ва ишонч билан айтишим мумкинки, ўзбекистонлик ёшлар маънавиятида оилавий қадриятларнинг мустаҳкам тамалтоши қўйилган. Қолаверса, уларга ота-она дуоси ва уларни интизорлик билан кутаётган ёру биродарларининг умидвор кўзлари ҳар доим далда бўлади.

*Отабек МУҲАММАДИЕВ
суҳбатлашди.*

Фридрих КРИСТИАН ДЕЛИУС

(1943 йилда туғилган)

БЕРЛИН ДЕВОРИ

Тарихий очерк

*Немис тилидан
Шаҳбоз ҲАЙИТОВ
таржимаси*

Фридрих Кристиан Делиус Германия Федератив Республикаси тарихига оид асарлари билан танилган адиб. Немис тили ва адабиёти академияси аъзоси. Фалсафа фанлари доктори.

1961 йилнинг 13 августидан бошлаб Берлинда Германия Демократик Республикаси (ГДР) томонидан шарқий германияликларнинг ғарбий Берлинга қочиб ўтишига чек қўйиш мақсадида қурилган ва халқ тилида оддийгина “девор” деб номланган чегара иншоотлари 28 йил давомида (1961–1989) икки Германия орасидаги низонинг ва “совуқ уруш”нинг ўзига хос рамзига айланди. 1950–1961 йилларда тахминан 2,5 миллион киши – шарқий германиялик юқори малакали мутахассис коммунистик режимдан қочиб ўтганидан кейин 1961 йилнинг 12 августидан 13 августига ўтар кечаси Ғарбий Берлинга борадиган барча йўллар тўлалигича ёпилди.

Берлин иккинчи жаҳон урушидан кейин ғолиб давлатлар (АҚШ, Буюк Британия, Франция ва собиқ СССР) томонидан махсус тўрт секторга бўлинган бўлса-да, бу ҳолат ГДР ҳукуматида унчалик ҳам маъқул келмаса-да, девор қурилишидан аввал шаҳар умумий эди: берлинликлар шаҳарнинг турли секторларида истиқомат қилишлари, ишлашлари ва бир-бирлариникига муаммосиз меҳмонга боришлари мумкин эди. Бундан ташқари, шаҳар ягона транспорт, электр, сув ва алоқа таъминоти тизимига эга эди. Девор билан шаҳарни бўлиш, унинг коммунал тизимини бузиш, энг муҳими, оилаларни бир-биридан айириш ҳеч кимнинг ақлига сиғмас эди. Девор қурилишининг биринчи ҳафталарида айрим довурак шарқий германияликлар турли йўллар билан ғарбий Берлинга қочиб ўтганидан кейин чегарага яқин бино ва уйларнинг дераза ва эшиклари батамом ёпилди, канализация қувурлари катта қувватли электр токига уланди, девор бўйлаб назорат миноралари ўрнатилиб, қочиб ўтишнинг олдини олувчи бошқа турдаги иншоотлар барпо этилди. 60-йилларда айрим шарқий берлинликларнинг қочишга уринишлари кўпинча фожиали тугаши туфайли деворга халқ орасида “ўлим девори” деган ном ҳам берилади.

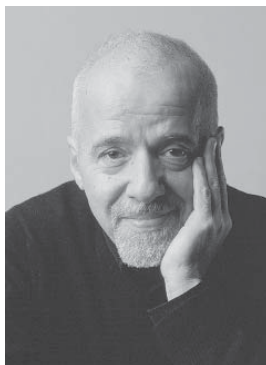
* Манба: <http://www.worldcat.org/title/deutschland-in-kleinen-geschichten-nemtsy-o-sebe-i-o-germanii/>
oclc/681920428

Деворнинг умумий узунлиги 165 километр бўлиб, унинг 106 километри баландлиги 3,5 метр бўлган темир бетондан ва қолган 59 километри эса темир панжарадан иборат эди. Девор йилдан-йилга “такомиллаштириб” борилди: 260 та назорат минорасида икки чегарачи аскар кеча-ю кундуз қоровуллик қиларди. Назорат миноралари асфальт йўлак билан боғланган, йўлакнинг ўнг ва чап қумли қисмида “сезгир симлар” ўрнатилган эди. Қум йўлакдаги ҳатто секин ҳаракатга жавобан оғохлантирувчи ракеталар отилар, қочқинни тутиш учун деворнинг 267 жойида хизмат итлари ва бутун девор бўйлаб эса чегара ҳарбий полициячилари махсус машиналарда шай туришарди. Чегара чизиғига шарқий томондан кириш йўлининг биносиз қисмида деворнинг ташқи тарафи билан ёнма-ён қўшимча ички девор қурилган бўлиб, қочқиннинг девордан ошиб тушиши олдини олиш учун 12 сантиметр катталикдаги ўткир қиррали пичоқсимон мих тахталар ўрнатилган эди.

Ғарб учун девор коммунизм ва социалистик лагернинг ғайриинсоний разми ҳисобланиб, таниқли дунё сиёсатчиларининг ўзига хос “зиёратгоҳи”га айланди. Аввалига ГДР аҳолиси девор икки Германия муносабатларининг либераллашувига хизмат қилади, деб умид қилишган эди. Лекин бу умид тезда саробга айланди. Ульбрихт ва Хоннекер бошчилигидаги ГДР ҳукумати “антиимпериалистик химоя девори” ортида Ғарб давлатлари ва ГФРни империализмда айблашда давом этди ва оммавий репрессияларни кучайтирди. Бу ҳолат ГДР фуқароларида ўз давлатига нисбатан ўринли норозилик туйғусининг кучайишига олиб келди.

Шарқий ва ғарбий берлинликлар девордан кўп азият кечишди, 28 йил давомида бутун бошли оилалар бир-бирлари билан кўриша олишмади. Кўпгина қочишга бўлган уринишлар фожиали тугади. Девор адабиёт, кино, санъат ва ҳазил-мутойиба мавзусига айланди. Федерал канцлер Вилли Брандтнинг “Янги Шарқий Европа сиёсати” доирасида девор ГФР ташқи сиёсатининг бош масалаларидан бири сифатида кўрила бошланди ва уни тўлалигача очиш имконсиз бўлса-да, шарқий ва ғарбий германияликларнинг бир-бирлари билан кўришиш имкониятини енгиллаштиришга эришилди. 60-йилларда фақатгина ГФР фуқароларининг ГДРга боришларига рухсат этилган бўлса, 70-йиллардан бошлаб ГДР аҳолиси ҳам Ғарбий Берлинга ва ГФРга сафар қилишларига имкон берилди. Лекин уларнинг оғири янада енгил бўлишига ҳали ҳам умид йўқ, шарқий тараф ҳамон девор “соя”сида яшашга мажбур эди. Ғарбий Берлин девор “қамали” остида бўлса-да, бундан кўпроқ манфаатдор эди: нафақат дунёнинг турли давлатларидан келган сайёҳлардан тушган фойда, балки, энг аввало, ГФР ҳукумати томонидан “ғарбий фаровон воҳага” ажратилган катта миқдордаги молиявий ёрдам ва имкониятлар Ғарбий Берлинни Шарқий Берлин ва ГДРга нисбатан бойроқ, эркинроқ ва тараққий этганроқ кўрсатар эди. Бундан ташқари, девор Ғарбий Германияда “душман девор ортида” деган янги ва оддий сиёсий тушунчани пайдо қилди. Ўзларини “эркин”, шарқий германияликларни эса “қамалда қолган” деб ҳисоблашга кўниккан ғарбий берлинликлар девор ортидаги воқеалар билан унчалик ҳам қизиқмас эди.

Девор кутилмаганда қурилгани каби 1989 йилнинг 8 ноябрида иккала тараф учун ҳам туйқусдан бир кечада қулади. Берлинликларнинг ва бутун Германия халқининг бу воқеадан қувончи чексиз эди. Девор бир зумда бузиб ташланиб, Берлин ўзининг энг “диққатга сазовор” жойидан маҳрум бўлди. Орадан 25 йил ўтган бўлса-да, Берлинга келган айрим сайёҳлар ҳазиллашиб “Девор қани?” деб сўрашади. У кўринмас, лекин германияликларнинг хотирасида “тарихий девор” сифатида сақланиб қолган ва вақт ўтиши билан уни фақатгина музейларда ва тарих китобларида кўриш мумкин.

Пауло КОЭЛЬО

(1947 йилда туғилган)

НАФРАТДАН МУРОСА САРИ БИР ҚАДАМ

Аросатда қолган “Икки кўча” ҳикояси

Инглиз тилидан
Шаҳбоз ҲАЙИТОВ
таржимаси

Пауло Козльо бразилиялик ёзувчи, шоир. Йигирмадан зиёд китоби чоп этилган. Асарлари дунёнинг бир қатор тилларига таржима қилинган. Жумладан, “Алкимёгар” романи уч таржимон (О.Шарафиддинов, А.Отабой ва А.Саид) томонидан ўзбекчага ўгирилган. Китобларининг умумий адади 300 миллиондан ошди.

Дунё “глобализация” деб аталмиш гирдоб домига тушмасидан бир неча аср олдин машҳур олим шайх Қаландаршоҳ ўзининг “Асрори хилватия” (“Ёлғизлик сирлари”) китобида ушбу воқеа ҳақида ҳикоя қилади.

Қадим ўтган замонда ҳозирги Арманистоннинг шаркида бир катта қишлоқ бўлиб, уни шимолий ва жанубий кўчалар иккига ажратиб турар экан. Бир куни нотаниш йўловчи кўзлари ёшланиб жанубий кўчадан шимолий кўчага адашиб кириб қолибди.

Буни кўрган қассоб баққолга “бечоранинг йиғлашига қараганда, жанубий кўчада кимдир ўлган, шекилли”, дебди. Бу “мудҳиш” хабарни эшитган баққолнинг ёш ўғли кўрқувдан йиғлай бошлабди. Бир зумда шимолий кўчанинг ҳамма ёш болалари йиғлашга тушибди.

Нотаниш йўловчи бу ҳолатдан ҳам ажабланиб, ҳам ҳайратланиб, тамадди қилиш учун ҳозирланган емагидан воз кечиб, шимолий кўчани зудлик билан тарк этибди. Унинг кўзларидаги ёш жанубий кўчадаги “мудҳиш” хабардан эмас, балки емаги учун кесилган пиёздан экани сирлигича қолибди.

Шимолий кўча аёллари фарзандларининг йиғисидан қаттиқ хавотирга тушиб, бунинг сабабини билиш учун қассоб ва баққолнинг ол-

Манба: <http://www.feedbooks.com/book/3929/warrior-of-the-light-volume-3>

дига боришибди. Жанубий кўчадаги “мудҳиш” хабар бир зумда бутун шимолий кўчага ёйилиб, кўча аҳлини Қўркув ва Хавотирга солибди.

Бу воқеа жанубий кўча аҳлини ҳам саросима солибди. Бир кекса киши: “Шимолий кўчада нималар бўляпти, ҳамма қўркув ва саросимада?” деб сўрабди. “Шимолий кўчада кўнгилсиз воқеа рўй берган кўринади. Болалар қўркувдан дод солишяпти, катталар эса саросима тушишган. Нотаниш йўловчи эса йиғлаган ҳолда кўчани тарк этди. Шимолий кўчада вабо тарқаган бўлса керак”, – деб жавоб қилибди бир жанублик киши.

Бу вақтда шимолликлар вабо жанубий кўчада тарқалган бўлса керак, деб тахмин қилишибди. “Вабо” миш-мишидан икки кўча аҳли тез орада яшаб турган уйларини тарк этишибди.

Ушбу воқеадан кейин орадан бир неча йил ўтиб, ушбу қишлоқ яқинида янги қишлоқ пайдо бўлибди. У ҳам икки кўчадан иборат бўлиб, биринчиси “Шарқий кўча”, иккинчиси эса “Ғарбий кўча” деб номланибди.

Янги қишлоқ аҳли “вабо” туфайли эски қишлоқни тарк этган “шимолликлар” ва “жанубликлар” бўлиб, бир-бирлари билан ҳозиргача умуман мулоқот қилмас экан. “Вабо” воқеаси туфайли икки кўча орасида Қўркув ва Нафрат девори қад ростлаган бўлиб, ўзаро мулоқотни тиклаш учун қилинган ҳатто кичик бир уриниш ҳам иккала кўча учун офат келтиришига ишончни кучайтирар экан. Натижада, мулоқотга бўлган умид саробга айланибди.

Шайх Қаландар ушбу ҳикоясини қуйидаги сўзлар билан тугатади: “Инсон ҳаётида нарса ва воқеалар эмас, балки инсоннинг уларга бўлган муносабати муҳимдир”.

Ушбу воқеа бугунги кунда жаҳон ҳамжамиятида ва миллатлараро муносабатларда ҳам ўз долзарблиги сақлаб қолмоқда. Ҳикоядаги нотаниш йўловчи бугун ушбу кўчаларга саёҳат қилса, энди йиғламас, балки қулган бўларди: эски иқтисодий тизим йўқолиб, фонд биржаларига асосланган янги бозор иқтисоди пайдо бўлган, кредит фоизлари пасайиб, индивидуал кадриятлар қайта тикланган, давлат бошқарув тизими эса радикал ғояларга эмас, балки миллий консерватив кадриятларга асосланган. Бир сўз билан айтганда, адолат қарор топган. Лекин бу тотувлик икки кўча орасида узоқ давом этмаслиги мумкин.

2001 йилнинг 11 сентябрида бутун дунё аҳли эски қишлоқни тарк этиб, янги қишлоққа кўчиб ўтди. Янги қишлоқда ҳам икки кўча (сунъий равишда) пайдо бўлди: шимолий кўча аҳли (христианлар ва яҳудийлар) жанубий кўчалар (мусулмонлар) билан деярли барча муносабатлари узди. Гарчи, жаҳон оммавий ахборот воситалари ва дин уламолари ушбу ҳолатни инкор этса-да, аслида эса, шимолликлар ва жанубликлар орасида ҳозирда ҳам бир-бирига ишончсизлик ҳукмрондир. Бошқа миллатларнинг кадриятларини камситиш, уларни қолоқ деб санаш урфга айлана бошлади.

Ушбу ҳолатда икки кўчани ўзаро муросага келтиришнинг имкони бормикан? Менимча, бор! Бунинг учун сиёсий таҳлиллар, иқтисодий тахминлар ва ижтимоий сўровларни бир тарафга қўйиб, қуйидаги оддий бир саволга жавоб топишимиз керак бўлади: “Биз киммиз ва нима сабабдан бундан йўл тутаяпмиз?”

Ушбу саволнинг жавоби жуда ҳам оддий! Бунинг учун аввал

ҳаётимизни худди бир велопоёга, деб тасаввур қилайлик. Ҳар бир иштирокчи мусобакани кўтаринки кайфиятда ва ғалабага ишонч билан бошлайди. Мусобаканинг ярмига келиб эса кўп иштирокчининг кайфияти тушиб, ғалабага бўлган ишончи камайиб бораверади, лекин ярим йўлда тўхтаётган бўлмайди. Вақтни ўтказиш учун орқада қолган иштирокчилар секин бир-бири билан гаплашиб, ўз ҳаракатида давом этадилар. Лекин кўчанинг чиройидан баҳраманд бўлишмайди ёки унинг қийин нуқталарини четлаб ўтишмайди. Натижада, мақсадсиз ҳаракатидан зеркиб, нотаниш кўчага кириб кетади. Моҳир велосипедчи эса қоронғи ўрмонда ҳам, ёлғиз бўлса-да, осонлик билан ҳаракатланади, йўлнинг қийин нуқталаридан кўрқмайди, балки уларни четлаб ўтади ва маррани заб этади.

Қиссадан ҳисса шуки, муаммолардан, машаққатлардан кўрқмайлик! Машҳур Алан Жонс шундай дейди: “Ҳаёт йўлимиздаги қийинчиликларни бартараф қилишимиз учун, кўринмас тўрт асосни танишимиз ва тан олишимиз керак: севги, ўлим, куч ва вақт. Севилмоқ учун инсон сева олиши керак. Ҳаётни тушуниш учун эса, ўлим ҳақ эканлигини унутмаслик керак. Яшашга ўз ўрнида курашиш керак, лекин бировни енгилмай йўли билан эмас, чунки бировдан устун бўлишга интилиш кумга қурилган бинодир. Ва ниҳоят, ўтаётган ҳар лаҳза – биз охиратга ишонимиз ёки ишонмаслигимиздан қатъи назар – ҳаётимизнинг ҳам янги имкониятларини, ҳам янги чекловларини кўрсатиб бораверади. Шунинг учун, ҳаёт “велопоёғаси”да ҳар бир сониянинг қадри ва қиймати борлигини, зарур ҳолда секин ҳаракат қилиш ёки мутлақо тўхташ, лекин ҳар доим марра сари интилиш кераклигини ҳис қилмоғимиз лозим”.

Ушбу тўрт асосни ҳеч қачон ўз назоратимизда сунъий равишда тутиб турмаслигимиз керак, чунки ҳар бир нотўғри ҳаракат салбий оқибатга олиб келиши мумкин. Шунинг учун уларни доимо асл ҳолида қабул қилишимиз ва қўллашимиз керак.

Коинотнинг чексизлиги баъзан бизни биров хавотирга солса-да, уни забт этишдан ва назорат қилишдан тап тортмаймиз. Мақсадларимизга эришиш йўлида эса доимо ўзимизга ушбу саволни беришимиз керак: “Бугун нимаси билан кечадан фарқ қилади?” Куёш чарақлаб турса-да, кутилмаганда ёмғир ёққани каби инсон ҳаётини ҳам кутилмаганда қора булутлар қоплаши мумкин, лекин вақти келиб яна куёш чарақлайди. Бу каби қийин дамларда дунёда бошқа инсонлар ҳам борлигини ва улар ҳам ирқи, миллати, дини ёки тилидан қатъи назар шу каби ҳолатларга тушишини унутмайлик.

Машҳур мисрлик уламо Зуннун ал-Мисрий (796–861) қаламига тегишли ушбу мисралар инсон қийин ҳолатларда ўзида куч топа олиши ва мақсади сари ҳаракат қилиши кераклигини кўрсатиб беради: “Эй, Парвардигор! Мен жонзотларнинг овозини, дарахтларнинг шитирлашини, сувнинг шилдирашини, шамолнинг шовуллашини ёки момақалдирик садосини эшитганимда, Сенинг борлигини ҳис қиламан. Сен ҳар нарсага қодирсан, чексиз билимларга ҳукмдор, доно ва адолатлисан.

Эй, Яратган Эгам! Бошимга кулфат келганда ҳам, Сенга интиламман. Ота боласидан унинг яхши амаллари учун рози бўлгани каби, мен ҳам Сенинг мендан яхши амалларим учун рози бўлишини ният ва умид қиламан!”

Кундалик ҳаётимизнинг оддий ҳақиқатларини қанчалик аниқ тушунсак, зарарли фикрлардан шунчалик тез озод бўламиз, хатоларимизни теранроқ англаймиз ва ҳаётимизни янада тўғрироқ тушунамиз. Кулфат ҳар бир инсон тақдирининг ажралмас қисмидир, масалан бутун бир шаҳарнинг вайрон бўлиши, гўдакнинг ўлими, тухмат ёки бевақт оғир касаллик ва ҳоказо. Баъзан кулфат “Икки кўча” ҳикоясидаги каби авлоддан авлодга “мерос” ўтиши ҳам мумкин. Севги, ўлим, куч ва вақт ўз ўрнида бизга янада тажрибали бўлишимизга имкон беради. Айниқса, яшаб турган “қишлоғи” мизга нотаниш йўловчи йиғлаб ёки кулиб келса ҳам, бу ҳолатга аниқ баҳо бера оламиз. Фақат шундагина инсоният ҳатто катта бир муаммо билан тўкнаш келиб, дунё оммавий ахборот воситалари шу туфайли қанчалик “пашшадан фил ясашга” ҳаракат қилмасин, ўзимизга бўлган ишонч ва инсонийлигимизни йўқотмаймиз.

Агар бирор нотаниш йўловчининг юқоридаги ҳикоядаги каби пиёздан кўзи ёшланса, ватан ёки цивилизация ҳимоячилари инсоният номидан “адолат”ни тиклаш учун куч ишлатмаслиги керак. Бундай ҳолатларда, аввало, биз қандай велосипед ҳайдашни ўрганганимизни эслашимиз кифоя. Биз велосипед бошқаришни унинг конструкцияси, оғирлиги ёки тезлигини билганимиз, тажрибали велосипедчининг “мураббийлиги”, велосипедимизнинг замонавий ёки янгилиги, “Тур де Франс” ёки Олимпиада велопоёғаларини кўпроқ томоша қилганимиз туфайли эмас, балки велосипед педалини мустақил бошишга уринганимиз, бошида бир неча бор йиқилсак-да, интилишда давом этганимиз ва кун келиб мувозанатни сақлай олганимиз учунгина ўрганганмиз. Энди ҳатто ўн ёки йигирма йилдан кейин ҳам велосипедни бемалол ҳайдай оламиз. Нима учун шундай? Чунки биз кўшни “кўчалар”дан бегонасирамаймиз, улар билан мулоқот қиламиз ва улар ҳам биз каби инсон эканлигини, шу жумладан, биз каби велосипед ҳайдай олишини биламиз.

ЖИМ УОРРЕН – ЯНГИ ЗАМОН МУСАВВИРИ

*“Қондаларга парво қилма! Ўзингга
нима ёқса, шуни тасвирла”.*

Жим УОРРЕН

Жим Уоррен – сюрреализм йўналишида ижод қилувчи америкалик таниқли рассом. Рухиятга ижобий таъсир кўрсатувчи картиналар билан бир қаторда инсон танасининг ўзгариши, хаёлий манзараларни ифодаловчи ўзига хос асарлар яратган. Маринистик жанр устаси, ёруғлик, сув, инсон вужудини тасвирлаш бўйича ажойиб ижодкор.

Бўлажак мусаввир 1949 йил 24 ноябрда АҚШнинг Калифорния штатига қарашли Лонг-Бич шаҳарчасида дунёга келган. Барча болалар сингари Жим ҳам кичиклигидаёқ сурат чизишни бошлаган. Лекин бу иштиёқ кейинчалик касбга айланди ва у карьера танлашнинг одатий йўлини босиб ўтди: рассом, фокусчи, рок-юлдуз ва ҳ.к. “Мен 1967 йил ўрта мактабда ўқиб юрган кезларим аниқ фикрга келдим: ёки бадавлат инсон ёки таниқли рассом бўламан! Бу мен интилган ва амалга оширишни истайдиган ягона мақсад эди!” – дейди рассом. Жим Уоррен рассомлик бўйича махсус маълумотга эга эмас, у зарур кўникмаларни ўрта мактабнинг санъат синфида ўқиётганида эгаллайди, кейин коллежда бир муддат тасвирий санъатдан сабоқ олади. Шундан сўнг рассомлик билан жиддий шуғуллана бошлайди. 1985 йилдан бошлаб 200 дан ортиқ китоб муқовалари, жумладан, Артур Кларк, Робин Кук ва Клайв Баркер каби адибларнинг китобларига суратлар ишлайди, “Фантома”, “Тирик ўликлар кечалари”, “Мум ҳайкаллар” сингари фильмлар учун киноафишалар, шунингдек, бир қанча журналларнинг муқовасини яратади. Унинг “Ер. Уни сев ёки йўқотасан” асари 1990 йил санъатшунослар эътирофига сабаб бўлади, журнал муқовалари, плакатлар, реклама воситалари орқали узлуксиз тарғиб қилинади.

Рассом 1996 йилдан “Жонлантирилган расмлар” номи билан эълон қилинган туркум портретлар (Жюльетт Льюис, Уиллэнд, Майкл Пэрнелл) яратади. Эътиборлиси, ушбу асар қахрамонлари фантастик манзаралар, гайритабиий мавжудотлар қуршовида тасвирланади.

1997 йил Жим Уоррен рассомлик фаолиятининг 30 йиллигини нишонлайди ва “Жим Уоррен асарлари: американча асл нусха” номли биринчи китобини чоп эттиради. 2002 йилда эса “Чизилган дунёлар” номли китоби нашрдан чиқади.

Жим Уоррен асарларининг асосий объекти бу – табиат, у теварақатрофини ўраб турган оламдан илҳомланиб, шахсий ғоялари, новаторона қарашларини илгари суради. Масалан, рассом ўз асарларида тўлқинларга денгиз кўпиги, булутлар, қояларга антропоморфик (фантастик образлар-

ни эслатувчи нақшлар) ёки зооморфик (хайвон жисмларини эслатувчи нақшлар) хусусиятларни уйғунлаштирган ҳолда тасвирлайди. Шунингдек, рассом афсонавий образларга ҳам мурожаат қилади (сув парилари, яккашоҳлар тасвири). Асарларининг асосий ғояси – борлиқдан илҳомланиш, табиат гўзаллиги, экомухитни асраш, некбинлик, бахт, фақат ўткир нигоҳ илғай оладиган дунё мўъжизалари... Рассом доимо “Қоидаларга парво қилма! Ўзингга нима ёкса, шуни тасвирла” шиорига амал қилади.

Журналимизнинг 1-бетида рассомнинг “Янги минг йилликда Она табиат” асари эълон қилинмоқда. Бу асарда табиат ёш қиз чехраси орқали ифодаланади. У – табиий куч, у – офат.

Рассом ушбу асарини ўтган асрнинг 90-йиллари бошида табиатга бўлган чексиз эҳтиромининг рамзи ўлароқ қоғозга туширган. Асарга диққат билан разм солсангиз, мовий кўзларнинг ўткир нигоҳи томошабинга тешиб юборгудай қадалиб турибди. У гўё “Мен ёнингдаман. Мен сени кузатиб турибман!” – дея шивирлаётгандек. Табиат бизга бахтсаодат, ҳаёт ато этади, агар унга зиён етказсак, ғазабига дучор бўламиз.

Аммо савол туғилади: “Нега табиат аёл тимсоли орқали тасвирланган?” Балки у ҳам аёл сингари ҳамма вақт бир хил бўлмагани учундир? Инсоннинг муносабатига қараб табиат ҳам ҳар лаҳза ўзгаришга юз тутади. Наздимизда, рассомнинг ғояси бундай: табиатни киз каби авайлаб, эҳтиёт қилмоқ, унга ҳаяжон ва ҳурмат ила муносабатда бўлмоқ лозим. Ахир, табиат қизга ўхшайди, агар унга ғамхўрлик кўрсатилса, хуш бўй таратади, бахтдан порлай бошлайди. У ўзида гоҳ тотувлик, гоҳ хотиржамликни акс эттиради, баъзида таъсирчан ва нотинч ҳолатда намоён бўлади.

Асар қия йўл бўйлаб икки қисмга бўлинган: чапда – таъсирчанлик: табиий куч бебошлиги, вулқон отилиши, лава чўғлари. Фақат митти автомобиль ғазабланган табиатдан халос бўлиш учун узоқроққа елдек учиб кетмоқда. Ўнгда эса тинчлик ҳукмрон. Тоғ чўққилари, тепаликлар, шаршара бўлиб қуйилаётган ҳаётбахш сув сокинликни англамоқда.

Шу тариқа картинада бир-бирига зид икки қутб тасвирланган. Бири фалокат олиб келмоқда, бошқасида тонг – янги ҳаёт. Рассом асарнинг юқори қисмида қуёш чиқишини кўрсатади, бу – ҳаётнинг бошланиши, демакки, яшариш, янгиланишдан далолат беради. Қуёш табиат жозибасини намоён этиб, бутун борлиққа нур сочмоқда. Бу рамзий лавҳа табиат биздан қанчалик ғазабланмасин, келажакда барибир инсониятни ўз кучоғига олиб, ҳаёт, ёруғлик ҳамда ҳарорат бахш этишига ишончдир.

Рассом бежиз қизнинг лабларига урғу бермаган. Улар: “Мен билан бундай муносабатни бас қил! Мен сенга барча кўркамликни ҳадя этаман, аммо эсингдан чиқарма, келажакнинг менга қандай муносабатда бўлишинга боғлиқ”, – дейишни хошлаётгандек.

Исёнкор ва ноодатий руҳдаги асарлари, ҳиссиётга бой ижоди билан Жим Уоррен 40 йилдан ортиқ вақт ўтибдики, ранглар ғояларини ранглар орқали ифодалаб келмоқда. У ҳамон изланишу ижоддан, мухлисларини хайратга солишдан тўхтагани йўқ.

Шаҳноза ҚОСИМОВА,
санъатшунос

УЛАР ҲАМ ШУ ОЙДА ТУҒИЛГАНЛАР..

1 ЯНВАРЬ

1823–1849 йиллар. ШАНДОР ПЕТЁФИ, атоқли венгер шоири, 1848–1849 йиллардаги инқилобнинг асосий иштирокчиларидан бири. “Орзу”, “Қуёш сари”, “Агар қизлар севмаса...”, “Менинг муҳаббатим”, “Ёввойи гул”, “Қайғу”, “Венгрия”, “Муҳаббат ва озодлик”, “Бўрилар қўшиғи”, “Яна ўйлайман ва яна...”, “Юрак ўлмайди” сингари шеърлари билан танилган.

2 ЯНВАРЬ

1837–1910 йиллар. МИЛИЙ БАЛАКИРЕВ, таниқли рус композитори, пианиночи, дирижёр, педагог, атоқли мусиқа ижодкорларини бирлаштирган “Қудратли тўлқин” гуруҳининг аъзоси. Оркестр учун мўлжалланган “1000 йил”, “Тамара” симфоник поэмалари, “Испан қўшиқлари”, “Баркаролло”, “Сахро”, “Денгиз устида”, “Қарағай”, “Туш” романс ва қўшиқлари, “Каприччио”, “Тарантелла”, “Етти мазурка”, “Уч скерцо”, “Гамгин вальс” каби фортепиано асарлари машхур.

3 ЯНВАРЬ

1956 йил. МЭЛ ГИБСОН, австралия-америкалик таниқли киноактёр, кинорежиссёр, сценарийнавис ва продюсер. “Шерюрак” фильми учун икки бор “Оскар” ва бир марта “Олтин глобус” мукофотиغا сазовор бўлган (1996). Шунингдек, “Ёзги шаҳар”, “Телба Макс”, “Галлиполи”, “Ҳамлет”, “Юзсиз одам”, “Аёллар нима хоҳлайди?”, “Ватанпарвар”, “Қувноқ таътиллер” ва бошқа фильмларда ранг-баранг образлар яратган.

4 ЯНВАРЬ

1809–1852 йиллар. ЛУИ БРАЙЛЬ, француз тифлопедагоги, кўзи ожизлар ёзуви – брайль алифбосининг асосчиси. Тасодиф туфайли беш ёшида кўзи ожиз бўлиб қолади. 1819 йил Париж кўзи ожиз болалар мактабига ўқишга кириб, савод чиқаради, мусиқа ва тўқувчиликни ўрганadi. 1829 йил Луи ўзи яратган ёзувнинг дастлабки вариантини институт кенгашига топширади ва 1837 йилга келиб мазкур ихтиро расман тасдиқланади. Шу йили чоп этилган “Франция тарихи” – брайль алифбосидаги дастлабки китоб саналади.

5 ЯНВАРЬ

1919–1979 йиллар. ШАҲОДАТ РАҲИМОВА, мусикали драма ва опера театри актрисаси, хушовоз хонанда, Ўзбекистон халқ артисти (1940).

Муқимий номидаги мусиқали театрда Зухра (“Тоҳир ва Зухра”), Ширин (“Фарҳод ва Ширин”), Алишер Навоий номидаги опера ва балет театрида эса Норгул (“Бўрон”), Полина (“Пиковая дама”) ва бошқа образларни гавдалантирган. Хонанда сифатида ижро этган “Эй, дилбари жоним”, “Интизор”, “Ушшоқ”, “Қошинг қароси”, “Салламно” каби кўшиқлари халқимиз томонидан севиб тингланади.

8 ЯНВАРЬ

1910–1988 йиллар. ГАЛИНА УЛАНОВА, буюк рус балет раққосаси, педагоги, халқ артисти (1951). “Жизель”, “Оққуш кўли”, “Боғчасарой фаввораси”, “Ромео ва Жульетта” каби рус ва жаҳон балетининг мумтоз намуналарида дурдона образлар яратган. Ижоди давомида Париждаги “Гранд Опера”, Гамбург балет театри, Швеция қироллик балет театри, Австралия ва Япония труппаларида ҳам фаолият кўрсатган.

1947 йил. АНВАР ОБИДЖОН, ўзбек болалар адабиётининг ёрқин намоянаси, Ўзбекистон халқ шоири (1998). “Безгакшамол”, “Аканг қарағай Гулмат”, “Олтин юракли Автобола”, “Аламазон ва Гулмат хангомаси”, “Олтиариқ хангомалари”, “Мешполвон” каби китоблари чоп этилган. “Қўнғирокли ёлғончи”, “Топсанг ҳай-ҳай”, “Чапани хангома” ва бошқа асарлари республикамиз театрларида сахналаштирилган.

10 ЯНВАРЬ

1951–2016 йиллар. ЎЛМАС САИДЖОНОВ, мумтоз мусиқа, хусусан, анъанавий мақом ижрочилигига сезиларли ҳисса қўшган санъаткор, Ўзбекистон халқ ҳофизига (1993). “Мустаҳзод”, “Суратинг”, “Парво этиб кет”, “Дуторим”, “Жонон бўламан деб”, “Дилдоралар” сингари кўшиқлари санъат ихлосмандлари қалбидан чуқур жой олган.

14 ЯНВАРЬ

1925–1970 йиллар. ЮКИО МИСИМА (Кимитакэ Хираока), таниқли япон адиби ва драматурги. “Никоб тазарруси”, “Муҳаббат чанқоғи”, “Қирғоқ шовқини”, “Олтин ибодатхона” каби роман ва қиссалари, “Ватанпарварлик”, “Дарё ва уфқ”, “Маркиза де Сад”, “Менинг дўстим Гитлер”, “Зарбоф барабан” сингари пьесалари ўзгача ёндашуви ва фалсафий умумлашмаларга бойлиги билан китобхонлар эътиборини қозонган.

17 ЯНВАРЬ

1863–1938 йиллар. КОНСТАНТИН СТАНИСЛАВСКИЙ, атоқли рус театр режиссёри ва назарийчиси, актёр ва педагоги, театр ислохотчиси, жаҳон сахна тажрибасида муҳим ўрин тутувчи – “Станиславский системаси”нинг асосчиси. 1898 йил В.Немирович-Данченко билан ҳамкорликда Москва Бадий академик театрини ташкил этган. К.С.Станиславский сохта ва ёлғон ижрога қарши курашиб, актёрларни “кечинма санъати” га чорлаган, мавжуд воқелик ва образга чуқур ёндашишни бирламчи мезон деб билган. Режиссёр сифатида “Венеция савдо-

гари”, “Юлий Цезарь” (В.Шекспир), “Маърифат мевалари” (Л.Толстой), “Ақллилик балоси” (А.Грибоедов), “Тубанликда” (М.Горький), “Ваня тоға”, “Олчазор” (А.Чехов) ва бошқа асарларни сахналаштирган. Унинг “Актёрнинг ўз устида ишлаши”, “Санъатдаги ҳаётим” каби асарлари ўзбек тилига таржима қилинган.

18 ЯНВАРЬ

1689–1755 йиллар. ШАРЛЬ МОНТЕСКЬЕ, буюк француз маърифатпарвари, файласуф, ҳуқуқшунос ва сиёсий арбоб. Унинг фалсафа, ахлоқшунослик, тарих, социология, дин, сиёсий иқтисод, табиий фанлар, санъат ва адабиётга доир қарашлари Ғарбий Европа тафаккур тарзига жиддий таъсир кўрсатган. Монтескье давлат бошқарувининг уч шакли: республика, монархия ва деспотик тизимни ишлаб чиққан. “Форс мактублари”, “Римликларнинг буюклиги ва ҳалокати сабаблари ҳақида мулоҳазалар” каби асарлари машҳур.

25 ЯНВАРЬ

1759–1796 йиллар. РОБЕРТ БЁРНС, таниқли шотланд шоири, фольклоршунос. “Шотланд диалектида ёзилган шеърлар”, “Покиза камбағаллик”, “Тоғларда менинг қалбим”, “Икки кўппак” сингари лирик асарлари дунёнинг кўплаб тилларига таржима қилинган. Хусусан, шоирнинг “Кўшиқ ва балладалар” тўплами ўзбек тилида нашр этилган (1971). Ҳар йили Роберт Бёрнснинг таваллуд куни Шотландияда миллий байрам сифатида нишонланади.

30 ЯНВАРЬ

1938–2016 йиллар. ИСЛОМ КАРИМОВ, буюк давлат ва жамоат арбоби, мустақил Ўзбекистоннинг биринчи Президенти (1991–2016). “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари” (1997), “Юксак маънавият – энгилмас куч” (2008), “Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида” (2011), “Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш – энг олий саодатдир” (2015) сингари асарлар муаллифи. Ўзбек халқи қисқа муддат – чорак аср давомида эришилган барча ютуқ-марраларни ҳақли равишда Ислом Каримов номи билан боғлайди. Ўзбекистоннинг биринчи раҳнамоси мамлакатнинг мустақил ривожланиш дастурини ишлаб чиқди, беш тамойилга асосланган тараққиётнинг “Ўзбек модели”ни амалиётга жорий этди, Ватанимизнинг ҳудудий яхлитлиги, сарҳадлар дахлсизлиги, тинчлик-тотувлигини таъминлаш йўлида жасорат кўрсатди. Қолаверса, Ислом Каримовнинг фан, таълим, соғлиқни сақлаш, ишлаб чиқариш, кишлоқ хўжалиги, суд-ҳуқуқ тизими, маданият, адабиёт, спорт ва бошқа соҳаларда амалга оширган ислохотлари Ўзбекистон тарихидан муносиб ўрин эгаллади.

*Шоҳрух АБДУРАСУЛОВ
тайёрлади.*

РЕЗЮМЕ

●●● Учитывая пожелания читателей, рубрика “Уроки Навои” обрела традиционный характер. Изложение в прозаической форме газелей Алишера Навои сопровождается кратким комментарием, с переводами на русском и английском языках. В данном номере представлена газель, которая начинается со строк: “Лик белой розы, косы – смоль, и тонкий стан – самшит”, с толкованием и переводом.

●●● В нынешнем году рубрику “Жемчужины мировой литературы” открывает популярный роман Виктора Гюго “Собор Парижской Богоматери”. Описывая события XV века – жизнь Парижа накануне эпохи Возрождения, французский писатель воспекает общечеловеческие идеи, присущие любой эпохе, судьбу простого человека, его право на свободу, разоблачает антигуманные деяния правящей элиты, высокопоставленных чиновников, а также религиозных деятелей. Одним словом, с высоким художественным мастерством изображает борьбу между добром и злом.

●●● Творчество известной русской поэтессы прошлого столетия Анны Ахматовой было признано еще ее современниками. В критической статье “Без божества, без вдохновенья” именитый поэт А. Блок называет Ахматову “настоящим исключением” в “цеху акмеистов”, к которому относили поэтессу. Поэма Ахматовой “У самого моря”, представленная вниманию читателей в рубрике “Меридианы поэзии”, была также удостоена высокой оценки.

●●● В рубрике “Драма” вы сможете ознакомиться с популярной пьесой французского поэта и драматурга Жана Сармана “Мамурэ”. Посредством жизни семейства Мурэ автор указывает на устаревшие взгляды, общественные догмы, вредоносные обычаи. К примеру, в клане Мурэ принято сочетаться браком исключительно с членами своего рода. Старуха Мамуре, возраст которой перевалил за сто, решила изменить неписанные правила семейства...

●●● Узбекский философ-педагог Виктор Алимасов известен как автор книг “Философия или наслаждение от размышлений”, “Мудрость бытия”. В рубрике “Литературоведение. Философия” представлена беседа с В.Алимасовым. Философ утверждает, что мышление – перво-степенная задача ученого. “Мысль и есть Ты. Размышляя, ты ищешь себя, находишь себя. Мое жизненное кредо – поиск мысли, мудрости. День прожитый без этого – прожит напрасно, тщетно! Это и есть участь философа – посвятить свою жизнь поиску мысли-мудрости”, рассуждает философ.

●●● Знаменитый узбекский писатель Адыл Якубов был примером для подражания не только в творческой сфере, но и как личность. В эссе “Назидания Адыла Якубова” Миразиза Агзама и “Сокровищница Адыла Якубова” Ашурали Джураева отображены образцовые качества писателя – решительность, правдивость, благосклонность к молодому поколению, требовательность к творческому процессу.

RESUME

●●● “Lessons by Navoiy” rubric will be continued regularly according requirements of readers. An interpretation in prose and a thorough comment in Russian and English will be presented in every issue. In this issue you can read a comment to a ghazal beginning with a line: “A face of white rose, pitch-black braids, and a slender waist as boxwood”.

●●● “Treasures of World Literary” rubric begins with a novel “The Hunchback of Notre-Dame” by Victor Hugo in this year. Hugo describes events in XV century – a life in Paris in the period just before Renaissance. He glorifies humanism ideas of all times, fate of a common man, his rights and freedom. He also exposes governors’ and priests’ misdeeds. Hugo describes a battle between good and evil with a great skill.

●●● A well-known Russian poet Anna Ahmatova was a creator who covered herself with glory during her life. A famous poet A.Blok in his article against acmeists named “A Lack of Inspiration” appreciated her as a “real exception”. A poem “Just on Seashore” by A.Ahmatova presented in this issue was also appreciated at its true value. Read it in “Meridians of Poetry” rubric.

●●● A famous play “Mamure” written by French poet and dramatist Jean Sarment is published in “Dramatic Art” rubric. On example of the family of Mure’s family life author describes old dogmatic habits and harmful customs. Members of this family never marry daughters off to somebody outside. A hundred years old crone Mamure decides to change this habit.

●●● An Uzbek philosopher and educator Victor Alimov is famous for his books named “A Philosophy or Pleasure of Contemplation”, “A Meaning of Life”. V.Alimov declares that reflection is main principle of erudition in a discussion given in “Literary criticism. Philosophy” rubric. “A thought is yourself. Searching a thought you will search and find yourself. The motto of my life – search a thought, an idea. A day without an idea is a wasted time! So a philosopher must always look for new idea”, said philosopher.

●●● A well-known Uzbek writer Odil Yoqubov who reached the top in literary was also an example of a great person. Miraziz Azam in his essay “Odil Yoqubov’s Advices” and Ashurali Jurayev in his essay “Odil Yoqubov’s Treasures” describe his portrait – a portrait of brave, honest, exacting creator.

Жаҳон АДАБИЁТИ

2017 йил январь сони

Навбатчи муҳаррир: А.ТОЖИЕВ
Техник муҳаррир: О.СОБИР ўғли
Мусахҳих: Д.АЛИЕВА
Компьютерда саҳифаловчи: М.АЛИЕВА

ИНДЕКС 828, 829

2007 йилда №0252 рақами билан лицензия олинган.
Ўзбекистон Магбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №189.
Уч босма табоқ ҳажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.
“Жаҳон адабиёти” журналида эълон қилинган асарларни кўчириб босишда
ва қайта нашр этишда таҳририятнинг ёзма розилиги олинishi шарт.

Таҳририят манзили:

100011, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: (0371) 244-41-60, 244-41-61, 244-41-62.
Сайт: www.jahonadabiyoti.uz
E-mail: jahonadabiyoti@list.ru

Босишга рухсат этилди 20.02.2017 й. Бичими 70x108 ¹/₁₆. Офсет қоғози.
Офсет босма. Шартли босма табоқ 18,2. Нашриёт босма табоғи 20,0.
Адади 3650 нусха. 4603 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.
“Жаҳон адабиёти” журнали компьютер марказида
териблиб, “Sharq” НМАКда чоп этилди.

Босмаҳона манзили:

100000, Тошкент, Буюк Турон кўчаси, 41.

© Жаҳон адабиёти, 2017 й.